TORONTÁL VÁRMEGYE ŐSTÖRTÉNETE.

A ma sík területek között, a melyeken hazánkban az őskor mozgalmas élete lezajlott, Torontál vármegye a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot. Nem tekintve a véletlenül, vagy kutatás által napfényre került leleteket, pusztán terepszemle is meggyőz bennünket arról, hogy vármegyénk kitűnő szállásokat adhatott az emberiség mindazon képviselőinek, a kiket évezredek előtt a körülmények tájainkra vezettek.

Főleg e vidék hydrographiai viszonyai tették lehetővé és kívánatossá az itten való megtelepedést, hol a vizekmosta és övezte partok, földhátak, fensíkok sokasága a jövevényeknek nyugodt megélhetést biztosított.

Az alábbi földrajzi csoportosítás szerint, mely vármegyénket 21 részre osztja (l. Torontál vármegye térképe, 1896. Szerkesztette és kiadta T. v. millenniumi bizottságának közlekedési csoportja), a lelőhelyeket ugyane 21 térkép-lap keretén belül ismertetjük, jelezve a korszakokat, de nem ezek szerint csoportosítva az anyagot, úgy hogy minden lap és minden lelőhely csak egyszer szerepel a fejezetben. A szöveg elején kitett római számok a térképlapokra vonatkoznak. Egy rövid, általános ismertetést azonban mégis szükségesnek tartunk előre bocsátani.

Ősnépek vándorlása.

Az őskorból elég sok telep, temető s elrejtett bronzkori gyűjtelékes lelet (öntőműhely) maradt fenn. A telepek általában véve még a kőkorba nyúlnak vissza (l. különösen III. 7. Perjámos) s többnyire fennálltak az egész bronzkoron át, főleg a megye éjszaki részében ; a vattinaihoz hasonló kultúrájú kőkori telepek inkább dél felé fordulnak elő (XV. 8. Nagymargita, a temesmegyei Vattina szomszédságában a megye keleti határán, XVII. 2. Pancsova), de voltak éjszakon is (I. 9. Rábé Ankasziget). Szőregtől kezdve az Aldunáig elég sűrűn követik egymást a telepek a Tisza mellékén, úgyszintén az Aranka, Bega és Temes folyók mentén is ; az Aranka vidékén előfordulnak az aldunai, meg a tószegi, pilini és síhalmi neolit-kultúrát jellemző agyagszobrocskák is. (II. 3. Csanád, II. 6. Óbesenyő.) A módosi őstelepen (XII. 2.) czölöp nyomaira akadtak, a mi a konyhahulladékok közt található s táplálékul szolgáló kagylómaradványokkal együtt a középtiszai (tószegi, szelevényi sat.) őstelepekkel hozza közelebbi viszonyba az itteni őslakosságot. A kőkort jellemző zsugorított temetkezést több helyen lehetett észlelni (II. 3. bukovai Nagyhalom, IV. 2. Csóka, VII. 3. Kumán), a bukovai csontváz ezen felül még festve is volt, mint a déloroszországi neolitkori kurgánok vagy a thrákiai halmok csontvázai. Az égetés nélküli temetésnek a bronzkorból is van emléke (III. 7. Perjámos, V. 3. Mokrin), a mokrini csontvázas sír bronzmellékletei közt ruhára varrt s pánczélul szolgáló bronzpikkelyek is vannak, ugyanilyenek fordulnak elő a sándoregyházi (XX. 1.) bronzkincsben, a nyugotmagyarországi leleteket jellemző hengeralakú tekercscsel együtt, a mi a délmagyarországi területen magában áll. A sándoregyházi bronzkori nép azonban már elégette a holttestet s urnába temetkezett, mint a gyéri (XII. 4.) és tolvádi (XII. 5.) ősnép is.

Az óbesenyei (II. 6.), még a neolithkorból származó őstelep fennmaradt a vaskor elejéig ; erre a kései időszakra vall a nagygáji (XII. 7.) bronztárgyak közt levő fibula is. A bronzkor után nagyon meggyérülnek a leletek. Úgy látszik, a szkitha (Kr. e. VII—VI. sz.), majd kelta (Kr. e. V.—IV. sz.) hódítások után általában véve megritkult a lakosság, de Torontálból talán el is húzódott más területekre, elrejtve féltettebb dolgait. (VII. 2. borjasi és XV. 2. györgyházi öntőműhely maradványai, VIII. 3. tamásfalvi és XX. 1. sándoregyházi bronzkincs.) A régebbi lakosság helyébe gyérebb számú új elem jött. Még a vaskor első időszakából való az alsóeleméri (X. 2.) vascelo. Új népelemre vall a temetkezési mód megváltozása is ; Óbéb és Kiszombor közt (I. 10.) megyei út készítése közben zsugorított csontvázakat találtak, de a mellettük lelt arany- és bronzékszerek a vaskorból valók s ezeket nem alap nélkül tulajdonította Reizner János a Kr. e. VI—IV. századbeli marosmelléki agathyrsoknak. Talán e korszakba számíthatjuk a kiszombori (II. 2.) és kumani (VII. 3.) csontvázas sírokat is. A korszak végéről valók a galagonyási (XVII. 6.) leletek, barbár érem sat.

Kevéssel Krisztus születése előtt új nép tünt föl az Alföldön, a keletről jött nomád jazygok, kik jóformán félezred évig itt tanyáztak. Emlékeik feltalálhatók a megye egész területén, legjellemzőbbek a Kalcedon s egyéb gyöngyök, átfúrt apró csigák, kagyló-gyöngyök, de sűrűn előfordulnak köztük római tárgyak is, mint zománczos és egyszerűbb fibulák. Temetkezési módjuk ismeretes a vizesdi halmok V. 15. után. A rómaiak terjeszkedésével Torontál megye területét Moesiához számították, a csanádi (II. 3.) castrum őrsége vigyázott a Maros két oldalán tanyázó barbárokra, de római telepek (v. ö. IX. 7. Fény) nem igen voltak. A IV. század derekáról nagy számú kincs- és éremlelet fordul elő (XVII. 4. Szárcsai II—IV. századbeli arany ékszerek s arany és ezüst érmek, VII. 2. Törökbecse és IX. 7. Szerb-Szent-Márton urnában elrejtett Constans és Constantinus érmek, XI. 4. Nagybecskerek II. Constantius és Constantin Gallus érmeiből álló lelet, XI. 6. Erzsébetlaka 79. Constantinus érem, XVII. 3. Hertelendyfalva) ; ezek nyilván akkor kerültek a földbe, midőn II. Constantius császár serege benyomult a Tisza mocsarai közt tanyázó limigant-szarmaták közé s feldúlta szállásaikat.

Ez a dúlás magyarázza meg, hogy a későbbi szarmata és a jazyg leletek közt nem igen van kapcsolat. Sőt általában véve is nagyon ritkák az olyan griffes és indás szíjvégek (I. 11. Egyházas-Kér, X. 2. A.-Elemér), melyek oly sűrűn s rendesen nagyobb kiterjedésű temetőkben fordulnak elő a Tisza-Maros—Körös szögletében. A germánságnak is kevés a nyoma. Perjámoson (III. 7.) fibulákból álló elrejtett kincset találtak, ezenkívül Szőreghez (I. 1.), Szerbkeresztúron (I. 4.) és Csanádon (II. 3.) fordult még elő szórványosan germán fibula, amott jazyg-sarmata tárgyakkal együtt, emitt a korai apahidai tipusból. Az avar korból több lovas sír ismeretes, de jobbára szegényes tartalommal ; egy-egy arany érem előfordul ugyan (I. 4. Szerbkeresztúr-Herakkiustól, (XIV. 3.) Ozora-Theodosiustól, (XV. 7.) Alibunár-Honoriustól, (XVII. 8.) Homolin-Zenotul), de csak magában.

A torontálmegyei népvándorláskori sírleletek tehát nemcsak gyér, hanem szegény lakosságra is mutatnak. Annál inkább kiválik közülük gazdagságával a világhírű nagyszentmiklósi (II. 5.) kincs, melyet sokáig Attila kincsének tartottak, de ma már bizonyos, hogy későbbi annál ; az egyik csésze görög betűs föliratában említett Butaub és Buêla zoapan (ispán) marosmelléki X. századbeli bolgár-kabar fejedelmek lehettek s maga a kincs talán a Szent István által levert Ochtrum (Ajton) marosvári (Csanád) bolgár fejedelemé volt utoljára. De akár ő, akár más rejtette a földbe, fejedelmi kincs volt. Nagyszentmiklós körül, az Aranka vagy régi nevén Harangod két oldalán több honfoglaláskori sírlelet jött napvilágra, ú. m. Oroszlámoson (I. 6.), Magyarmajdány (I. 7.) határában (arany hajgyűrű), a bukovai pusztán (II. 3.), Nagyőszön (V. 8.), Nagykomlóson (V. 8.) és Nagyteremián (V. 9.).

Ezek után adjuk az egyes lelőhelyek ismertetését. Kezdjük a Tisza—Maros-szög csücskében. Lelőhelyek.

I. 1. *Szőreg.* A Podlukány dűlőben sírokra találtak, a honnan a szentendrei fülbevalókhoz — *Hampel :* A régibb középkor emlékei Magyarhonban, LII. tábla— hasonló gömbös függők és csiholó vas kerültek a szegedi múzeumba. (*Milleker :* Dél-Magyarország régiségleletei, III—2,289.) A Kanarig-féle téglatelepről jazyg sírlelet került ugyanoda : bronzkarika, bronzkarikán függő cypria kagyló-ékszer, kisebb terra-sigillata edény és spondylus kagylóból faragott gyöngyszem. (Archeológiai Értesítő, XXIII. 46., *Reizner* J. jelentése.) Ugyanazon téglaégető telepen 1903-ban ismét régiségekre akadtak, melyekről nincsenek megbízható adataink. Ez — úgy látszik — népvándorláskorabeli ; becsesebb : 13 darab színes agyaggyöngy, bronz-csatt peczekkel, gránátos ékkövekkel berakott ezüstfibula és egy aranyozott, de kopott római bronz-érem. (Arch. Ért. XXIV. 192., *Tömörkény* J. jelentése.) Szőregh.

I. 2. *Újszentiván.* A községi téglavetőn dolgozó munkások embercsontok Ujszentiván.

körül találtak: több orsókarikát, lángborító agyagedény-töredéket és kis aranylemezt; legérdekesebb volt egy zománczos bronz-fibula, mely öt külön korongnak kereszt-alakú összeillesztése révén készült, továbbá egy szokatlan alakú ezüstözött rézfibula és gyöngyök. (Arch. Ért. XIX. 185., *Reizner* jelentése.) Később ugyanott ismét sírra bukkantak, a melynek mellékletei — agyagedények, »tőrök«, egyéb bronz és vas tárgyak — elkallódtak. *Reizner* a téglatelepen hét sírt ásott fel; az egyikben a váz nem fekvő, de ülő helyzetben volt, melléklet nélkül; négy csontváznál a következőket találták: korongon készült talpas agyagedényt, vas lándzsacsúcsot és két fületlen szabadkézi bögrét, végre a negyedik sírban — a koponya alatt — 10·5 cm. hosszú fésűt elefántcsontból (?). (Arch. Ért. XXIII. 46—50.

Ószentiván. I. 3. *Ószentiván.* Határából őskori cserepeket szerzett a N. Múzeum. (*Milleker:* Délm. rég. III—1. 83.)

Szerbkeresztúr. I. 4. *Szerbkeresztúr.* 1888-ban *Wagner* Károly a Tisza mellett őstelepet fedezett fel. A leleteket *Pósta* Béla dr. ismertette 1888-ban az Orsz. rég. és emb. társulat közgyűlésén. A lelőhely a községtől nyugatra, 1 kilométernyire van, hol a 2·5 méter magas part, a Tiszától 1—1·2 km. távolságban hirtelen leereszkedik. A lejtős oldalon három földréteg volt egymás alatt: fekete humus, sárga agyag és kavicsos sárga agyag. Később a lejtő alján, illetőleg attól 1 kilométernyire — ártéren — anyaggödröt ástak, melynek talaja a kavicsos sárga agyag rétegéhez tartozik. Mind a lejtős oldalon, mind az anyaggödörben ez a kavicsos sárga agyag tartalmazta a régiségeket, 3—4 méter legnagyobb — bolygatatlan — mélységben. Voltak itt egymás mellett fekvő, tehát telepet jelző, 3×4 méter terjedelmű tűzpadok, 0·5 m. vastag hamuréteggel, temérdek konyhahulladékkal, azután kő- és agancs-eszközök, kova-szilánkok, igen sok és sokféle hálósúly. A másik — de már bolygatott — rétegből szintén tűzpadok kerültek elő, kevesebb hamuval, majd számos cserép-, sőt ép agyagedény; kőtárgy annál kevesebb, de ezek csiszoltak; említendők: egy nephrit (?) vésőcske, egy karcsú, átfúrt kalapács (mely azóta elveszett), egy átfúrt golyó stb., az anyag túlnyomóan serpentin, de van mészkő is. Csonttárgy kevés volt; *Wagner* összesen egy tuczatot gyűjthetett. Legtöbb az agyagtárgy, a tiszta sárga réteg alsó részeiben: hálósúlyok, golyók, nagy gyöngyök, korongok, edények; ezekből csak a kisebbek voltak megmenthetők; a lelt legnagyobb ép edény 24 cm. magas, urna alakú. Egy tűzhelynél találtak hat mozsár-alakú, fényes, feketés edényt, melyek korong nélkül készültek, volt azután füles-bögre, tál, két talpcsöves edény, lábas csészék és kétosztályú tálszerű edények, végre egy agyagkanál. Ugyanazon — tiszta sárga agyag-rétegben előfordult egy lándzsa-csúcs, vagy tőrpenge töredéke (Analógia: *Hampel:* A bronzkor, I., XVIII. t. 1. sz.). A második rétegben találtak azonkívül római jellegű dolgokat: két kézi malmot és egy vékony nyakú, hasas, korongolt edény töredékeit. Végre népvándorláskorabeli sírokban: lemezes, vonalas díszű karpereczeket, tömör ujj-gyűrűt, kis csüngődíszt (?), mind bronzból és különféle — borostyán, gránát, üveg, paszta — anyagból való gyöngyöket. Az egyik sírban egy olvashatatlan réz- és egy aranyérmet, Heracleus bizanczi császártól (Kr. u. 610—641.); elszórva még néhány IV. századbeli kis rézérmet. (Arch. Ért. u. f. XIII. 300.) Szerbkeresztúr határa 11 halmot számlál, ezek közül a »Vrbovita hunka« és egy névtelen, mely a »Tálagy«-ban terül el, sok emberi csontot tartalmaz. (Történ. és rég. Ért. III. 161.) Határából való a N. Múzeumban egy aranyozott ezüst-fibula és egy hasonló, de csonka példány. (*Hampel:* A régibb középkor, II. k., 14. és 92. l.)

Törökkanizsa. I. 5. *Törökkanizsa.* Az Oroszlámosra vezető út mellett, árokásás alkalmával, kőből és kagylóból faragott két őskori lábperecz került elé, a melyek állítólag egy csotváznak alsó lábszárán, a boka fölött voltak elhelyezve. (Arch. Ért. u. f. XII. 90.) 1890-ben a »Rét«-en csatornát ástak s ez alkalommal a «Halászka-sziget« nevű domborulat átmetszésében emberi csontvázakra bukkantak, melyeket agyagtálakban ülve temettek el. Egyik ilyen töredékes tál magassága 5 cm., szájnyílásának átmérője 40 cm. volt, színe feketés, »nyaka volt s ezen kis fülek s lyukak voltak«. Öt ilyen sírnak a mellékleteit gyűjtötte össze *Wagner* Károly. A koporsó-tálakon kívül, mind apró darabokban került elé, csak egy sírban volt agyagtárgy: egy bögre. »Annál több volt a bronz, túlnyomóan ékszer«, nevezetesen: díszítetlen, tekercses végű, egy-, vagy kéthajlású karpereczek, kerek huzalból; nyakpereczek szintén tekercsbe hajló végekkel, az egyik torques

végein »vékonyabb huzalból díszítmény van, mely a II. században gyakori barbár sodronyfibulákhoz tökéletesen hasonló«. »Minden csontvázon volt átlag három csüngődísz, mely hasonló a szemüveghez, kerekhuzalú, kéthengeridomú, öt hajlatú tekercscsel. (Analógia: *Hampel:* A bronzkor, I. k., XLVII. t., 6. sz.«) Egy-két csontvázon ruha-, vagy övdíszítés konstatáltatott. 1885 körül a »Kupuszina-szálláson« kétélű rézcsákányt leltek, melynek élei keresztben állanak, hossza 23 cm. Fenti sírbronzokkal együtt *Wagner* tulajdonában vannak. (Arch. Ért. u. f. XIII. 444.) 1899-ben *Tallián* Béla birtokán, földásás közben, több e korból való sírt romboltak szét a munkások. Néhány avar sírleletet meg lehetett menteni; van közte: hurkos fülű kengyelvas, két gömbszelvényű bronzlemez, félgömb idomú ezüstlemezű számos boglár, néhány kisebb »léczes pánt« és több szíjvéglemez. (Arch. Ért. XX. 97—125. *Hampel* J.: Újabb hazai leletek az avar uralom korából.) Vonatkozással a »léczes pánt«-okra, e sorok írója megjegyezheti, hogy azoknak egykorúsága fenti avar sírokkal több mint valószínű, az Obesenyőn feltárt két lovas sír hagyatékának tanusága szerint. L. II. 11. sz. alatt.

Oroszlámos. I. 6. *Oroszlámos.* A vasúti indóház melletti téglaégetőn sírokra akadtak, honnan a szegedi múzeumba egy pár dísz nélküli sodronykarperecz került. (Arch. Ért. XVIII. 190.) »1884-ben kapott a szegedi múzeum 13 pattogtatott tűzkőtárgyat, melyeket a helységtől délkeletre, az Antonia-major melletti Szélestó partján, a hol egy őskori telephely van, találtak«. (*Milleker:* Délm. rég. III—1., 107.) Az Imre-pusztán elterülő Podlukány dűlőben 1903-ban *Reizner* három sírt ásatott fel, rómaikori mellékletekkel; volt köztük: kékesszürke, korongolt, fületlen edény, vas-lánczocska és egy medencze alakú, teljesen ép cserépedény. (Arch. Ért. XXIV. 269.) Ugyancsak innen szétdúlt honfoglaláskori sírok maradványai: kengyelvasak, rossz ezüst-ékszerek, amulette stb. kerültek a szegedi múzeumba. (Hampel I. A honfogl. hazai emlékei 674—676. C.) A határban halmok láthatók. (Történ. és rég. Ért. III. 161.)

Magyarmajdány. I. 7. *Magyarmajdány.* A Délm. Múzeum ajándékul kapott innen egy barbár agyagbögrét és két bronzkarikát. (U. o. V. 195.) A helység új temetője a régi oroszlámosi monostor helyén terült el. Itt sírásás közben csontvázra találtak; a feje mellett durva cserépedényt, a kihányt homokban két arany fülönfüggőt, a melyek a III.—VII századra vallanak. Ugyanitt később *Lázár* Béla ásatott, de csak két orsókarikát talált. Egy földesgazda azidőtájt arany haláltékgyűrűt mutatott be, mit szántóföldjén lelt. Az összes leletek a szegedi muzeumba kerültek. (Arch. Ért. XV. 380.) A határban számos Antonius, Traianus és más császárok idejéből való érmet találtak. (Adattár, I. 262.)

Sasüllés. I. 8. *Sasüllés.* 1901-ben két erős »karvédő« bronztekercset szerzett innen a szegedi muzeum; leletkörülmények ismeretlenek. *Reizner* megállapította, hogy az őstelepet már teljesen feldúlták akkor, mikor azt szőlővel beültették. (Arch. Ért. XXIII. 43.)

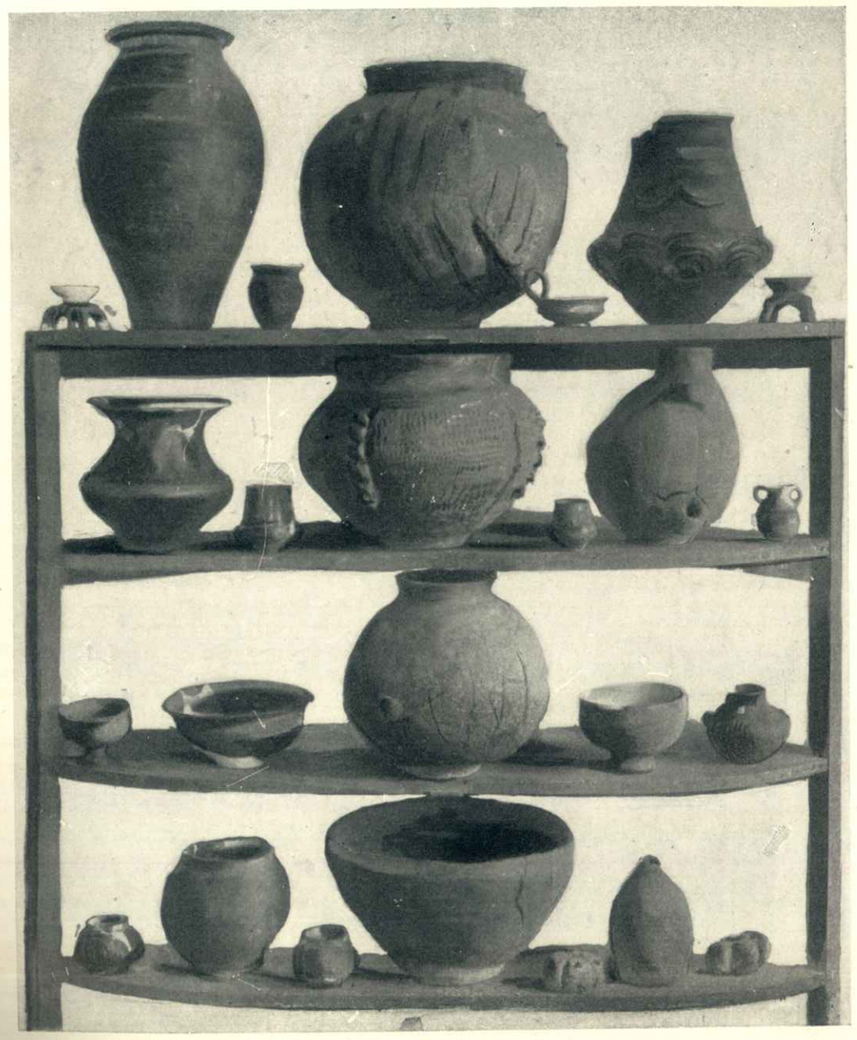
Rábé. I. 9. *Rábé.* Az »Anka« nevű halmot a község déli határában, mély száraz ér köríti, az ú. n. »Kis tengerhajlat«. Itt több ízben találtak arany karpereczeket, aranycsattot, óriási fazekakat stb. Reizner látott még innen egy Valerianus-féle rézérmet és két kis korongolatlan füles ibriket; utóbb Reizner itt ásatott, mely alkalommal sírokra és konyhatelepre bukkant. Mindkét helyen jellemző volt a lelt cserepekre, hogy a fülek majdnem kivétel nélkül válúzottak és hogy a nagyobb edényeknek karimája legtöbbnyire kifelé visszahajlott. Általában a cserepek két csoportra oszthatók: a felsőbb rétegekben levők korongon készültek, a mélyebben fekvők kivétel nélkül durvák, korongolatlanok; ilyen egy szűrőcsésze ansa lunata-val. A konyhatelepen legalul csont- és kőtárgyak fordultak elő, szarvasagancsból való kalapácsok, átfúrt és a lyuknál mindig kettétörött kőbalták stb. Az agyagtárgyak között vannak még hálósúlyok, kúpok, orsólemezek és gombok. A telepen túl öt, már megbolygatott sírt tárt fel 80—100 cm. mélységben. Itt is sok cserép, ép, vagy csonka agyagedény, egy átfúrt szerpentin-balta stb. került elő. Mindegyik sírban egy-egy ovális alakú, durva, lapos tányérka, kis fogantyúval. Később folytatván a kutatást, Reizner itt még három sírt talált, kinyujtott, hanyattfekvő vázakkal, mellékletek nélkül, csupán az első sír fenekén, a váz alatt kb. 15 cm. mélyen, volt egy öt cm. hosszú kovapenge. A sírokhoz közel ismét kőbaltatöredékek, két agancskalapács és több óriási égetett agyag-hálósúly, valamint több — részben sérült — szabadkézi füles bögre; van köztük pontozatos, körömbenyomásos és vonaldíszítésű. (Arch.

Ért. u. f. XI. 356.) Az Anka-szigeten, szőlőtelepítés alkalmával kerültek elő: orsókarikák, bronzgyűrű, üveggyöngy, átfúrt apró csigák, kagylóhéjból faragott gyöngyök, ékkövek (gránát, lapis-lazuli) a népvándorlási korból. (Arch. Ért. XIX. 190.) Reizner utolsó ásatása az Anka őstelepen csonteszközöket (tőr, kés, tű), szarvasagancsból való átfúrt kalapácsot, bronztű-töredéket és mélyebben egy fél öntőmintát eredményezett. Azonkívül két méter mélységben, több hálósúlyt és részben sérült agyagedényt, a melyek gyakran csúcsos bütyökkel, körkörös vonallal, vagy rovátkákkal díszesek. (Arch. Ért. XXII. 88.) A szegedi múzeum újabban is ásatott az Anka-szigeten, a midőn több őskori agyagedényt, csíszolt követ, hálósúlyt stb. leltek. »A díszítések mind eltérők s köztük sok az újabb, illetőleg az olyan, a mely a mi vidékünkön az őskori keramikában szokatlan«. (Arch. Ért. XXVIII. 287., Tömörkény J. jelentése.) *Milleker* B. a szegedi múzeumban 1904-ben tett látogatása után az Anka-szigeten lelt dolgok közűl megemlít többek között: egy apró mészbetétes vöröses korsócskát, melynek zacskó alakú hasas aljának rajza a tolnamegyei leletekre emlékeztet. (L. Wosinsky: Az őskor mészbetétes agyagmívessége, XLIX. t., 4. ábra.) Továbbá egy bögrét, mely a Vattinán oly gyakori urnasír-mellékletek első fajtájából való, végül egy edényfödőt, mely az ismeretes vattinai kupolaalakú födőkkel rokonságot mutat. (Milleker: Délm. rég. III—1. 121.

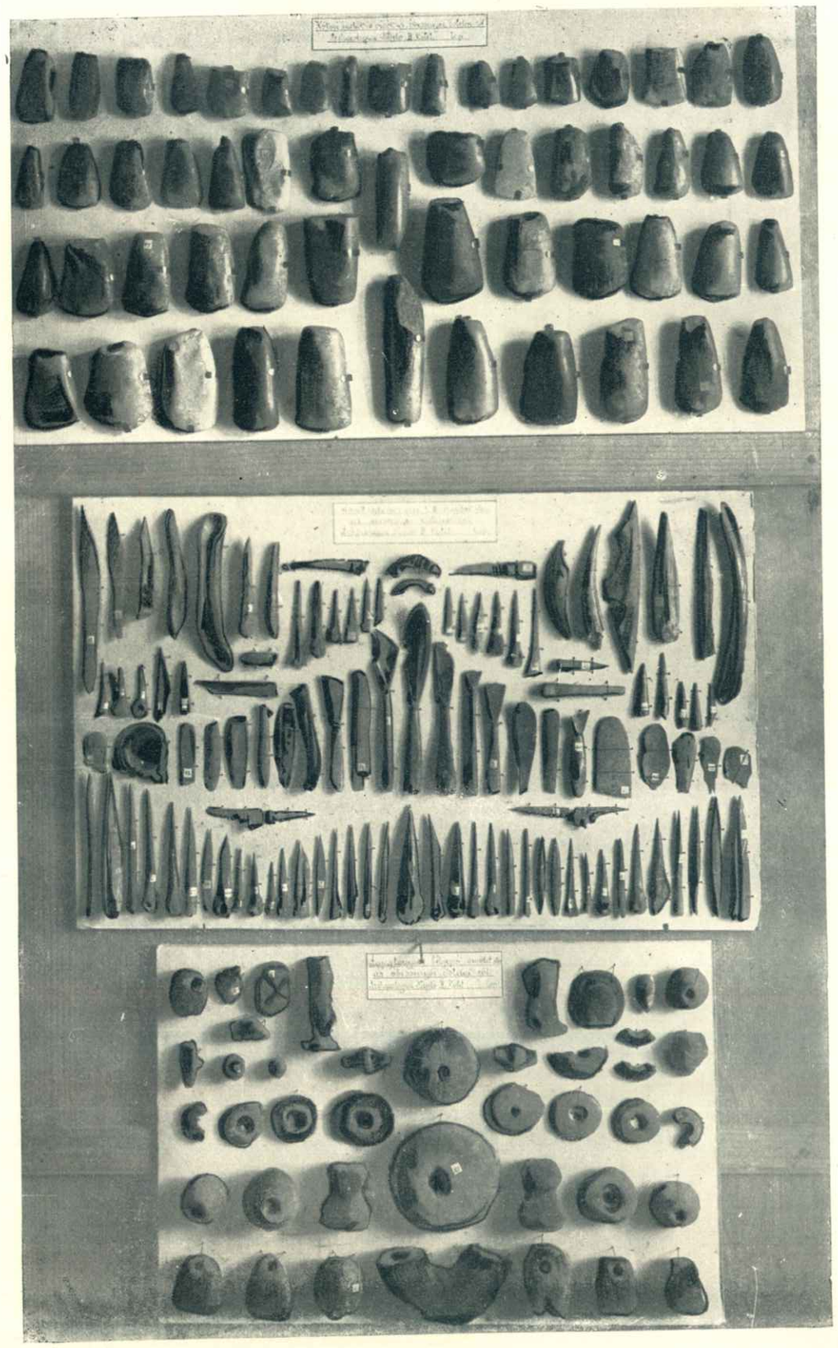
Óbéb. I. 10. *Óbéb.* 1878-ban a »Bara« folyó balpartján, téglaverés közben, őskori telepet tártak fel egymás melletti tűzpadokkal, sok cseréppel és konyhahulladékkal. A lelt edények között van durva és finomabb példány, a töredékekből ítélve vannak öblösek, körte-, kanna-alakúak, tálak, ivó- és merítő-edények, kicsinyek és igen nagyok. Néhány a grafit ismeretét jelzi. Czifrázatuk: dudorodás, likacsok és vonások. Némely edénynek domború feneke volt, egy tál belül ketté van osztva. Az Óbéb és Kiszombor közötti műút építése alkalmával, 1902-ben, mintegy tíz csontváz-sírra bukkantak a munkások, becses mellékletekkel, a miket Reizner a találótól megszerzett; ezek: két bronzkarperecz, erős sodronyból, egy ilyen még vastagabb karperecz, három sodronykarika, (gyűrű) aranyból, egy ovális — öntés útján készült — arany körlap, melynek átmérője 8×9 cm., súlya 21·3 gr., rajta kezdetlegesen ponczolt dísz és négy fűzőlyuk látható. Reizner a körülményesen megejtett helyszíni szemle után, a lelőhelyen ásatott és csakhamar csontvázra talált, mely zsugorítottan és oldalt fektetve volt eltemetve; mellékletei: hasonló aranylemez, kisded agyagcsésze törmeléke, kagylók és csigák fűzéres elhelyezésben, símított disznóagyar és elmállott csont-tű. Öt méterrel tovább még egy csontváz és mellékletei jöttek napfényre, ú. m. hengeralakú, korongolatlan, füles agyagcsésze, bronzkarika, bronzkarperecz, hasonló csiga- és kagylóékek, gyöngyszemek kőből, sertésagyar két lyukkal, a hol egy-egy színaranyból való függőalakú, nyitott karika volt beillesztve, csíszolt csonthajtű, kisebb bronztű és egy 34 mm. átmérőjű, gömbszelvényidomú kő, két fűzőlyukkal. Reizner az ásatást később folytatta itt és — Török Aurél dr. társaságában — még 14 sírt tárt fel becses mellékletekkel. A temetőt az agathirsektől származtatja. (Arch. Ért. XXIV. 82—88.) Fenti 14 sírban ugyanolyan zsugorított vázakat találtak, férfiak, nők váltakozva; gyermek is. A sírok egy részében nem volt melléklet; némelyik csak agyagedényt tartalmazott: csészét, szilkét, tálat, azután kagylót vagy kagylóból és csontból készült csüngőt, gyöngyöt, végre disznóagyarat és más állatfogat. Több csontvázon bronzékszerek voltak: nyaktekercs, sodronyos karperecz, a női sírokban a hajzat tájékán gyakran bronz-élegülés, hihetőleg a hajat összetartó sodronyok nyomaiként. Legérdekesebbek az aranysodronykarikák a mellcsont tájékán, mely kétszeresen fogott karikák egyik vége ki van hegyezve, jeléül annak, hogy ruhakapocsul szolgáltak. (Arch. Ért. XXV., 255—257. Tömörkény J. jelentése.) 1908-ban az államvasút új épületet emeltetett az állomáson, hol ez alkalommal sírokat találtak és mellékleteket, a melyek elkallódtak, illetőleg csak részben kerültek a szegedi múzeumba: két síma bronzkarperecz, gyöngyök színes üvegből, díszes, zománczos, kerek, csipkézett szélű bronzfibula, a közepén kiemelkedő gombbal és egy Traianus-féle érem. (Arch. Ért. XXVIII. 286. Tömörkény J. jelentése.)

Egyházaskér. I. 11. *Egyházaskér.* Határából származó régibb középkori griffes csatokkal és szíjvégekkel gazdagodott a szegedi múzeum. (Arch. Ért. XXII. 88.)

Klárafalva. I. 12. *Klárafalva.* 1884-ben küldött innen Ambrus József két őskori töredékes agyagtálat a Nemzeti Múzeumnak. Az itteni halmokról megemlékezik Romer

Őskori leletek Kisléghi Nagy Gyula gyüjteményéből.

Őskori leletek Kisléghi Nagy Gyula gyüjteményéből.

Floris a Resultats 158. oldalán. (Milleker : Délmagyarország régiségei III—1. 88.) Határában egy marosmenti halomból sok konyhahulladék került elő és egy agyagkúp. (U. o. I. 70.)

I. 13. *Gyála.* Határában halmok vannak. (Tört. és rég. Ért. III. 161.) Gyála.

I. 14. *Józseffalva.* A helység körül 11 nagy halom látható és négy dombsorozat mintegy 30 kisebb halommal. (U. o. III. 161.) Józseffalva.

II. 1. *Ferenczszállás.* 1884-ben őskori agyagbögrét kapott innen a Nemzeti Múzeum. (Milleker : Délm. rég. III.—1. 58.) Ferenczszállás.

II. 2. *Kiszombor.* 1872-ben téglavető munkások a helységtől délre kb. egy méter mély csontváz-sírban gyöngyöket, két bronzgyűrűt, egy karpereczet és egy fejéket leltek. »A gyöngyfüzérekhez irott jegyzetek szerint : Maczedoniai Fülöp egy érme volt mellékelve.« A bronzokat Hampel ismerteti : Arch. Közl. VIII. k., II. füzet, 45. lapon. (U. o. I. 191. — Tört. és rég. Ért. XVI. u. f., 21—35.) Kiszomborból szerzett *Ormós* Zs. egy-egy itten lelt Constantinus II. középbronz- és Valentinianus-féle kis bronzérmet. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII, 1—49.) Kiszombor.

II. 3. *Csanád.* Romer Fl. 1868-ban, midőn Bonáz püspök a mostani róm. kath. templomot felépíttette, castrum alapfalaira akadt. (Adattár III, 12.— Arch. Közl., VIII. 3—16.) 1889-ben római bélyeges téglákat szerzett innen a Nemzeti Múzeum, úgyszintén római érmeket *Killer* Frigyes németcsanádi plebánostól. (Arch. Ért. u. f. IX. 376. és 379.) *Németcsanádról* (most *Őscsanád)* népvándorláskori sír maradványait szerezte meg Romer Fl. a Nemzeti Múzeumnak ; ezek : egy római imbrex, bronzfibula, aranyozási nyomokkal (emlékeztet az apahidai példányra, Hampel : I., XXXV. t.), apró gyűrűcske, csonka bronztű, bronzszíjcsatt és Claudius Gothicus, Aurelianus, Probus és Constantius Nob. egy-egy érme. (Milleker : Délm. rég. II. 118.) A XIII. legio bélyeges téglái nem tartoznak a ritkaságok közé Csanádon ; gyűjteményem hat példányt mutat fel eddig három változatban. Ezeket l. Téglás Gábor : Újabb adalékok Dacia feliratanához, 71., 90. és 93. sz. alatt. San-Marco Nákó herczegné szerbcsanádi uradalmához tartozó Budovalla puszta (most »Jánosmajor«) belterületén a homokbányában régi, silányan égetett, durva cserepek és putrilakások nyomai kerültek napfényre, egy apró, élénk zöld színű bronzhuzattal. Ugyane puszta »III. 4.« tábláján ennek a porgányi határ s a csanád-kiszombori műút közötti csücskében római kori cserepeket leltem (1904), egyes kisebb, kerek talajemelkedések 30—40 cm.-nyi mélységében. (L. saját Archaeologiai Naplómat, I. kötet, 179. és 253. lapon.) A szerbcsanádi uradalomhoz tartozó Giulio-major (azelőtt »Redina«) területén több kisebb telephalmocskát kutattam át, így a »Suvákova II.« és »Gyorgyeorit II« dűlőkön (1898—1903.) és jellemző őskori nyomokat tártam fel bennök. A cserepek szín ek szerint különböznek, 50 cm. mélységig csaknem kivétel nélkül mélyített hullámvonalakkal díszítettek és barnák, korongolatlanok, a mélyebben előfordulók vastagok, durvák, feketék s minden díszt nélkülöznek, vagy — egy harmadik fajta — jól iszapolt agyagból valók, vöröses, sárgás, sötétszürke vagy fekete színű síma felülettel, a mely díszítetlen, de korongolt. A sok konyhahulladék között akadt megmunkált csont is : csiszolt ár, tű. Ép edényt nem leltem ; néhány gyűszűnagyságú gyermekjáték kivételével, volt több orsókarika és egy hét cm. hosszú, csonka — úgy látszik, sertést ábrázoló — állatszobrocska, égetett agyagból. E telephalmocskák — magasságuk alig 20—30 cm.-nyi — az őskorra vallanak, de a szerény kiterjedésű pontokon később is tanyáztak. (Saj. Arch. N. I. 30., 33., 68., 82., 122. és 165. ll.) Ugyancsak a szerbcsanádi uradalomhoz tartozik, Nagyszentmiklós és Óbesenyő között — közvetetlenül a két helységet összekötő műút mellett — egy különálló 500 holdas major : Bukova-puszta, a melynek területén és közvetetlen környékén kilencz halmot tártam fel, különböző és itt csak részben ismertethető eredménynyel. Egy régen rováson tartott kisebb halmot, Bukova keleti határához közel, elkésve menthettem meg a végromlástól. Tulajdonosa lehordatta ; mire észrevettem , már több sír, illetőleg «két emberi koponya, két vagy három lófej, kerek ép kengyelvasak, zöld apróságok és egy agyagkorsó« elvesztek. Csupán az edény került meg, a melynek analógiáját a závodi és mártélyi temetőkből ismerem, — Hampel, A rég. kk. eml. ll.-ban, I. 154. t., 20. sz. és U. o. II. 256. t., 3. sz. — továbbá néhány tűzben calcinált lócsont (szár, csüd), hófehér belső állománynyal. Másnap magam ásattam itt és lovas-sírra találtam, melyben a hanyatt kinyujtva, lábbal nyugaton fekvő emberi

csontváznak csak a medenczétől lefelé terjedő része volt meg, de érintetlenül. A lófejet a férfi lábszárainak egyenes folytatásában, közvetetlenül annak lábai alatt, bal szemgödri oldalára fektetve és metsző fogaival nyugatnak irányítva találtam, alatta két szár- és négy patacsont, szájában oldalrudas, durva vas-zabla. A vitéz bal lábfeje mellett két kengyelvas volt egymás mellé helyezve, úgy hogy az egyik nyugat, a másik kelet felé fordult talpával. A kengyelek analógiáját l. u. o. 97. tábla, 3. sz. alatt. (Saj. Arch. N. I. 236—245.) Két kisebb halomban az Aranka egyik szakaszánál honfoglaláskori lovas sír volt, kerek és pajzsalakú bronz-boglárokkal, füles rózsás boglárral, nagyon kezdetleges kivitelű, lovast ábrázoló, áttört koronggal, gyöngyökkel, tegez maradványaival, nyílcsúcsokkal (Arch. Ért. 1904 417—421.) Puszta-Bukován, a »III. 1.« dűlő több holdas fennsíkján sok cserép, fenő- és őrlőkő-töredék, valamint orsógomb és átfúrt agyagkorong lelhető, sőt egy Marcus Aurelius Antonius-féle ezüstdenárt is találtak itt béreseim szántás közben. E felszíni cserepek durvák, szabadkéziek, veresbarna, vagy fakószínűek és finoman iszapolt, korongolt agyagból valók, melyek égetése csengő-kemény, szinte többnyire kékesszürke, ritkábban sárgás, vagy tiszta veres, díszítése gyakran hullámvonal, egy esetben dombormüves rajz, mely a buzogányra támaszkodó oroszlánbőrös Herculesre emlékeztet. (Saj. Arch. N. I. 322.) Ugyancsak a bukovai puszta keleti határán terül el az a szabályos kerek talajdomborulat, a melynek egész 484 m-nyi területét rendszeresen felásattam. A halomból előkerült edénycserepek, őrlő- és csiszolókövek, kőbalták, silexpengék és agyaggolyók együttvéve a neolith-kőkorszakot jellemzik. A cserepek durvák, korongolatlanok, díszük mélyített, vagy domborított, festett; mindkét oldalt élénk vörösszínű cserepet csak egyet leltem. A kőeszközök közül különösen említésre méltó egy 12 cm. hosszú silexpenge és egy 3·7 cm. hosszú, csiszolt Chrysopras (nephrit-féle) rudacska. Egy kisebb csontlemez szabatosan metszett köralakú léket mutat és arról tanuskodik, hogy a halom őslakói a csontmunkához kitünően értettek. Szórványos leletként egy nyakék töredéke került ugyanitt felszínre, három vékony, fonott bronzhuzal, melyen kilencz herelevél-idomú, síma, ezüstös lemezke csüng. Közelebbi analógiáját a bökénymindszenti temetőből ismerjük. (Hampel: A rég. kk. I. LXXV. t., 12 a, b.) Fenti »bukovai IV.« halomtól 600 méter távolságra, egyenesen délnek, egy jóval kisebb halom látható (»bukovai VI.«), melynek átforgatása teljesen hasonló őskori cserepeket eredményezett, sőt ezekből négy tipikus edényalakot sikerült helyreállítanom, ú. m.: dísztelen, gömbalakú, egyfülű bögrét, félgömbidomú lábas fazekat, hasonló idomú veres színű nagy tálat, melynek külső falát ellentétes helyen négy bütyöksor és függélyesen vonuló mélyített ékek sorai díszítik; végre nagy gömbidomú gabonatartót, oldalán kidomborodó, tökéletlen 4 tekercscsel. A halmocskának legérdekesebb lelete egy neolithkori, 2 cm. vastag, fakósárga cserép (hasrész), melynek külső lapján valamely szarvas-állatnak, csonka domborképe szemlélhető. (Arch. Ért. XXVII. 266—279.) Bukovától délkeleti irányban, 1100 méter légtávolságban terül el a 4·5 méter magas »Nagyhalom«, melynek középrészét teljesen feltártam, a következő eredménynyel: a halom egész tömege réteges, barna föld, közepét valamikor régen megásták egy 2·5 m. átmérőjű kútszerű tárnával. Az a körülmény, hogy ez a »kút« sokkal világosabb, kevert föld-töltelékével nemcsak az eredeti talaj színét alul és függélyes falát köröskörül, de a fölötte levő 1·5 méter vastag, legfelső halomréteget is igen élesen határolta, a mellett szól, hogy a tumulus két ízben lett felhordva. A második felhordás ugyancsak régen történhetett, mert a mint jeleztem, a legfelső, 1·5 m. vastag réteg 60 cm.-nyi mélységében egy érintetlen, egyenes fakoporsó nyomokkal határolt és sima döngölt fenekü sírra bukkantam, melynek mellékletei: két kengyelvas a népvándorlás utolsó századaira utalnak. Tovább lefelé haladva, 4·5 méter mélységben elértem a »kút« fenekét, illetőleg az eredeti talajszintet, majd tovább ásva, a halom csúcspontjától számított 5·5 méter mélységben ép sírra találtam, pontosan a halom nadirjában, zsugorítva temetett csontvázra, a melynek korát híven jelezte az, hogy az egész tetem vörösbarna ockerfestékkel vastagon be volt hintve. Ez a neolithkori csontváz fejjel nyugatra, lábbal keletre, a puszta földön feküdt, felső testével hanyatt, a vállak közé besüppedt koponyával és úgy, hogy a két kar — kifelé álló könyökkel — a medencze fölött összeért, a bal alkar egyik hosszú csontja ki volt mozdítva eredeti, normális helyzetéből, illetőleg a gerincz-

oszloppal csaknem párhuzamosan feküdt a sírban. A lábszárak zsugorítva, éjszaknak fordított térdkalácscsal, egymás mellett úgy voltak elhelyezve, hogy a felső- és az alsó lábszár kb. 90° szöget formált. (Az egész vázat beszállítottam Budapestre az Anthr. Múzeumba 1908 decz. 7-én.) Mellékletet, az ockeranyagon kívül, mely egészen vörösre festette a váz csontjait és a sír alját, nem találtam, de közvetetlenül a sír fölött napfényre került egy 4 cm. hosszú, igen szép, áttetsző füstkvarcz penge-töredék, más hasonlók és egy lapos, csiszolt kőbaltának 4·1 cm. hosszú élfelőli töredéke. A félretett cserepek, mint analógiái a bukovai IV. halomban lelt őskori cserepeknek, részben szintén az alaprétegben, a sír közelében fordultak elő. Eszerint több, mint valószínű, hogy a bukovai »Nagy halom« alatt neolithkori telephely rejlik. (Saj. Arch. N. I. 323—333.)

Egres. II. 4. *Egres.* 1868-ban Romer Flóris a Marosnál égetett földet és durva, vastag cserepeket talált. (Milleker Délm. rég. III—1., 56.).

Nagyszentmiklós. II. 5. *Nagyszentmiklós. Nákó* Kristóf egyik jobbágya *Nécza* Vuin 1799 július 3-án, árokásás közben óriási aranykincset talált, melyet Bécsben a csász. és kir. műtörténeti múzeumban őriznek. A világhírű lelet összesen 23 darab edényből áll; van közte hét korsó, hét különböző csésze, három bilikom, két pohár, két tálcza, egy szelencze és egy ivókürt, melyeknek összes súlya $1678^{8}/_{16}$ 8:16 arany. A kincs ismertetésével és méltatásával több szakférfiú foglalkozott, a legkimerítőbben *Hampel* József dr. az Arch. Ért. u. f. IV. kötetében, majd önálló német átdolgozásban »Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós, sogenannter Schatz des Attila« v. J. Hampel Budapest 1886. monographiájában, valamint »A régibb középkor emlékei Magyarhonban« II., 252—267. és »Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn« I. k., Braunschweig 1905., 815 s k. ll., nagyszabású munkáiban. A nagyszentmiklósi kincs korát illetőleg »ma már általános az a felfogás, hogy a VIII—X. századból, az avarok vagy bolgárok időszakából való«. (Nagy Géza: Butaul Zoapan, Buila Zoapan. Arch. Ért. XXVIII., 127—137.) A szerb-nagy-szent-miklósi téglavetőn római és népvándorláskori sírokra akadtak; néhány mellékletet a N. Múzeum hivatalos úton beválthatott; volt ezek közt »igen érdekes aranygyűrű, öt fibula, egy Hadrianus-féle dénár, bronzkarika, egy övdísz bronzból és kagyló-, calcedon-, borostyán- és üveggyöngyök.« (Arch. Ért. XV. 436.) A község nyugati határában átfúrt, ép kőbaltát találtak. Magántulajdonban. (Arch. Ért. XXI. 444.) Szerb-Nagy-Szent-Miklóstól keletre, a Sárafalva irányában levő téglagyár területén, Kr. u. II. és III. századbeli sírok voltak. 1907-ben szerzett innen *Kühn* L. tanító: vörös fületlen edényt, római munka, gyöngyöket, köztük egy nagy calcedonszem, zománczos bronzfibulát és apró bronzcsattot. »A temetőktől délre volt bronzkori őstelep helyén is vannak kékesszürke nagyobb edények maradványai.« (Milleker: D. r. III—2. 233.) A község és a vasúti állomás közt elterülő szőlőkben, ezelőtt 10—15 évvel, sírokra bukkantak; minden váz mellett két- vagy egyfülű edény volt, benne állatcsontok, néha karpereczet és hosszú fülönfüggőt is leltek a sírban. Mindez elkallódott. *Kühn* Lajos figyelemmel kíséri azóta a területet és több oly emléket mentett meg a pusztulástól, a melyek arra vallanak, hogy itt bronzkori őstelep volt. (Arch. Ért. XXX. 356—359.) 1879-ben egy db. Commodus-féle ezüst denárt találtak az Aranka partján, hol régen temető volt és egy Justinianus-féle érmet kapott a délm. múzeum. (Berkeszi: Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 38.) 1896-ban az ú. n. Mina-majoron túl, töltés-nagyobbítás alkalmával, több emberi csontvázat s mellettük cserépkorsókat, bronz-karpereczeket, kardokat stb. találtak, melyek a római korszakra vallanak. Ugyanitt régi alapfalak. (Milleker: D. r. II. 47.)

Óbesenyő. II. 6. *Óbesenyő.* Határában sok becses archeológiai emlék gyűjthető. Az általam megásott kilencz halom eredményének sommája csak részben szerepelhet ez őstörténeti ismertetésben. Az Óbesenyőről Valkánynak haladó vasútvonal bal oldalán, attól 600 méter távolságra terül el a hét méter magas »Mogila« halom, a hol 1904-ben, próbakutatásom révén, *Török* Aurél dr. tanár jelenlétében megállapíthattam, hogy a nagy tumulust a római és a régibb középkorban temetőhelynek használták. Egy fiatal női csontváz lábfején, fületlen, kecses agyagcsésze került elő, színe sötétszürke, korongolt, égetése csengő-kemény; szórványos lelet. Kerek kúpos paizsdudor vasból és mellette egy 16·5 cm. hosszú piskótaszerű vaspánt, mely nyilván a karszíjnak a paizshoz való erősítésére szolgált, továbbá több csontváz, a népvándorlás korát jellemző kisebb vasmellékletekkel. (Saj. Arch. N. I. 249—253.) — Egy nagyobb méretű, de már régebben valamely

ismeretlen czélból félig lehordott halomban, mely a nagyszentmiklós-óbesenyői műút jobboldalán, attól 100 méter távolságra, a községi közlegelőn, Bukova mellett terül el, két népvándorláskori lovas-sírt tártam fel, melyekben a temetkezési szokás eltérőnek mutatkozott a vidékünkön előforduló lovas-sírokéitól. Nevezetesen az emberi tetem mindkét esetben fejjel keletnek nyugodott, a lófej pedig *a)* sírban a vitéz bal válla mellett, *b)* sírban közvetetlenül rajta az ember koponyáján, mindig keletre fordított metszőfogakkal. Megjegyzendő, hogy a lófejek és az emberi csontok csaknem teljesen el voltak korhadva. A mellékletekből a következőket említem: *a)* sírban szíjdísz, félgömb rojttal, (köz. an. Hampel: A régibb kk. II. 483. lapon); szíjdísz, — keresztalakban csoportosított négy félgömb, — (köz. an. u. o. 294. tábla, 22—24. ábra); erős lánczocska bronzból; a ló szájában vas-zabla, (köz. an. u. o. 244. t., 3. ábra). A bronz szíjdíszek a lófej alatt, a lánczocska a medencze tájékán volt. *b)* sírban, a ló szájában hasonló vas-zabla; a lánczocska a medencze tájékán volt. (köz. an. u. o. II. 205. t.); egyenes, kétélű vaskard, élére tűzverő aczél a lófej alatt, (köz. an. u. o. II. 205. t.); egyenes, kétélű vaskard, élére állítva, a csontvázzal párhuzamosan, annak baloldalán, egész hossza 100 cm. (9 összeillő töredék), miből a keresztvas nélküli sarkos markolatra 12·7 cm. esik, (an.: Arch. Ért. XXIV. 165. lapon, 71. sír); bronz szíjvég, szimpla lemez, 2·7 ×1·3 cm. nagyságban, egyik végén egyenes négyes párkány, ez alatt két központi kör, hoszszélei behajlók, ugyanitt bőrmaradék és szögecs; végre több »léczes pántocska« közvetetlenül a lófejen, vagy az alatt, (an. Arch. Ért. XX. 97—125.) E két lovas-sír a halom egész területét borító 5—15 cm. vastag, vörösre égett földréteg alatt — 120 és 100 cm. abszolut mélységben — fordult elő, rendkívül kemény talajban és úgy, hogy az égett réteg a sírok fölött át volt törve. Ez a minden legcsekélyebb pernyét, hamut, vagy kormot nélkülöző élénk vörösszínű föld a halom mostani felszíne alatt 50 cm.-nyi mélységben terül el, illetőleg mindenfelé terjed, párhuzamosan a halom lejtőjével és a megásott peripherián 1·5 méter mélységig — vagyis a halmot környező talaj szintje alá — süllyed. Alatta szűz föld. Mi volt a czélja ez óriási máglyának: nem óhajtom fejtegetni, csupán jelzem, hogy benne, alatta, vagy fölötte alig fordult elő egy-két, bár jellemző cserép, részben ugyanazon durva agyag-edény-töredék, mint Pta Bukován (l. II. 3. sz. alatt), de, többedmagával, egy jól iszapolt, világos-sárga, gyengén fényes cserép is, mely két párhuzamos sor ékalakú benyomattal, fejlettebb technikáról tesz tanúságot és a bronzkorra vall. Konyhahulladék, csont vagy kőtárgy sem szerepelt ehelyütt. Az égett rétegnek legfeltünőbb szerkezeti sajátsága az volt, hogy változó — kb. egy méter maximális — nagyságú szürke, tehát színre elütő szigeteket mutatott, elég nagy számban, mintegy külön tűzpadokká tömörült, a hol rétegesen, egy, vagy több, együtt 1·5—5 cm. vastag, homokos agyagalap oly keményre volt sülve, hogy alig bonthattuk meg csákánynyal. (Saj. Arch. N. I. 255—268.) Óbesenyő község ezelőtt mintegy 12 esztendővel földet hordatott egy magasabb helyről, az ó-besenyő-nyerői viczinális kocsiút végpontján, a hol három határ — az ó-besenyői, a nyerői és a kis-teremiai — szögellik egybe, mely alkalommal agyagedényekre és fémtárgyakra bukkantak. Két ízben kutattam itt, bolygatott talajban, némi eredménynyel. Leleteim — sekély mélységben — a következők voltak: kétfülű kis agyagcsupor, (köz. an. dr. Roska M.: Ásatás a perjámosi Sánczhalmon. Földr. Közl. XXXIX. k., 1. füzet., IV. tábla, 18. ábra); öt drb. éremszerű bronzkorong átmérőjük egyenként 35, 35, 35, 37 és 37·3 mm., vastagságuk átlag 2·5 mm., valamennyi a szélén egyhelyt át van fúrva, a három középső példány felületét — egyoldalt — két, egymást derékszögben metsző, kidomborodó egyenes vonal diszíti olyformán, hogy a vonalak a korongot négy egyenlő körszelvényre osztják, az első példányon 3—3 vonal keresztezi egymást, míg az utolsó sima. Felületük érdes, zöld lepedékkel borított. *Márton* Lajos dr. — levelében — közli velem, hogy »ilyféle lemezek nem ritkák a bronzkor végének és a vaskor elejének sírleleteiben, hazánkban nem tartoznak a gyakoribb tárgyak közé. . . Csüngő ékszer gyanánt használtattak.« Továbbá lemezes bronz-csüngő, öt db., (an. Hampel: A bronzkor, III. CCXXII. t., 27—28. ábra); sodronyos bronzhengerkék, (an. u. o. CLXXXVIII. t., 11—20. sz.; végül átfúrt kis kagylók és állati szemfogak. A lelt cserepeken gyakori a kidomborodó »lánczdísz«. Ezen óbesenyő-nyerői viczinális út lelőhelyét a tor. várm. mill. térkép II. lapján közelebb az é. sz. 45° 59′ 19″ és k. h. 38° 10′ 45″ alatti pont jelzi földrajzilag. (Saj. Arch. N. I., 334—337.) Óbesenyő belterületén is akadnak őskori nyomok; így *Telbisz* János házi kertjében (565. hszám), a hol ásattam, több faragott,

illetőleg fűrészelt agancs került felszínre és néhány edénytöredék, a melyek az »óbesenyői őstelep«-en (l. alább) lelt cserepeknek testvérei. Telbisznek egyik tőszomszédja ezelőtt vagy tiz esztendővel egy kb. 30 liter ürtartalmú, teljesen ép agyagedényt ásott ki az udvarán. (Saj. Arch. N. I., 346—347.) A község keleti oldalán, közel a »Szelszka Aranka« és a »Goruja Aranka« közötti műcsatornához, neolithkori maradványokat tártam fel: fúratlan, csiszolt, trapez-alakú nagyobb kőbaltát, edénysímító csontot és több cserepet. (Saj. Arch. N. I. 354.) Az arankamenti neolithkor legmeggyőzőbb bizonyítékait az »óbesenyői őstelep« szolgáltatta; egy három méter magas, halomszerű talajdomborulat, *Csokány* Lukács volt községi bíró szántóföldjén, a helység éjszaki oldalán, a melynek egész 1336 méternyi területét 2·5—3 méter mélységig rendszeresen felkutattam. A halom mikénti keletkezését magyarázza, hogy benne három tűzpad-régio volt egymás fölött, kb. 1—1 méter távolságra. Őstelepünk a tiszta neolithkort képviseli, a fémnek minden legcsekélyebb jelensége nélkül. Számos vesszőbenyomatos tapasz-rög földfeletti gunyhókra vall. Annál több tanulsággal szolgáltak a minden mélységben előforduló kézművek, számszerint: 115 db. csiszolt kőeszköz — balta, kalapács és véső — köztük csak öt példány furattal, egy 15·5 cm. hosszú «gyalúvés« nephritből való; 153 db. csontszerszám, többnyire edénysimítók és árak; 84 d. agyagedény; hét db. agyag bálványszobrocsba; egy amulette; egy bélyegző; 12 karika és orsógomb; 56 nehezék és 239 db. hálósúly kilencz tipusban. A konyhahulladék óriási mennyiségben került felszínre, tanúságot tevén arról is, hogy a telep faunájában a ló csak egy százalékkal van képviselve. Végül igen jellemzők voltak a telephelyen feltárt egykorú zsugorított csontvázak. (Arch. Ért. XXIX. 146—454. és u. o. XXXI. 147—164.)

III. 7. *Perjámos.* 1878-ban az Aranka mellett kubikos munkások csontvázsírra akadtak, a melynek mellékletei voltak egy bronztőr és egy agancstöredék; amaz hasonlít Hampel: A bronzkor, I. k., XIX. t., 1. ábrájához. 1888-ban innen bütykös bronzkori urna került a N. Múzeumba. (Milleker: D. r. I. 89.) A nyolczvanas években Perjámosról két faragott és vésett hengeralakú agancstárgyat szerzett a délm. múzeum; rendeltetésük ismeretlen. Ugylátszik itt is a szomszéd munári és nagyfalui telepekkel egykorú őstelep volt. (U. o. III—1., 117.) 1885-ben téglavető munkások 160 cmnyi mélységben csontvázat leltek és mellette két ezüstfibulát, két almandinnal berakott arany fülbevalót és nyakék maradványait, nevezetesen hat hosszúkás aranygyöngyöt s néhány üveg-borostyán klárist. A kincset durva agyagedénynyel találták. (Pulszky Ferencz: Arch. Ért. u. f. VI. 26—31. — Hampel: A rég. kk. I. 12—13.) Igen nevezetes eredménynyel járt az az ásatás, a melyet 1909-ben *Roska* Márton dr. végzett Perjámos határában, az ottani Sánczhalmon. A napfényre hozott leletek egy őstelepre vetnek világot, mely a hazai bronzkor elején, a Kr. előtti II. évezred kezdetén virágzott, itt az Aranka mellett. A fényes sikert mindenekelőtt a valóban mintaszerű ásatás, ennek — minden legcsekélyebb jelenségre figyelmes — exakt felvétele biztosította, melylyel a nagyérdemű kutató követendő példát mutat azoknak, a kik hasonló helyeken hasonló munkát óhajtanak végezni. A leleteket, szintek szerint, hat főcsoportra osztotta, az elsőbe legalul a szűzföldön, a hatodikba legfelül a zavart humusrétegben találtakat. Így, rétegről-rétegre haladva, jellemzi a keramikai tipusokat és a bronzokat, míg az alsóbb öt csoportban lelt más agyag-, továbbá kő- és csontholmit, mint valamennyi nívóra jellemzőt, együttesen ismerteti. Perjámos.

Rendkívül fontosak és becsesek a putrihelyekre vonatkozó megfigyelései és felvételei. Az Alföld őslakásairól általában kevés ismeretünk volt eddig: a perjámosi Sánczhalom ásatása révén, most nyertünk először erre vonatkozólag pontos és kimerítő adatokat. (*Roska* Márton dr. Ásatás a perjámosi Sánczhalmon. Földr. Közl. XXXIX. 1. füzet, 16—43.) A határban, a Galaczka-csatorna medrének ásása alkalmával, közel a gróf Zichy-féle erdőhöz, találtak egy fületlen, nagy urnát (1906.), a melynek formás alakja a villanovai tipusra emlékeztet (Hoernes: Die Urgeschichte des Menschen, 551. lapon), magassága 38 cm., bütykökkel és fűzérszerűen hajló hornyolatokkal ékes, színe sötétbarna, gyengén fényes. Gyűjteményemben *Margita* Viktor úr, aranka-társulati ménök ajándékából. (Saj. Arch. N. I. 299.)

IV. 1. *Szanád.* A község déli oldalán, a Tisza közvetlen közelében terül el a »Vujana« halom, mely eddig szakszerű kutatás tárgya nem volt. Az 1889 tavaszi vízár alámosta a halmot és annak jórésze a folyóba szakadt. Oldalából *Branovácski* Szanád.

tanító jól kiégetett, fületlen, és négy füllel ellátott csuprokat, továbbá emberi csontokat szedett össze. (Arch. Ért. u. f. IX. 177.) *Kalmár* Gy. innen 1898-ban több őskori agyagedény-töredéket ajándékozott a N. Múzeumnak. (Milleker: D. r. III—7., 129.) Határában négy halmot ismerünk. (Tört. és reg. Ért. III. 161.)

Csóka. IV. 2. *Csóka.* A leletek bizonyítják, hogy már az őskorban emberek tanyája voltak az itteni síkságon látható halmok és az ú. n. Kremenyák földhát, a helység keleti szélén, egy bronzkori sír, melynek bronz-mellékletei lehettek: hat korongalakú lap, ruhadísz vagy mellvéd, a négy nagyobb példány köridomú díszítéssel és a belső lapon apró fülekkel; töredékes kardmarkolat és penge, mely kétélű, rajta tűz okozta olvadás; egy hengeres, háromtagú tárgy, melyen a középső ág törést mutat, rendeltetése ismeretlen. (Arch. Ért. u. f. VIII. 157. Dudás Gy. jelentése.) A Kremenyákon járván, melynek magasságát 2—3 méterre, hosszát vagy 50 méterre becsüli, *Dudás* Gyula itt több neolithkori tárgyat szedett fel, ú. m.: rosszúl égetett, korongolatlan, vastag cserepeket; egy kétélű, csiszolt, átfúrt serpentin-baltatöredéket, egy ék-alakú serpentin kővésőt, egy szarvas-agancsot és egy hosszú csonttűt. (Arch. Ért. u. f. X., 356.) 1905-ben a *Lederer* birtokhoz tartozó Kremenyák ősteleprő1 50 db. ajándék-régiség került a N. Múzeumba, többnyire agyagkészítmények. A cserepeket többször szalagos minták ékítik. (Arch. Ért. XXVI. 77.) A Kremenyákot *Branovácsky* Tódor ny. gör. kel. tanító fedezte föl. Vizsgálat alá először *Szentkláray* Jenő dr. vette és vezette be az irodalomba. (Tört. és rég. Ért. VI., 142.) A földhátat, melyen a telep fekszik, a »Nagy Bara« nevű rétség határolja. *Gubitza* Kálmán 1904-ben ásatott itt és putrilakás maradványaira bukkant, sok cseréppel. »A díszítési motivumok között gyakori a párhuzamosok közé benyomkodott pontdísz, futó kutya-dísz, zegzúgos vonalpárhuzamosok közé osztott és szaggatott vonaldísz, a vízszintesek és a függélyesek keresztezéséből formált alakzatok és hasonlók«. »Az oldalfalak vastagsága 0·3—4 cm. között váltakozik.« »A peremek símák és felállók«. «Az oldalak durvák, kézzel formáltak; a kisebb edények finomabb kidolgozásuak« és tálakra emlékeztetnek.« »A fülek között leggyakoribb a bütyökfül, de van átfúrt bütyök — és áthajlított szalagfül is«. A telep feltárt faunája reenus. Kőeszközök közül csak néhány kovanucleus és egy obsidián-szilánk került elé, a melyek átmetszete szabálytalan háromszög alakú. — A putrilakással összefüggésben feküdt egy emberi csontváz »kétrét görnyedve, úgy hogy a mellkas a térdre, a koponya arczczal a lábfejekre hajolt, a karok pedig az oldalak mellett zsugorodtak«. Melléklete egy törtszárú, két szakállú, 5·3 cm. hosszú csontszigony volt. A tapaszrögökben talált nádbenyomatok arra vallanak, »hogy a putrik felett nádból alakított kunyhókkal és sütés-főzésre alkalmas kemenczékkel bírtak«. A zentai múzeum a Kremenyákról vagy 30 db. kőkést és szilánkot szerzett, továbbá számos csiszolt kővésőt, nyéllyukas baltatöredéket, orsógombot, díszes edénycserepet és tapaszrögöt. (Arch. Ért. XXVI. 446—448. *Gubitza* K. jelentése.) Már előzőleg *Orosz* Endre is gyűjtött az őstelepen több neolithkori tárgyat; a felszedett konyhahulladék között »volt a ritkábban előfordulni szokott Bison priscus, H. v. Mey, a magyarországi ősbölény egy zápfoga is«. (Tört. és rég. Ért. u. f. XIII. 66—68.) 1904-ben *Birovszky* Mihály Csóka határából való 10·5 cm. magas, mozsáralakú fületlen bögrét ajándékozott a N. Múzeumnak. 1905-ben a N. Múzeum a Kremenyákról 42 db. cserepet vásárolt, melyek többnyire szalagdíszesek és a butmiri-telep keramikájára emlékeztetnek. (Milleker: Délmagyarország régiségei III—1. 24. sz.)

Padé. IV. 3. *Padé.* Innen szerzett a N. Múzeum egy sírleletet, mely építkezés alkalmával került elé: két korongos bronzfibulát, az egyiken többféle zománczdíszítés váltakozik, továbbá calcedon, carneol- és üveggyöngyöket, A többi tárgy elkallódott, (Arch. Ért. u. f. XIII. 450.) Határában temetkezőhelyre akadtak, mely a Szentkláraytól feltárt két ép sír mellékleteinek és a temető közelében levő régi lakhelyek, valamint az itt található barbár alkotású cserepek tanúsága szerint, nyilván a régibb középkorból való. (Tört. és rég. Ért. VII. 142.) Padé körül öt halom látható. (U. o. III. 161.)

Feketető. IV. 4. *Feketető.* A csanád-vármegyei régészeti egylet a hetvenes években egy itt talált sérült, nyéllyukas serpentinbaltát kapott ajándékul. (Milleker: D. r. III—1. 58.) A Feketető és Valkány közötti műút építésével járó földmunkát egyideig (1909.) ellenőriztettem. Az innen szerzett őscserepek teljesen azonosak az

»Óbesenyői őstelep« edénytöredékeivel. (L. II—6. sz. alatt). Néhány római korabeli cserepem ugyanazon helyről való. (Saj. Arch. N. I. 356.)

Monostor. IV. 5. *Monostor.* 1880-ban *Varga* Ferencz a monostori és valkányi út közepe táján terjedelmes ősemberkori telepet fedezett fel, korong nélkül készült tömérdek cseréppel és egy átfúrt kőbaltatöredékkel. (Tört. és Rég. Ért. VI, 142.) A határban nyolcz halom van. (U. o. III. 161.)

Bocsár. IV. 6. *Bocsár.* 1897-ben a község belterületén levő emelkedés felásásakor, két ásónyomnyi mélységben, számos cserép és csont került felszínre. *Grósz* József és ifj. *Dörner* István tovább ásattak és egy csontokkal, kövekkel, edényekkel és cserepekkel áthatott vastag kultúrréteget tártak fel. A leletekről, Dörner ajándékaként, a következők kerültek a délm. múzeumba: egy bronzkarperecz töredéke; két kézimalom és egy csiszolt kőszerszám töredéke; két kis agyagedény, mélyen elhelyezett hassal és karcsú, tölcsér-alakú szájjal, mindkettő díszítetlen, szabad kézzel készült, fekete szinű és alul, illetőleg kívül a nem tagolt talp közepén gödröcskével, az egyiknek mindkét füle hiányzik; végre agancsrészek vágások nyomaival. (Milleker: D. r. III 21.) Határa négy halmot számlál. (Tört. és rég. Ért. III, 161.)

Szaján. IV. 7. *Szaján.* A helység körül halmok vannak. (U. o. II. 67.)

Tiszahegyes. IV. 8. *Tiszahegyes.* Területén 4 halmot ismerünk. (U. o. III. 161.).

Nagyősz. V. 1. *Nagyősz.* Határában 1884-ben találtak egy korongon készült, kékes-szürke füles agyagkorsócskát, mely *Kasics* Károly bogárosi plébánosnál látható. (Milleker: D. r. III—1. 240.) 1898-ban ásattam itt — *Bella* Lajos és báró *Miske* Kálmán urak költségén — a község nyugati oldalán elterülő »Kis-halom« tőszomszédságában és népvándorláskorabeli bolygatott csontvázakat tártam fel, agyagedényekkel és egy provinciális jellegű római bronzfibulával, mely leletek a Nemzeti Múzeumba kerültek. (Az edények analógiáját l. dr. *Sötér*: A mosonmegyei törtt. és rég. egylet 1882—1898. emlékkönyve, Nemesvölgy I. tábla, 1., 2., 4. és 7. sz. ábráján). Egyúttal megállapíthattam, hogy a fenti »Kis-halom«-tól a nagyősz—nyerői törvényhatósági út felé vonuló magaslaton régibb középkori temető van. Később a »Kis-halmot« is egész terjedelmében felásattam — magassága 4.5, legalsó kerülete 200 méter. — de csak zsellér-sírokat találtam benne. A halom egész tömege hordott fekete föld, a melyben gyakran kerültek elé lófogak. Szórványosan, 160 cm. mélységben, egy urnaszerű, korongolatlan 13·5 cm. magas agyagedényt leltem, melynek nyaka, illetőleg karima nélküli szája egyenesen felálló, a domborodó has felső szélén, hol a nyak kezdődik, két csőszerű füle van vízszintes furattal, hasát pedig függélyes hornyolatok ékítik; színe fakóbarna. Ugyaninnen szerzett 1898-ból a M. N. Múzeum szétdúlt sírból származó honfoglaláskori aranyozott ezüst-ékszereket, szíjvéget, szívalakú boglárokat, stb. (Hampel J.: A honfoglalás hazai eml. 663—665. l.)

Nyerő. V. 2. *Nyerő.* Határában számos halom van. A község délkeleti oldalán felástam egyet, a melyben két feldúlt sírhely volt egymás mellett, éles határokkal, három méter mélységig fekete földdel megtöltve. A nagyobbik sírban a harczos nyugodott; mindössze egy koponya-töredéket s egy parányi zöld lemezt találtam benne; a kisebb helyen a kutyát temették el, melynek csontváza még ott volt a gödör fenekén. (Saj. Arch. N. I. 73—74.)

Mokrin. V. 3. *Mokrin.* A község homokbányájában csontváz-sírra akadtak, melynek bronzmellékletei voltak: *a*) vékony pléhből való gömbszelvény, két lyukkal a szélén, átmérőjük 2·3—2·8 cm.-ig, 110 db, (analógia a szeged—röszkei leletben, Arch. Ért. XII. 165. 15—16. ábra, vagy a kurdi kincsben, Hampel: A bronzkor, III. CCXIII. t., 26. ábra). *b*) Szívidomú áttört csüngő, 21 db, (an. a szeged—röszkei leletben, Hampel: u. o. III. CLXXXV. t. 22., 24. és 26. ábra). *c*) Lemezes újj-gyűrű, (an. Hampel: u. o. III. CCXLIV. t.) *d*) Nyilt karperecz, négyszögű metszettel, a két külső lap, mely a kézcsuklót nem érinti, vonaldíszes és analog a rákospalotai kincs egyik karpereczével, (Hampel: u. o. I. LXXXVII. t. 5. sz., formája pedig megfelel egy másik rákospalotai karperecznek, u. o. I. LXXXVI. t. 4a sz). *e*) Korongos fejű tű, meglevő hossza 38·5 cm., alsó végéből hiányzik állítólag 5 cm.-nyi rész. (Köz. an. u. o. II. CXXXIV. t., 4. sz. vagy u. o. III. CLXXXV. t. 15. és 19. sz.) *f*) Hengerded sodronytekercs, (an. u. o. I. LXXXVII. t. 12. sz.). A határban vonuló Gyukocsin csatorna medrének ásása közben találtak egy szépen csiszolt, átfúrt, teljesen ép kőbaltát, hossza 9·1 cm. Fenti mokrini leletek *Margita* Viktor, arankatársulati mérnök ajándékából gyüjteményembe kerültek.

(Saj. Arch. N. I. 295—298.) Határában halmok vannak. (Tört. és rég. Ért. III. 161.)

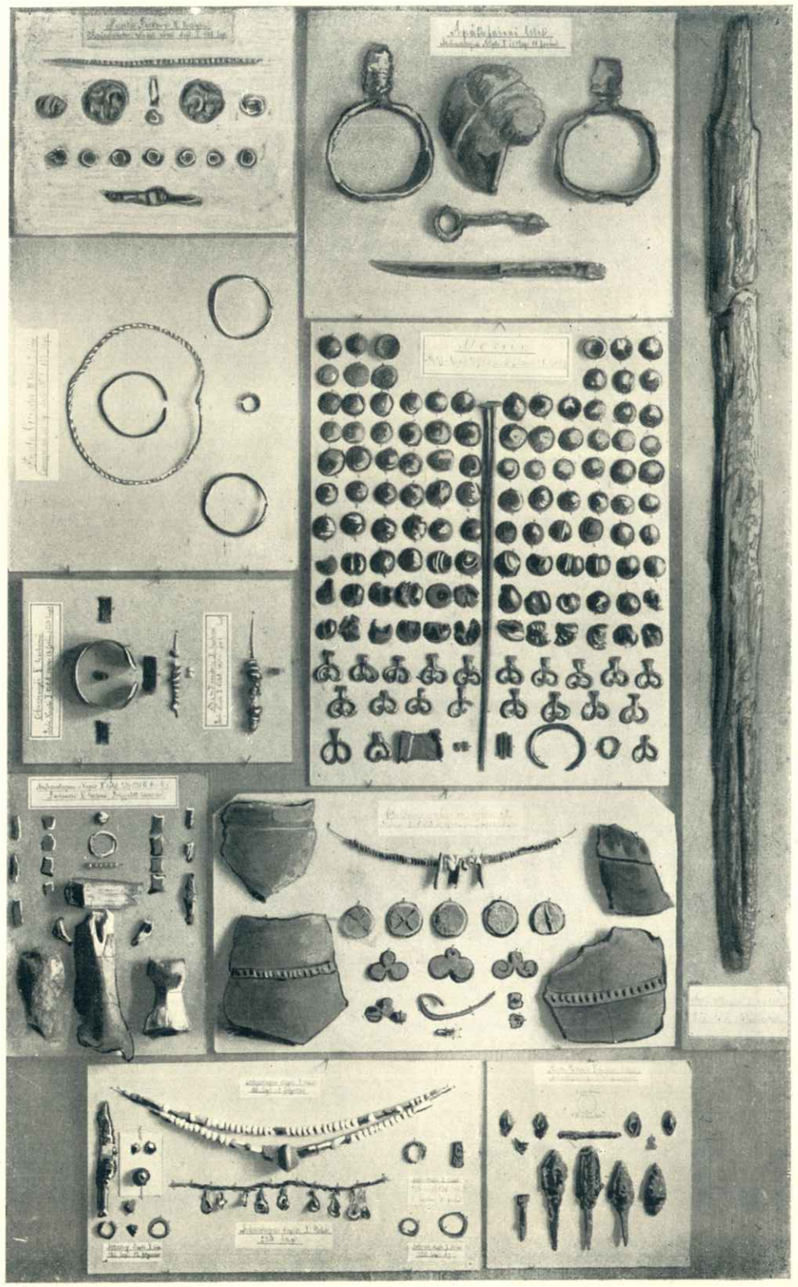
Máriaföld. V. 4. *Máriaföld.* Területén három halmot ástam meg. Kettő a közlegelőn, teljesen üres volt, a harmadik több melléklet nélküli zsellér-sírt tartalmazott és egy széthullott, korhadt lókoponyát. (Saj. Arch. N. I. 92—94.) A folyó évben *Molnár* Károly okl. mérnök Nagykikindán, szép, rómaikori agyagurnát ajándékozott gyüjteményemnek, melynek alakilag teljes analógiája az Arch. Ért. XIX. 291. lapon, 4. sz. a. szabadkai edény. Magassága 55 cm., átmérők: talp 14, legerősebb has 34 és száj 24 cm., színe sötétszürke, körülvonuló, gyengén mélyített egyenes és hullámos vonalakkal díszített. Lelet-körülményeiről Molnár úr még 1907 május 2-án kelt levelében értesített: »Az urnát a mokrin—nagyteremiai országút közepén, ½—1 méternyire a föld alatt találtam, emberi csontokkal körülvéve. Kiásattam mintegy négy darabot s csak ez az egy volt ép, a többi darabokra zúzva; a cserepeket és csontokat visszahelyeztem és meg is jelöltem a helyet«. A szóbanforgó urna fenekén — két szájával egymásra fektetett, földdel és állatka-csontokkal telt kis bögre volt.

Nagykikinda. V. 5. *Nagykikinda.* 1893-ban a kikindai mocsárban lelt őskori bronzlándzsacsúcsot szerzett a Nemzeti Múzeum. (Milleker: D. r. III—1, 87.) 1901-ben Szenthubert felé, a vasút mellett, *Gőtz* Miklós földjén, egy 4—5 liter űrtartalmú, szűknyakú, füles, kékesszürke, korongolt, korsóalakú edényt találtak. A munkások összezúzták. (U. o. III—1. 230.)

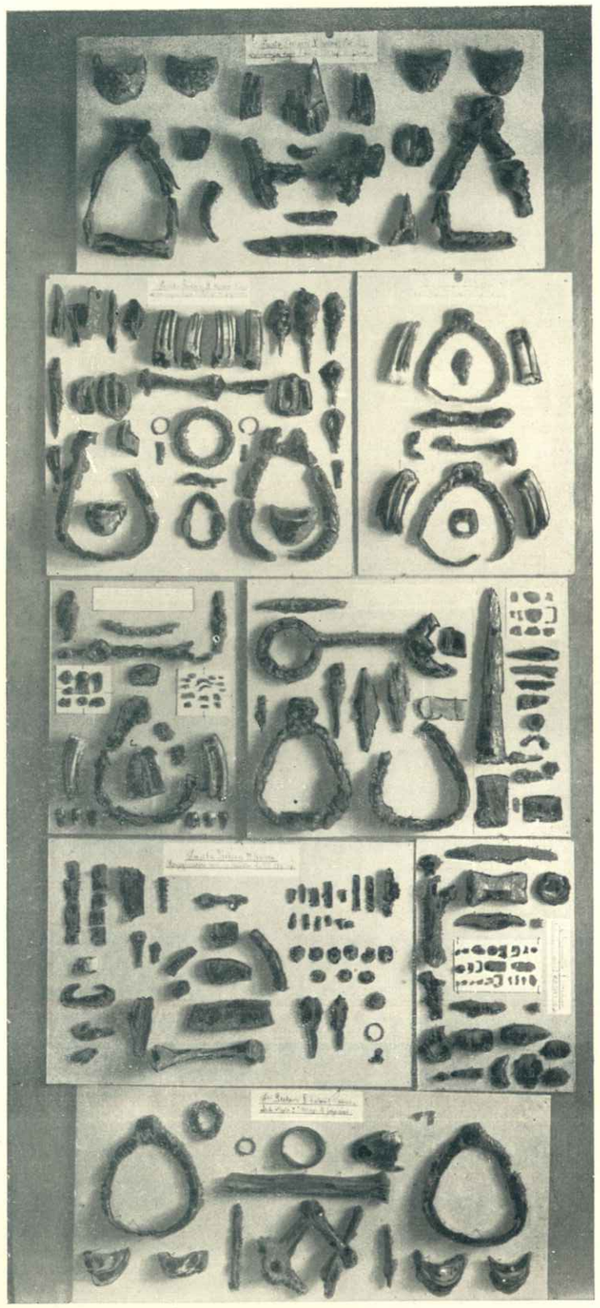
Nákófalva. V. 6. *Nákófalva.* 1885-ben szerzett innen a Nemzeti Múzeum egy őskori bronzlándzsacsúcsot. (U. o. III—1. 104.)

Kunszőlős. V. 7. *Kúnszőlős.* Határában két halmot bontottam fel; a kisebbik eredetileg népvándorlás-korabeli lovassír volt, a melynek pusztulását a II. Ferencz császár idejében itt történt temetkezések (rézkrajczár 1800.) okozták, míg a nagyobbik tumulusban, vörösbarna színű fatörmelék és vékony koromrétegek között, szétszórva, hányt emberi csontvázat és egy kutyafejet leltem. (Saj. Arch. N. I. 77—78.)

Nagykomlós. V. 8. A *Nagykomlós.* A San-Marco Nákó herczegné nagykomlósi uradalmához tartozó Bräuhaus (most Mileva-major) területén bronzkori nyomokat tártam fel: csücskösszélű agyagedények töredékeit, egy magas fülű agyagcsészét, (an. Wosinsky M.: Tolnavármegye története I. k. XC. t. 2. sz.), egy bronz gombostűt, hossza 13.5 cm., melynek szárán, közvetetlen a vonaldíszű gomb alatt, aranyhuzal csavarodik; ép, kerek őrlőkövet, melynek átmérője 50, vastagsága átlag 5 cm., közepén függélyes furattal; hajlított vakarókést bronzból, egész hossza 10 cm. (Saj. Arch. N. I. 96—113.) Fenti uradalom »Milevaföld« nevű részében, faültetés alkalmával (1898.), egyhelyt vörösre égett téglarögök kerültek napfényre. Megállapíthattam, hogy itt, a teljesen sík felszín alatt, fél méter mélységben, körülbelül 20 méternyi területen, vízszintesen és szorosan egymáshoz illesztett, idomtalan, 5—10 cm. vastag és teljesen átégett, vörös téglalapokból álló sima padozat vonul, a melynek hézagai közé több igen jellemző őskori cserép volt erősen beékelve. Hamu, korom, konyhahulladék teljesen hiányzott, csupán a téglaburok alatti talaj erős kevertsége volt szembetűnő, 2·10 méter mélységig, a hol a talajvíz már felbuggyant. A lelt cserepeket vastag meszes lepedék borítja, színük élénk vörös vagy fekete, szabadkézi, többnyire vastagfalú talpcsöves edények töredékei; az egyiken két párhuzamos vonal, közben betüzdelésekkel, szalagdíszt mutat. Bizonyos, hogy itt a vidék egyik érdekes neolithkori maradványával van dolgunk. (Saj. Arch. N. I. 69—72.) Egy kisebb halom felnyitása (1898.) a község éjszaki oldalán levő közlegelőn, érintetlen népvándorláskori lovas-sírt eredményezett. Az emberi csontváz, 80 cm. mélységben, fejjel nyugaton feküdt, a koponyán jó tenyérnyi kerek lapos kő, mely feltűnően — kívül-belül — czipóra emlékeztetett, mintha egy ilyen kisebb kenyérnek a megkövesedett példánya lenne. A nyak táján három gömbös gyöngyszem: borostyán, kék üveg és maszsza; a csípő mellett öt többékevésbé rhombikus vas-nyílvég; a koponya mögött nagyobb cserépedény, melynek magassága 28 cm., alakja emlékeztet a *Bella* Lajostól Sopron mellett kiásott hallstadtkori urnákra, azzal a különbséggel, hogy a nagykomlósi példány díszítetlen és szájrésze messze kihajló. Ennek fedőjeként, csonkán került a sírba egy tálszerű agyagedény, melynek közepén üres bütyök emelkedik; dísze különben: párhuzamos vonalak ól alkotott három- és négyszögek sorozata. Az emberkoponyától keletnek, két méter távolságra feküdt egy lófej, mint az embernél, keletre fordított szemgödrökkel. Az egész lelet, az urna kivételével, a Nemzeti Múzeumba

Őskori leletek Kisléghi Nagy Gyula gyüjteményéből.

Őskori leletek Kisléghi Nagy Gyula gyűjteményéből.

került. (Saj. Arch. N. I. 23—30.) Egy középnagyságú halom — a »Posztszállás« és a Galaczka-meder közvetetlen közelében, kirabolt lovas sírnak bizonyult (1900.), a hol lófogakat, nyílcsúcsokat vas-zabla töredékeit és egy sima, nyilt aranykarikát találtam, melynek analógiáját l. a tokaji leletben, Hampel: A régibb kk., II. 341. t., 1. és 2. sz. ábrán. (Saj. Arch. N. I. 115—118.)

Nagyteremia. 9. *Nagyteremia.* 1875 deczemberben, szőlőforgatáskor, 10—12 méternyi dombon, csontváz mellett, honfoglaláskori ékszereket, ú. m. tojásdad alakú aranylemezkéket, aranyozott ezüst-boglárokat, fülbevalót, pitykéket, szövetdarabot stb. találtak, melyeket utóbb a M. N. Múzeum szerzett meg. (Hampel J. A honfogl. hazai emlékei 667—671.)

Lovrin. V. 10. *Lovrin.* Határából való egy sírlelet, melyet báró *Lipthay* Béla közvetítésével *Wittie* Péter ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak: füles agyagbögrét, két bronzkarikát és egy hasábos gránátgyöngyöt, melynek idoma után ítélve, a sír a Kr. u. II. vagy III. századból való lehet. (Arch. Ért. XV. 276.)

Bogáros. V. 11. *Bogáros.* 1894-ben találtak határában egy kis kékesszürke korongolt bögrét. *Kassics* K. plebános tulajdonában. (Milleker: D. r. III—2 208.)

Csatád. V. 12. *Csatád.* Határából egy Traianus ezüst-denár és 2 db. Faustina iunior denár került a délm. múzeumba (Berkeszi: Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 14.)

Zsombolya. V. 13. *Zsombolya.* Innen kapott *Ormós* Zs. egy Urbs Roma feliratú Constantinus-féle kis bronzérmet. (U. o. u. f. XXIII. 49.) Határában több halom. (Milleker: D. r. I. 196.)

Kőcse. V. 14. *Kőcse.* 1893-ban *Berkeszi* István dr. és *Orosz* Endre őstelepet tártak fel határában. A leletek 50—70 cm.-nyi magas halmokban, a melyek együtt alkotják a »Kurjácska Greda« őstelepet, kerültek elé; legalul tűzpadok és ezek fölött sok állati csont, konyhahulladék, kő-, csont- és cseréptárgy; egyik tűzhely hamujából bronztű. Ennek és az edények ornamentikája alapján Orosz e telepet a bronzkorba helyezi. (U. o. I. 58. — Arch. Ért. XVII. 95.) Határából való három kis kékesszürke agyagedényt szerzett a délm. múzeum (Milleker: D. r. III—2. 230.) Ugyanitt került felszínre egy Constantinus IV. Pogonatus (654—684.) féle quinarius arany és egy Domi anus-féle kis bronzérem. (Berkeszi: Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 24.)

Vizesd. V. 15. *Vizesd.* A Nemzeti Múzeum régiségtárának jelentésében — Arch. Ért. XV., 436. — olvassuk, hogy a római kor emlékeihez San Marco herczegné ajándékából öt sírhalom leletei járultak, melyeket a herczegné Vizesd pusztáján 1894 és 1895-ben ástak föl; a leletek, a velök járó érmek tanusága szerint, részben a Kr. u. III. századból valók; egyik lelet népvándorláskorabeli lovassír volt. Ahhoz, a mit a fenti leletekre vonatkozólag a Nemzeti Múzeum szerzemény-naplója 1895 május 19—42. tételszáma alatt feljegyzett — l. Milleker: D. r. II. 189., és u. o. III—2, 292. — részemről néhány közelebbi adatot csatolok. A szóban forgó halmokat e sorok írója tárta fel, egynek kivételével, a saját költségén, illetőleg néhány ügybarát anyagi támogatásával. A napfényre hozott eredményért csak két halom érdemel említést: a pta vizesdai »I_1 I_2« táblán levő, alig egy méter magas, kisebb tumulus, a melynek jazyg—szarmatakori becses tartalma négy méter mélységben került elő, azután a »H« tábla éjszak-keleti sarkában elterülő még kisebb halmocska, melyet, a benne levő népvándorláskorabeli lovas-sírral *Hampel* József dr. személyes felügyelete alatt ástam meg. A többi három halomnak csupán a középrészét kutattam át; kettő ki volt rabolva, a harmadik, a melléklet nélküli csontvázak tanúsága szerint, temetőhelyül szolgált, valószínűleg az Anjou-korban. Puszta Vizesda a hasonnevű községhez tartozik, a melynek határában gyakoriak a római érmek. Két év alatt — leginkább a község belterületéről — 43 darabot gyüjtöttem, ezek között képviselve van Constantinus, Constantius és Constans kis bronz-érmekkel, Antoninus Pius és Marcus Aurelius egy-egy ezüst denárral és egy Urbs Roma feliratú bronz-érmecske, revers lapján a Romulust és Remust szoptató farkassal. Pta Vizesdán, a fentiekkel együtt, összesen tíz halmot ástam fel később, csekély sikerrel. Csupán egy esetről kell megemlékeznem, midőn három méter mélységben, egy középnagyságú tumulus csúcspontja alatt, faláda érintetlen körvonalai tüntek elő és abban két emberi alsó karcsont a kézzel, illetőleg újjakkal együtt, rendben egymás mellé helyezve. Jobb eredménynyel járt Pa. Vizesdán, egy sík területen, a »III—2« dűlőn végzett ásatásom, a hol — 1901-ben — zsugorítva temetett csontvázra találtam, bronzmellékletekkel; ezek: pántos, nyilt újj-gyűrű, melynek felületét mélyített ékek két párhuzamos sora zigzeg

vonalban díszíti; kettős sodronyból fonott torques, (an. Hampel: A bronzkor I. CXV. t. 26. sz.); kerek átmetszetű huzalból való hegyes, nyilt végű karperecz, három db. (an. U. o. III. 204. t. 26. sz.) Megjegyzendő, hogy az idézett analógiák találók, de ilyeneket a népvándorlás korának hagyatékából is vehetünk, sőt Török Aurél dr. tanár 1901 május 13-án kelt levelében tudomásomra adja, hogy a beküldött koponya egy 18—20 éves nőtől származik és typikusan ősmagyar jellegű. (Saj. Arch. N. I. 132—136.) A vizesdai major melletti anyaggödrök egyengetése alkalmával szórványosan egy átfúrt, csiszolt kőkalapács került napfényre. Végre meg kell emlékeznem egy tenyérnyi nagyságú, igen érdekes tégla-töredékről, melyet Pta Vizesdán, az »N« dűlőn találtak, dísztelen, barbár cserepek társaságában. Színe halvány-vörös, finoman iszapolt agyagból való, égetése csengő-kemény, a felső lap párhuzamosan bordázott, míg belül a tégla testének hosszában sima, egyenes — 1·5 cm. átmérővel bíró — furat halad át, mind olyan jelek, a melyek egy római maradványra, sőt valószínűleg egy fürdő padozatának töredékére vallanak. Vizesda község határában Kozon-féle aranyat is leltek. (Milleker: D. r. I. 189.)

Billéd. VI. 1. *Billéd.* 1877-ben a falu közelében átfúrt csigákat találtak, valószínűleg egy női csontváz-sír maradványaiként. (U. o. II. 14.)

Gyertyámos. VI. 2. *Gyertyámos.* Határából egy szép, korongon készült, fakószínű, 48 cm. magas, díszítetlen urna került a délm. múzeumba. (U. o. II. 33.)

Aracs. VII. 1. *Aracs.* Útépítés alkalmával, részben megásott halomból, nagyobb hamvvedret emeltek ki, mely jelenleg a N. Múzeum tulajdona. Egy itt lelt kis barbár bögrét *Szentkláray* dr. a délm. múzeumnak juttatott. Határában 13 nagyobb és öt kisebb halom van. (U. o. I. 14.) *Szentkláray* J. dr. az aracsi középkori templomromokban római felírásos sírkövet is talált. (U. o. II. 13.)

Törökbecse. VII. 2. *Törökbecse.* Az ú. n. Beregben, a borjasi Tisza-átvágás kiszélesbbítésével foglalkozó munkások, öblös cserépurnában, tömeges római éremleletre bukkantak, körülbelül 1·5 méternyi mélységben, Constans és Constantius császárok — Kr. u. IV. század — korából. Ugyanakkor durva készítményű, díszítés nélküli, történelem előtti korból való, szétmállott agyagedényeket is találtak, sokkal mélyebben a római lelet talajánál. (Arch. Ért. u. f. V. 233.) A Törökbecséhez tartozó és régészetileg híres *Borjas*-pusztán levő nagy földvárat *Szentkláray* Jenő dr. fedezte föl 1875-ben, a hol egyes emelkedettebb helyeket megásatván, korong nélkül idomított edénycserepeket és tűzpadokat talált, majd folytatólag kutatva, számos — részben töredékes — kőeszközt gyűjtött, ú. m. nyílhegyeket, vésőket, baltákat és késpengéket; a lelt edények között legérdekesebb egy 11 cm. magas madáridomú korsócska. A földvár közelében levő téglatelepen *Szentkláray* 1879-ben egy 74 darabból álló bronzleletet ásatott ki, *Hampel* József dr. szerint nyilván egy öntőműhely maradványait. Ezekben először találjuk együtt, egyéb őskori bronzokkal, a keskeny vésőt és a hegyes vésőt. (Dr. *Szentkláray* Jenő: Torontáli őstelepek a Tisza mentén. *Milleker:* D. r. I. 17—20. Arch. Ért. u. f. XIV. 158—159.) A borjasi pusztának, mely *Dungyerszky* Lázár birtokához tartozik, téglaházi tábláján is neolithkori telepet ismerünk. Itt 1894 és 1895-ben *Orosz* Endre, 1903-ban *Orosz* és *Berkeszi* dr. kutattak szép eredménynyel. (Törtés rég. Ért. u. f. XIX. 64—76.) 1903-ban a Tisza partján is ásattak, a hol bronzkori őstelepet és temetőmaradványokat hoztak napfényre. (*Milleker:* D. r. III—1. 17.) 1903-ban *Kampler* Albert gazdatiszt, egy Borjason lelt őskori bronzkarpereczet ajándékozott a Délm. Múzeumnak. (Törtés rég. Ért. u. f. XIX. 142.) 1898-ban pedig *Röck* Iván, kir. folyammérnök ajándékából egy őskori gyüjtelékes lelettel gazdagodott a szegedi múzeum. A borjasi Tisza-átmetszésből való e maradványok között van: agancsból készült két zablarészlet, több bronzrög, öt tokos véső (egy fülnélküli), öt sarló és sarlótöredék, kardrészek, sodronytekercsek, stb. (*Milleker:* D. r. III—1., 17—19. Arch. Ért. XIX. 190.) Borjasról értékes jazyg-kori bronzleletet kapott a szegedi múzeum. (U. o. XIX. 432.)

Kumán. VII. 3. *Kumán. Szentkláray* dr. szerint a kumáni magaslatok egyik tagja a Szőregtől a Dunáig vonuló tiszabalparti telepsorozatnak. A határ tele van halmokkal. 1883-ban, a nagykikinda—nagybecskereki vasútvonal építése alkalmával, ősi sírmezőt fedeztek föl. Alkalmasint két temető van itt egymás fölött, alul guggoló, felül kinyújtva fektetett csontvázakkal. Sok lelet elkallódott. A mit *Steingasner*, törökbecsei mérnök összevásárolt, elegendő a kumáni temető praehistorikus voltának megállapítására; birtokában van nyolcz darab bronzkarperecz,

ezek közül három kapcsokkal, négy szélesedő végtagokkal, egy egészen közönséges karika, továbbá agyagedények, ezek durvák, rosszul égettek, díszítetlenek és korongolatlanok; szép üveg- és agyaggyöngyök, köztük számos ékített borostyán- és magkőgyöngy; agyagkúpok, agyagkanál. Valószínű, hogy a kumáni őstemetőben VI—VII. századbeli szlávok és avarok vannak eltemetve. Az alsó, guggoló csontvázak régibb korra vallanak. (Arch. Ért. u. f. III. 153—155.)

Melencze. VII. 4. *Melencze.* Határában kilencz halmot ismerünk. (Törtés rég. Ért. III. 162.)

Beodra. VII. 5. *Beodra.* Határában halmok vannak. (*Milleker:* D. r. I. 21.)

Karlova. VII. 6. *Karlova.* A helység körül három halom látható. (Törtés rég. Ért. III. 161.)

Magyarcsernye. VIII. 1. *Magyarcsernye. Vende* Aladár Bozitó puszta határában ásatott és feldúlt területen kő-, bronz- és népvándorláskori nyomokat és töredékeket talált. (V A. közlése.)

Tóba. VIII. 2. *Tóba.* 1898-ban házépítés alkalmával több sírra találtak, mellékletekkel, a melyek *Szentkláray* dr. közbenjárásával, a délm. múzeumba kerültek, többek között egy agát karperecz, egy bronz-karperecz töredéke, néhány vastag cserép. A temető a népvándorlási korszak elejéről való lehet. (*Milleker:* D. r. II. 179.)

Tamásfalva. VIII. 3. *Tamásfalva.* 1871-ben egy német ember gyönyörű bronzkincset lelt a háza udvarán levő anyaggödörben. *Szentpéteri* Pál jelenti, hogy a talált tárgyakból négy darab elkallódott, ú. m.: egy nehéz balta, egy dárda, egy kés (a legépebb a többi közt) és egy olyan, melyet »magam nem láthattam, de azt mondják, hogy emberi főre lenne alkalmazható, ez utóbbi tárgy czifrázattal van ellátva«. Az összes lelet cserépedényben volt elhelyezve, melyet összezúztak. (Arch. Ért. r. f. V. 162.) A kincs zöme a N. Múzeumba került, nevezetesen: négy darab szokatlan alakú tőr, három köpűs lándzsacsúcs, három kardpengetöredék, hét tokos véső fűllel, 21 karperecz, két öv maradványai, tíz gombostű, egy tekercstöredék, 21 boglár, vagy gomb, egy füles csüngődísz töredéke és egy határozatlan tárgy. A délm. muzeumnak is jutott a kincsből: egy lándzsacsúcs, egy üres füles véső és egy nagy lapos füles gomb. *Orosz* Endrének sikerült 1894-ben a Szentpéteri által elveszettnek mondott tőrt, a legnagyobb és teljesen ép példányt, Tamásfalván megszereznie. (*Hampel:* A bronzkor, II. 161—162., és u. o. III. 68—69. *Milleker:* Dr. r. I. 106.) 1895-ben kapott *Orosz* Endre négy darab itt lelt római kis bronzérmet: Hadrianus, Constantinus, kettő kibetűzhetetlen. *Babics* szerint itt a Bega mellett római érmeket találnak. (*Berkeszi:* Törtés rég. Ért. u. f. XXIII. 40.)

Ittebe. VIII. 4. *Ittebe.* A délm. múzeum gyüjteményében 41 db. római denár Ittebe határából való, nevezetesen egy Traianus, négy Hadrianus, nyolcz Antonius Pius, 11 Marcus Aurelius, egy Lucilla, egy Verus, hét Commodus, egy Crispina (Commodus neje), egy Faustina Senior, öt Diva Faustina, egy Faustina junior-féle denár. (U. o. 22.)

Csősztelek. VIII. 5. *Csősztelek. Szentkláray* dr. jelenti, hogy a torontáli Tisza mentén Csősztelek vagy Csesztreg ép oly őskori embertelep, mint akár Borjas vagy a »Kremenyák«. (Törtés rég. Ért. VI. 142.) Gróf *Csekonics* 1880-ban templomot építtetett a község közepén levő halomszerű emelkedésen. Alapozás közben itt egymás mellett számos kamara-sírra bukkantak, egy középponti főkamara körül. Ezek nincsenek kővel boltozva, vagy fával gerendázva, csupán a földbe vájva. Némely kamarában, mindig kelet felé fordított arczczal, több csontváz volt, leginkább gyermekek. Mellékletek nem fordultak elő, csupán az egyik kamarában találtak hamut és szénmaradványokat, a sírok közötti talajban lócsontvázakat is. P.-Bozitó felé, az Aranka mentén, több ilyen halom van. (Arch. Ért. r. f. XIV. 217.)

Szőllősudvarnok. VIII. 6. *Szőllősudvarnok.* Beölsei *Buday* Tihamér mérnök elbeszélése szerint, itt évekkel ezelőtt nagy, kaptár-alakú, földdel telt üregeket fedeztek fel, melyek úgy látszik, őskori lakások voltak. (*Milleker:* D. r. III. 124.)

Párdány. VIII. 7. *Párdány.* Határában lelt egy-egy Traianus-, Marcus Aurelius- és Commodus-féle ezüst denárt szerzett a délm. múzeum. (*Berkeszi:* Törtés rég. Ért. u. f. XXIII. 33.)

Ujpécs. IX. 1. *Újpécs.* Szintén *Ormós* Zs. adományából egy darab Traianus-féle denár került innen a délm. muzeumba. (U. o. 33.)

Csene. IX. 2. *Csene.* Határában *Orosz* Endre őstelepet fedezett fel, a melynek maradványait a neolith-korból származtatja. Az általa itt gyüjtött cserepek rosszul

égetett, korong nélkül készült, díszíttetlen, vastag, durva edényekre vallanak, a hulladék-csontok pedig recens faunára. A kőszereket néhány töredékes véső, vágó-eszköz és obsidian-szilánk képviseli. (Tört. és rég. Ért. u. f. XI. 68—69.)

Ujvár. IX. 3. *Ujvár*. Itt is *Orosz* Endre nevéhez fűződik egy őstelep felfedezése. Midőn 1888-ban töltést emeltek a Temesics balpartján, a megásott száraz meder partjából számos ősemlék került napfényre. *Orosz* 1894-ben próbaásatást végzett a töltés alatt és sok érdekes holmi jutalmazta fáradságát. Leletei között vannak: díszes edénycserepek, őrlőkövek, átfúrt agyaggolyók, egy tűztől elpusztult kunyhó romjai, egy csíszolt szerpentin kőbuzogány, három darab véső éltöredéke, csont-árak, faragott agancsrészek stb. A keramikai maradványokból jellemző adatokat lehetett gyüjteni. Edényfajok voltak: kis bögrék, csuprok, fazekak, tálak, továbbá szűrő-, talpcsöves- és nagy tartó-edények, kancsó stb. Díszítő elemek: pont, vessző, egyenes és görbe vonal, zsineg, csücsök, láncz és egy különleges ornamentum, mely benyomott fűszálakat tüntet fel, mindezek kombinálva is. Valamennyi edény korong nélkül készült. A telep faunája recens. Megemlítendő, hogy a telep melletti téglahídnál őskori (?) aranylánczot találtak, mely elveszett. (U. o. XI. 69—76. és u. o. XIII. 70.)

Öregfalu. IX. 4. *Öregfalu. Orosz* Endre terepszemléje 1895-ben itt is gyümölcsöző volt, a mennyiben megállapíthatta, hogy a »Czifra hodája« közelében őskori telep volt. Bár nem talált bronztárgyat a felületen, a gyüjtött keramikai és egyéb maradványok, valamint a környező telepek — Kécsa, Tamásfalva — figyelembe vételével Orosz az öregfalui lelőhelyet, miként az újvárit, a bronzkori telepek közé sorozza. Figyelemreméltó, hogy Öregfalun a konyhahulladék között a bos priscus is képviselve van. (U. o. XII. 41—46.) 1870-ben egy itten lelt Diocletianus-féle arany került *Ormós* Zs. révén a délm. múzeumba. (*Berkeszi:* Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 31.)

Dinnyés. IX. 5. *Dinnyés*. 1895-ben töltésépítő munkások a Bega-csatorna melletti ú. n. Fehérház részen nagyobb terjedelmű őstelepre bukkantak, mely kőkorszaki lehet. Innen 1896-ban a temesvári kir. folyammérnökség főnöke, *Endre* Antal, négy kő-, egy csont- és 22 különféle agyagtárgyat juttatott *Groszman* Zsigmond vállalkozó útján a N. Múzeumnak. (Arch. Ért. XVI. 281.) 1897-ben pedig a délm. múzeumnak is 23 darab dinnyési régiséget. Ezek között volt két ár, egy tőrpenge csontból, öt csíszolt kővéső és több ép vagy töredékes agyagedény stb. A dinnyési dolgok a szerbkeresztúri őstelep tárgyaihoz rokon vonásokat mutatnak fel. (*Milleker:* D. r. I. 34.)

Szerbszentmárton. IX. 6. *Szerbszentmárton*. 1907-ben szántás alkalmával kis cserépedényben római császári réz-éremleletre akadtak, melyből 31 darab — Constantinus és Constans, — a délm. múzeumba került. (*Berkeszi:* Tört. és rég Ért. u. f. XXIII. 37.)

Fény. IX. 7. *Fény*. 1893-ban a Mocsonyi család mauzoleumot építtetett egy dombon, mely alkalommal sok agyagedényt, agancseszközt és egyéb praehistorikus telepnyomot leltek. *Diaconovich* Adolf építész bogsáni lakásán ez edényekből, melyek bronzkoriak lehetnek, néhány látható. (*Milleker:* D. r. I. 42.) *Bárány* szerint e helyen római telep volt, miről a kiásott sírkövek, ércz- és agyaghamvvedrek, pénzek, alapfalak és csontváz-sírok tanuskodnak. *Cumont* Ferencz itt 1890-ben római alapfalakat, kő- és téglamaradványokat látott. 1835 körül találtak ugyancsak a Mocsonyi-féle parkban egy sírkövet és bélyeges téglákat a faluban. — (U. o. II. 30.)

Tiszatarros. X. 1. *Tiszatarros*. Határában hét halomról van tudomásunk. (Tört. és rég. Ért. III. 162.)

Alsóelemér. X. 2. *Alsóelemér*. Területén öt halom van, az egyiken kápolna áll. Midőn 1880 körül ennek kriptáját nagyobbították, égetés nyomaira, agyagedényekre és bronzkarpereczekre akadtak. (*Milleker:* D. r. I. 38.) *Pappéknál* látható egy durva, feketeszínű, korongolatlan bögre, egy villanova-tipusú urnának nehány darabja és egy vas celt. E tárgyakat a »határdomb«-ból szedték ki. (U. o. III. 56.) *Papp* Simon, földbirtokosnál, a »Nagy-Sziget« mellett, egy úttest feltöltése alkalmával sírokra akadtak, fém-mellékletekkel. A *Millekertől* e helyen később végzett szakszerű kutatásnak egy soros temető feltárása volt az eredménye, melynek »szegény sír«-jai, illetőleg a bennük lelt tárgyak, a keszthelyi, czikói sövényházi és mártélyi temetők leleteivel mutatnak rokonságot. Németelemér az első ilyen lelőhely a Duna—Tisza—Maros-közben. (U. o. III—2., 276—277.)

Aradi. X. 3. *Aradi. Szmik* Antalnál látható egy 1893 körül itt lelt kis, feketés színű bögre, melynek füle a szájszél fölé emelkedik. Lelték több agyagedénynyel együtt, csatornaásásnál. (U. o. I. 14.) A helység körül hét halmot ismerünk. (Tört. és rég. Ért. III. 162.)

Bóka. XI. 1. *Bóka*. Határában találtak egy körszelvény alakú, éllel bíró, erős bronzkarimás vésőt. (Köz. an. *Hampel:* A bronzkor, I. VII. t., 2. ábra. — *Milleker:* D. r. III—1. 24.)

Tamáslaka. XI. 2. *Tamáslaka*. 1881-ben *Kollonits* István egy itt lelt bronz csüngődíszt és egy átfúrt agyaggolyót ajándékozott a N. Múzeumnak. (U. o. III—2. 147.) Határában halmok vannak. (U. o. I. 144.)

Begafő. XI. 3. *Begafő*. Halmok. (U. o. I. 70.)

Nagybecskerek. XI. 4. *Nagybecskerek*. 1849 előtt határában hamvvedreket találtak, 1880-ban agyaghálósúlyt és barbár urnácskát a »gradna ulicza« területén, három méter mélységben. A temesvári múzeumba kerültek. Midőn 1885-ben az új vármegyeház alapját felásták, praehistoricus tárgyakra, agancs- és bronz-eszközökre akadtak. Határában összesen tíz halomról van tudomásunk. (U. o. I. 20.) 1896-ban 81 db. antik érmet leltek Nagybecskereken, van közte II. Constantius 45, Constantius Gallus 36 példány. (Arch. Ért. XVI 448.)

Écska. XI. 5. *Écska*. Határa három tumulust számlál. (Tört. és rég. Ért. III. 162.)

Erzsébetlak. XI. 6. *Erzsébetlak*. 1885-ben *Kramár* Béla ev. főesperes 79 db. Constantin-féle rézérmet, egy achát- és egy carneolgyöngyöt gyüjtött itt a délm. múzeumnak. (Milleker: D. r. II. 122.)

Gád. XII. 1. *Gád*. 1901-ben, a Lanka-Birda-csatorna ásása közben, őskori régiségeket találtak, melyeket *Paulay* Gyula főmérnök a délm. múzeumnak küldött be. *Berkeszi* István dr. több kő- és bronztárgyat gyüjtött e lelőhelyen, mely terjedelménél és a felületét borító cserepek és csontok nagy tömegénél fogva, tekintélyes telep lehetett. A délm. múzeumban őrzött gádi leletek között vannak: nyéllyukas kőszerszámok töredékei és nagyobb mennyiségben, többnyire csonka bronztárgyak, ú. m. nádlevelű kardpenge, tőrök, tokos vésők füllel, láb- és karperecz, korongos fejű hajtű, övrészletek, két nagy korongos füles gomb, egy apró bronzkori agyagbögre és végre egy vas kelta vágókés. (U. o. III—1. 59—61.) Ugyanazon csatorna ásatása egy római kori kékesszürke csonka agyagkorsót is juttatott a délm. múzeumnak (U. o. III—2. 216.), valamint egy durva, ép urnát, mely a IV. századbeli, hullámdíszítésű urnákhoz hasonló. (U. o. III—2 282.)

Módos. XII. 2. *Módos*. Az ú. n. Weckerle-Budzsákban, a hol a Temes a part oldalát kanyarodva mossa, temérdek edénydarab, állati csont és kagyló, — de ugyanitt a folyóban található czölöpök is, — őstelepre utalnak. Czölöpöket a Temes medrében másutt is találtak és beszélik, hogy a határban a mai edényektől elütő, alul szűk, középütt domború és fölfelé ismét szűkülő vázák kerültek napfényre. (U. o. I. 78.)

Dócz. XII. 3. *Dócz*. A «Grosse Bara« nevű dűlőben tekintélyes őskori telep nyomai vannak. Az ekevastól felszínre vetett vastag és csücskökkel, vagy csőalakú fülekkel bíró cserepek, tűzpadmaradványok, agyagkúpok, sőt egész edények e hely tüzetes átkutatására buzdítanak. (U. o. I. 35.)

Gyér. XII. 4. *Gyér*. Határában *Vende* Aladár bronzkori urnatemetőre bukkant az egyik vasúti átjárónál. Csak a temető szélét lelte meg, mert a többi már ki volt árkolva, vagy az úttest alatt folytatódott, melyet megbolygatni nem lehetett. Megállapította továbbá, hogy Gyertyánffy László birtokán ősi földvár van, mely fel van dúlva, a mennyiben a körülárkolt szigetszerű fennsíkot a törökök is használták. A terület nagy része tele van régi téglatörmelékkel kevert őskori cseréptöredékekkel. (V. A. közlése.)

Tolvád. XII. 5. *Tolvád*. A községtől délre, kb. 300 m.-nyire eső téglagödör területén gazdag bronzkori urnatemető maradványaira akadtak. Milleker itt 1900-ban országos segélylyel nagyobb ásatást végzett. Összesen 15 urnasírt tárt fel, ezek közül öt érintetlen, 10 bolygatott volt. A talált és »Magyarországon párjukat ritkító zsinegdíszes agyagedények« a verseczi múzeumban vannak. »Tolvádián kevés a bronzmelléklet. Csak két urnában volt összesen öt elrontott tárgy. E két sír különben a leggazdagabb, mert az urnák is díszesebbek voltak a többi szegényebb sírokéinál.« »A Szerdanov által ajándékozott nagy urna és a VI. sírból előkerült kis gyermek-urna remek példányai a valódi zsinegdíszszel ékített edényeknek; a többi zsinegdísz háromhegyű szerszámmal utánzott, de szintén igen csinos.« Minden arra mutat, hogy itt a bronzkor végszaka virágozhatott.

Néhány utótemetkezés, mit a korongon készült cserepek előfordulása bizonyít, a római korban történt. (Milleker : A tolvádiai és dubováczi urnatemetők. Tört. és rég. Ért. u. f. XX. 14—24.) 1898-ban a Birdánál ásott főcsatornában, rakáson, több vasfejszét, egy kapaszerű szerszámot és egy kékesszürke edénytalpat találtak, a miket *Buday* Tihamér mérnök a verseczi múzeumnak engedett át. Az egyik fejsze egy Boszniában lelt — IV. századbeli — példányra emlékeztet. (Milleker : D. r. II. 179—180.)

Bánlak. XII. 6. *Bánlak.* »1855. évben kapott a Nemzeti Múzeum innen egy sarlóféle rézkést, egy hajtűt szorítóval és bronz-csattöredéket, melyeket állítólag egy Vereskó nevű barlangban találtak. Azonban Bánlak a torontáli síkságon fekvén, barlang nincs is ezen a vidéken.« (Milleker : A Duna-Tisza-Maros-köz őskori rézleletei. Arch. Ért. u. f. XIII. 126—131.)

Nagygáj. XII. 7. *Nagygáj. Winterberg* Gyula földbirtokos »Sarkac« nevű pusztáján évekkel ezelőtt istállókat építettek, mely alkalommal *Gál* Imre, volt nagyági róm. kath. plebános közlése szerint, nagy agyagedények és cserepek kerültek felszínre. Tekintetbe véve, hogy a lelőhely domborulata mesterségesnek látszik és hogy az alapozásnál a szűztalajig nem jutottak le : itt nyilván őstelepre lehet következtetni. (Milleker : D. r. III—1. 61.) A határában lelt régiségek vétel útján kerültek a Nemzeti Múzeumba, ú. m. őskori rézcsákány s egy más ilyen csákány töredéke, csonka rézbalta, két rezvéső ; bronztárgyak : csákány, tokos véső, kard két töredéke, kardnak alsó végdarabja díszítményekkel, kettős tekercs, nyakgyűrű és fibula, végre fülönfüggő aranyból. Más alkalommal ugyanazon gyüjteményből szerzett a Nemzeti Múzeum : őskori bronzkardot, kardpengetöredéket és sarlót. (Arch. Ért. XVIII. 444.) Fenti különböző korú leletek kimerítő ismertetését l. Milleker : Nagygáji leletekről. Arch. Ért. XIX. 412—416.) A délm. múzeum 1903-ban egy Nagy Constantinus-féle aranyérmet szerzett innen. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 20.)

Ópáva. XIV. 1. *Ópáva.* 1880-ban *Thrager* József közbenjárásával idevaló római érmek kerültek a Nemzeti Múzeumba. (Milleker : D. r. II. 50.)

Perlasz. XIV. 2. *Perlasz.* 1880-ban *Schwerer* János küldött innen a Nemzeti Múzeumnak gyöngyöket, részben calcedonból és mészkőből, valamint csont-amulettet ; *Gabrini* Nándor pedig bronzfibulát és gyöngyszemeket. (U. o. III—2. 246. és u. o. II. 58.) Határában négy halomról van tudomásunk. (Tört. és rég. Ért. III. 162.)

Ozora. XIV. 3. *Ozora.* 1880-ban *Kollonics* István több ozorai leletű római érmet küldött be a Nemzeti Múzeumnak. 1897-ben *Friedl* Adolf pancsovai ékszerész egy Theodosius-aranyat szerzett innen. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 31.) A helység körül halmok vannak. (Milleker : D. r. I. 81.)

ntalfalva. XIV. 4. *Antalfalva.* 1897-ben szántáskor kis füles-bögrét és gyöngyfűzért leltek. (*Szmik* Antal tulajdonában.) Valószínűleg csontváz-sír-maradványok. A hét cm. magas bögre korsó-alakú és a délvidéki leletek között gyakori. A gyöngyök többnyire kék üvegből valók. (U. o. II. 13.)

Cserépalja. XIV. 5. *Cserépalja.* 1877-ben *Gyurin* Ljubomir két db. ide való Constantinus-féle bronzérmet ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 13.)

Istvánvölgy. XV. 1. *Istvánvölgy.* 1902-ben bronztokos véső került innen a Nemzeti Múzeumba *Damaszk'n* Arzén ajándékaként. (Milleker : D. r. III—1. 82.)

Györgyháza. XV. 2. *Györgyháza.* 1878-ban a Csávossy-féle pusztán, alapozási munkálatok közben, gyüjteményes bronzleletre, úgylátszik, öntőműhely maradványaira bukkantak. Volt közte tokos véső füllel, lándzsacsúcs köpűvel és 4—5 db. csákány, abból a fajtából, mely a bronzkornak egyik kedvelt idoma. (V. ö. Hampel : A bronzkor III. 51 l., 7. és 8. ábra). Később az »Okno« vidékén két hasonló csákányt leltek. (Milleker : D. r. III—1, 82.)

Zichyfalva. XV. 3. *Zichyfalva.* 1895-ben és 1896-ban a verseczi múzeum innen bronz buzogányfőt és egy bronzkard liliomlevélalakú pengéjének töredékét nyerte ajándékul. (U. o. I. 190.)

Sándorfalva. XV. 4. *Sándorfalva.* »A hetvenes években a szőlőkben alapfalakat ástak ki, melyek között sok római császári érmet találtak. (U. o. II. 61.)

Szentjános. XV. 5. *Szentjános.* 1898-ban *Neukomm* Bálint fiai verseczi rézműárús czég egy czigány-kovácstól vörösrézcsákányt váltott be innen. Két keresztbe tett éle van, hossza 24 cm., eredetileg öntötték, azután kalapácsolással idomították. A verseczi múzeumba került. (V. ö. Arch. Ért. XVIII. 413—414. — U. o. III—1. 84.)

Keviszőlős. XV. 6. *Keviszőlős.* 1890-ben téglaverés alkalmával 11 cm. magas agyagbögrét leltek, fülének felső részén két hegyes dísz van, mely hét cm.-nyire emelkedik a perem fölé, hasán vonaldísz és csücsök. 1894 körül hasonló magasságú, kétfülű, kékesszürke, hengeres cserépedény került felszínre és egy gyöngysor, 1896-ban pedig, alapozás közben, két bronzkarperecz, kis agyagedény és több hasábalakú almandin-gyöngy. Az első és második edény *Szmik* Antalnál látható Pancsován. (U. o. I. 103. és u. o. II. 63.)

Alibunár. XV. 7. *Alibunár.* 1875-ben szántáskor bronzfüles űrvésőt találtak, majd 1894-ben a »Veliki dol« nevű völgyben hasonló űrvésőt. Itt ugyanakkor tűzpadok, cserepek és csontok mutatkoztak, egy helyt körtealakú és földtapaszszal béllelt gödrök (valószínűleg lakások.) 1893-ban két nagy urnát vetett föl a véletlen, melyek elkallódtak. Vidékén gyakoriak a sírhalmok. 1861-ben egyet lehordtak ; benne öt nagyobb agyagedény volt, négyet összetörtek, egy a zágrábi múzeumba került, tartalma félig égetett embercsontokból és vörös hajból állott. (U. o. I 13.) Alibunáron talált neolithkori szerszámokat említ Iván Zsulyovics : Kameno Doba — Belgrád, 1893. — 155. (U. o. III—1. 7.) A határban szórványosan előfordulnak görög és római érmek, 1898-ban egy Honorius-féle aranyat találtak. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 8.)

Nagymargita. XV. 8. *Nagymargita.* 1894-ben a helység mellett a vattinai hamvvedrekhez hasonló urnát leltek, melyet összezúztak. (U. o. I. 76.) Területe összesen tíz halmot számlál. (U. o. III—1. 93.)

Borcsa. XVII. 1. *Borcsa.* Innen szerzett 1880 körül *Schwerer* János néhány bronz számszerij-fibulát. (U. o. III—2. 208.) A mult század hetvenes éveiben több aranyérmet leltek a mezőn szerte, melyeknek jó része Pancsovára, a Weifert-féle gyüjteménybe került. Az érmek a Kr. u. III. század végéről és a IV. század elejéről valók. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII, 11.)

Pancsova. XVII. 2. *Pancsova.* 1896-ban *Böhm* Károly putrilakásokhoz hasonló gödröket talált s ezekben töredékes kőeszközöket és agyagedényt, mely egy vattinai bögretipusra emlékeztet. Pancsova területén, főleg négy helyen ismeretesek gazdag nyomok, melyek az ősember, valamint a római lakosság állandó itt tartózkodásáról tanuskodnak : a »Karula« nevű dombos vidék, a Weifert-féle sörgyár, Bálgács téglagyára és a »Rét«. Minde helyeken számos érdekes és becses emlék került felszínre. (Milleker : D. r. I. 88. — U. o. II. 56. — U. o. III—1. 110—113. — U. o. III—2. 245—426.)

Hertelendyfalva. XVII. 3. *Hertelendyfalva.* Határában praehistorikus cserepeket fedezett föl *Böhm* Károly. 1897-ben két db. füles tokos véső került elő, az egyik ritkább alak, (an. Hampel : A bronzkor, I. XII. tábla, 3. ábra) a vidéken ez az első példány. Ugyancsak Böhm Károly szerzett innen 1896-ban két jó anyagú és égetésű kékesszürke agyagedényt. (U. o. I. 47. — U. o. II. 35. — U. o. III—1. 82.) 1896-ban több száz darabból álló IV. századbeli római rézérmet leltek ; néhány darab — *Merkádo* Gyula révén — a verseczi múzeumba került. (Berkeszi : Tört. és rég. Ért. u. f. XXIII. 21.)

Tárcsó. XVII. 4. *Tárcsó.* A határában levő halmok közül *Szmik* Antal 1893-ban egyet felásatott, de csak kinyujtott emberi csontvázakat talált benne. (Milleker : D. r. I. 105.) 1882-ben őskori bronz nyaktekercs-részeket és átfúrt karikát ajándékozott *Schwerer* János a Nemzeti Múzeumnak. (U. o. III—1. 135.) 1866-ban itt közel 250 db. római ezüstdenár jött felszínre, főleg a II. századból, 12 ritka aranyéremmel a IV. század első feléből, tömör aranyékszerek társaságában, mely utóbbiak később kerültek a földbe ; nevezetesen : egy római fibula, két népvándorláskori fülbevaló és ugyanezen korból egy nyakperecz, a melynek súlya 60 arany. (U. o. II 178—179.)

Galagonyás. XVII. 6. *Galagonyás.* 1881-ben *Schwanfelder* G. jegyző három bronzkarpereczet, más apróságot és egy barbár érmet ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. (U. o. I. 46. — U. o. III—1. 81.)

Torontálalmás. XVII. 7. *Torontálalmás.* 1897-ben *Szmik* Antal t. folyamszakaszmérnök Pancsován, Almás határából durva, vastagfalú, feketés-színű, füles edény alját szerezte meg. (U. o.) I, 14.)

Omlód. XVII. 8. *Omlód.* Határában nyéllyukas kőbaltatöredéket találtak és egy 12 cm. magas agyagbáb talp-részét. Szmik innen 1894-ben nagy, füles kancsót szerzett, mely korongon készült, kékesszürke színű és vékonyvonalú hullám-

díszszel ékes. (U. o. II, 35.) 1906-ban egy Zeno-féle aranyat vetett föl az ekevas. (U. o. III—2, 283.)

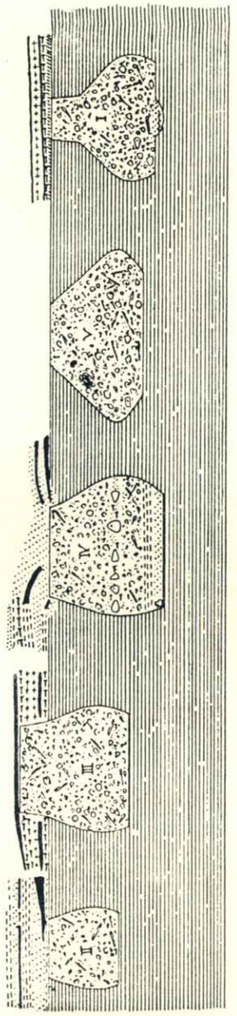
Dolova. XVIII. 1. *Dolova.* 1900-ban szerzett innen Böhm K. egy élénk vörösszínű füles korsócskát, mely a nyak alatt körülfutó domború vonallal ékes. Az edényben gyöngyök voltak. (U. o. III—2. 212.)

Sándoregyház. XX. 1. *Sándoregyház.* Területén számos őskori lelet került napfényre ; volt olyan is, mely az ókorból való. Legnevezetesebb az a 41 drbból álló bronzkincs, melyet 1896 körül, a jegyzőlak építése alkalmával, egy urnában találtak. Van közte 35 db. korongalakú boglár, két kis lyukkal a felvarrásra ; két tömör, hengeralakú tekercs. (Hampel : A bronzkor, II. CLXIII. t., magyarázó szöveg.) Ilyen tekercsek másutt is előfordultak Magyarországon ; a sándoregyháziak az elsők és egyedüliek a Duna-Tisza-Maros-közön ; továbbá két óriási nagyságú karperecz, hasonlók a Graffenried-gyüjteménynek azon példányához, melyet Hampel : A bronzkor, I. XLIX. tábláján 7. sz. a. közöl. 1908-ban bronzkori urnatemető-maradványokat, illetőleg 70 agyagedényt leltek, bennük égetett emberi csontokat és egyszer egy bronz-karpereczet. Máskor római agyagkészítmények és kisebb régiségek kerültek felszínre. A sándoregyházi leletek részint a Nemzeti Múzeum és a nagybányai múzeum, részint Böhm és Szmik tulajdonában vannak. (U. o. I. 99—101. — U. o. II. 61. — U. o. III—1. 127—128.)

Beresztócz. XX. 2. *Beresztócz* Határában több őskori keramikai és római éremlelet fordul elő. (U. o. I. 196. — U. o. II. 16. — U. o. III—1. 19.)

Az ősidők legszembetűnőbb, gyakran monumentális maradványaiként szóvá kell tennünk még röviden a halmokat, melyek oly nagy számban fordulnak elő síkságunkon. Az idézett források alapján kb. 40 község határában, összesen mintegy 250 halomról van tudomásunk. A II. és V. térképlap egyes kisebb területein azonban 45 oly őshalmot tehettem kutatásom tárgyává, a melyek nem voltak följegyezve az irodalomban.

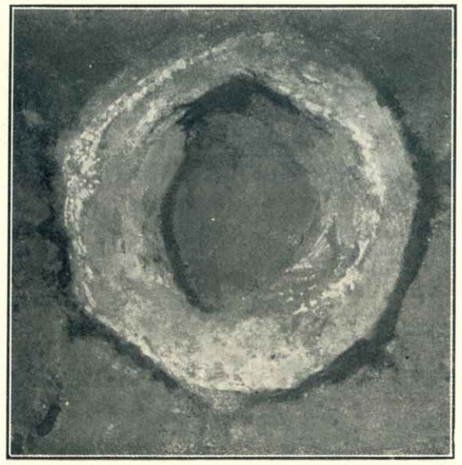
Összegezve a vármegye lelőhelyeit, megállapíthatjuk, hogy Torontál vármegye 107 lelőhelye közül 65-ben az őskort, 57-ben az ókort és 35-ben a régibb középkort hitelesítik a meglevő adatok.

A perjámosi putrilakások.

Perjámosi leletek in situ.

Teknős tűzhely Perjámoson.

Perjámosi putrilakás.

Perjámosi putrilakások.

Perjámosi putri tűzikutyákkal.

TORONTÁL VÁRMEGYE TÖRTÉNETE.

I. A LEGRÉGIBB TÖRTÉNELMI EMLÉKEKTŐL A MOHÁCSI VÉSZIG.

1. A népvándorlás és a honfoglalás kora.

A Tisza-Maros szögétől le egészen a Dunáig terjedő föld, a mai Torontál vármegye területe, melyet három oldalról hatalmas folyók öveznek, a történelem előtti korszakban ott, a hol a talajviszonyok megengedték, állattenyésztéssel, vadászattal és halászattal foglalkozó nomád népnek alkalmas települési helyül kínálkozott. A folyóköntözte területen nagykiterjedésű legelők, halakban bővelkedő folyók, vízimadarakban dús mocsarak szinte idevonzották a nomád népeket s már ők elkezdték e föld birtokáért a küzdelmet, a mely már évezredek óta folyik s csak eszközei változtak időről-időre.

Az agatirszek.

A mai Torontál vármegyének, mint általában véve az egész Délmagyarországnak földrajzi viszonyairól az ókori művelt népek, a római hódítást megelőző korszakban még nagyon keveset tudtak. *Herodotos* (484—428. Kr. e.) az első görög író, a kinek az adatai figyelmet érdemelnek. Herodotost tudvágya a barbár népek közé vitte. Művében nem említi ugyan pontosan, hogy mely utat választotta, annyi azonban megállapítható, hogy először az Istros (Duna) torkolatáig hajózott, onnét azután a folyam partján beljebb hatolt, körülbelül a mai Belgrád vidékéig. Ez utazás alatt szerzett közvetetlen tapaszatalatok alapján, részletes tudósításokat kapunk az Istros mellékén lakó népekről. E szerint a mai Torontál vármegye őslakosai az *agatirszek* (agathyrsek) voltak, a kikről feljegyzi, hogy a Maris mellett tanyáznak. Herodotos műveiből tehát kétségtelen, hogy e nép az ő korában a Tisza-Maros vidékén tanyázott. Az agatirszeket már akkor is e vidéken találjuk, a mikor Darius 513-ban a *szkythák* ellen hadat viselt s ha a feljegyzéseknek hihetünk, hatalmuk oly nagy volt, hogy mind a szkythákat, mind a perzsákat előnyomulásukban feltartóztatták. Később azonban elpuhultak és elsatnyultak; Herodotos úgy emlékezik meg róluk, mint a kik nőközösségben élnek és különösen kedvelik az aranydíszt, a melyben bővelkednek. Herodotos festetteknek mondja őket, mely jelző — Arienus szerint — tarkaszínű ruházatukra vonatkozik.

Gétákés dákok.

Mintegy száz évvel később az agatirszek a Nagy Sándortól a Duna balpartjára szorított *gétákkal* keveredtek össze; ebből az időből valók a délmagyarországi éremleletek között sűrűn előforduló tetradrachmák; majd később a *dákok* kezdenek a Bega és a Temes felé terjeszkedni. E népekről már részletesebb adataink vannak, különösen mióta *Augustus* hadjáratai következtében az ókori írók figyelme a Magyarország területén lakó népek felé fordult.

Strabo, a nagy földrajzi író (Kr. e. 63. — Kr. u. 23.) az Istros (Duna) balpartján lakó népek közül a *gétákat* és a *dákokat* említi; de adataiból alig lehet a határt a két nép között meghatározni, mert ő csak annyit mond, hogy a géták kelet felé, a dákok nyugat felé vannak elterjedve, annyi azonban megállapítható, hogy a Tisza-Maros szöge a géták területéhez tartozott, s e nép a mai Torontál és Temes vármegyék területén, sőt alkalmasint a mai Bács-Bodrog vármegye déli részeiben tanyázott. (Fröhlich Róbert: Millen. Történet, I. kötet, XXVII. l.) E két nép közti határt élénken megjelölik azok a sánczmaradványok, a melyek Alibunár és Kevevára, továbbá Temesvár és Omor között, majd Szépfalun túl a Maros mellől kiindulva Törökszákosig és Csernától Kiszsámig húzódnak s a melyek Római-sánczok név alatt ismeretesek. E sánczokat barbár népek készítették. *Augustus* császár idejében azonban a géták és a dákok már békésen meg-

fértek egymással, sőt szövetséget kötve, jelentékeny ellenfelekként állottak szemben a római uralommal.

A rómaiak kora.

Azt a területet, a hol a géták laktak, a rómaiak *Moesiá*-nak nevezték. Ez a terület magában foglalta a mai Szerbiát és Románia egy részét is. Moesiának a Dunáig terjedő része még Augustus császár uralkodása alatt került római fennhatóság alá. Augustus ugyanis még Kr. e. 29-ben kísérletet tett a Dunáig terjedő terület meghódítására. Kr. e. 27-ben Pannonia, Illyria és Dalmáczia is római tartománynyá lett.

A pannoniai törzsek meghódítása után a szomszéd moesiaiak is meghódoltak. A dák nép azonban nem volt hajlandó szabadságát feláldozni. A moesiaiak meghódolásának hírére az egész dák nép fegyverkezett s be sem várván a rómaiak támadását, a Kr. e. 11—10 közötti kemény telet felhasználva, átkeltek a Dunán és Pannoniát zsákmányolták. *Augustus* császár *Cornelius Lentulust* küldte ellenük, ki tisztán a védekezésre szorítkozott. Halála után azonban *Quintus Fabius* konzul új, kipróbált légiókkal támadóan lépett fel a dákok ellen. Hadaival átkelt a Dunán, a dákokat véres küzdelmek közepette a hegyekbe szorította, és földjeiket egészen a hozzáférhetetlen hegyekig megszállotta. Ezeknek a harczoknak legalább egy része mindenesetre a mai Délmagyarország területén folyt le, bár erre vonatkozólag határozott adataink nincsenek.

Ezután hosszabb ideig béke volt, úgy hogy Kr. után 20-ban már csak két légió tanyázott Moesiában (Tacitus: Annales IV. 5.). *Domitianus* uralkodása alatt a dákok 85-ben *Decebal* vezérlete alatt ismét benyomultak Moesiába s az ottani helytartót, C. *Oppius Sabinust*, agyonverték.

Domitianus császár ekkor személyesen vezetett hadat a dákok ellen, de Moesiánál tovább nem vonult; maga helyett vezéreit küldte, a kiket azonban a dákok visszavertek. 85-től néhány éven át szinte szakadatlanul folyt a küzdelem a dákok ellen, míg végre 86—89 között sikerült *Julianus*-nak a dákokat Tapaenál (a mai Lugos közelében) legyőznie. E győzelmet azonban Domitianus nem használhatta ki, mert a Morva mellékén lakó *svévek*, Decebal buzdítására fellázadtak s a császárnak ellenük kellett vonulnia. A svévek elleni hadjáratban Domitianus serege tönkre ment, minek következtében a császár kénytelen volt a dákokkal békét kötni. Ezzel ért véget 92-ben a háború. A békekötés értelmében a mai Torontál vármegye területe továbbra is a Decebal uralma alatt maradt.

Midőn Domitianus utóda, *Trajanus* császár, 98—99-ben Pannoniát felkereste, elhatározta a dákok elleni döntő háborút. A rómaiak uralma Trajanus trónraléptéig csak a Dunáig terjedt, s így Trajanus a Duna vonal védelmére 99—100. években befejezte a Duna jobbpartján a *Tiberius*-tól megkezdett út építését.

Trajanus császár 101-ben hagyta el Rómát, hogy a dákokkal leszámoljon. Moesiában ekkor már négy légio állomásozott, még pedig a VII. Claudia: Viminaciumban (Kostolac, a temesvármegyei Dubovácz átellenében), a másik a IV. Flavia Singidumban (Belgrád), ezenkívül az I. Italica és V. Macedonia. Trajanus császár még két légiót rendelt a Dunához; még pedig két alsópannoniai segédlégiót; e két légió segédcsapataival együtt legalább is 20.000 főnyi haderőt jelentett. A négy moesiai és a két alsópannoniai légióból tulajdonképen csak a segédcsapatok vettek részt a dákok elleni hadjáratban, mert magukra a légiókra szükség volt a körülsánczolt táborok és az aldunai határszéli váracsok helyi őrségének erősítése czéljából, mindemellett a dákok elleni hadjáratban Trajanus serege a 80.000 embert meghaladta. (Dio Cassius, LXVIII. 32.)

A római sereg zöme Trajanus császár személyes vezetése alatt Ujpalánkával szemben, hajóhídon kelt át a Dunán, míg a másik hidat Viminaciumon alól, Taliatisnál verték, a hol a sereg kisebb része kelt át s a Cserna folyó mentén Tibiscum felé (ma Zsupa, Krassó-Szörény vármegyében) vette útját. A főssereg e vidék számos mocsara, nehezen járható útjai, vízben bővelkedő sebes folyói miatt tömérdek nehézséggel küzdve, csak lassan haladt előre Tibiscum felé, hol a Cserna folyó mentén előnyomuló sereggel egyesült.

Decebal ezúttal nem fejtett ki nagyobb ellentállást, hanem beljebb engedte birodalmába a rómaiakat. Trajanus császár pedig megelégedvén az eddig elért eredménynyel, Tibiscumnál tovább nem vonult; az elfoglalt területen azonban erődítvényeket emelt, hogy azok jövendő hadműveleteihez biztos alapul szolgáljanak. A 101. év végével a mai Torontál vármegye egész területe a rómaiak uralma alá került. A XIII. légió Gemina egész Nagyszentmiklósig nyomult, a hol

tábort ütött. A légió itteni táborozásának emlékét őrzi az a feliratos sírkőtöredék, melyet néhány évvel ezelőtt találtak Nagyszentmiklóson, s a melyet *Varus Firminus*, a XIII. légió Gemina kürtöse, állíttatott M. *Aurelius Timonak*, a ki e légió jelvényének birtokában volt. 102 tavaszán Trajanus megkezdvén az előnyomulást, előbb Tapaenál döntő győzelmet aratott Decebal fölött, majd beljebb nyomult Decebal fővárosa felé. A hadjárat megtörte a dákok erejét, a kik békét kértek. Trajanus a győzelmes hadjárat után visszatért Rómába.

A béke azonban nem volt tartós; maga Decebal is inkább fegyverszünetnek tekintette, s a békefeltételeket megszegte és erélyesen készült a háborúra. Trajanus császár ekkor elhatározta, hogy leszámol Deceballal s kiírtja a dákokat. 104 őszén elhagyta Rómát s a telet Moesiában töltötte, hogy a tavaszszal megindítandó háborúra az előkészületeket megtegye. Erről Decebal értesülvén, követeket küldött a császárhoz, hogy békét kérjen, de mivel Trajanus azt megtagadta, a császár egyik meghitt emberét, *Longinust*, magához kérette annak az ürügyével, hogy meghódolása felől tanácskozzék vele.

Longinus csakugyan útnak indult, de alig ért Decebalhoz, ez elfogatta s csak azzal a feltétellel volt őt hajlandó szabadon bocsátani, ha országának a Dunáig terjedő részét visszakapja. Ezzel betelt a mérték. Trajanus 105 tavaszán megkezdte az írtóháborút a dákok ellen; maga Decebal is csak úgy menekült meg a fogság elől, hogy saját kardjába dőlt.

A dák nép a hadjárat folyamán kipusztult, úgy hogy Trajanusnak a világ minden részéből kellett gyarmatosokat összetoboroznia a meghódított föld benépesítésére. Az egykor oly félelmetes dák birodalomból így lett római provinczia.

Trajanus utóda, *Hadrianus* (117—138.) uralkodásának második évében meglátogatta Dáciát is, mely alkalommal a tartomány védelméről intézkedett. A rómaiak a mai Torontál vármegye területén több őrállomást, erődöt emeltek; így a fenmaradt emlékekből s leletekből következtetve, a mai Nagybecskerek (talán Margum), Pancsova (Panucca), Csanád (Morisseum) helyén találunk őrállomásokat, de ezeken kívül a számos helységben talált régi pénzek, ékszerek és más régiségek tanuskodnak arról, hogy ott a rómaiak hosszabb vagy rövidebb ideig tartózkodtak.

A rómaiak csak nehány évig bírhatták békében a Maros-Tisza mellékét. *Marcus Aurelius* alatt a római birodalom határán lakó különféle népelemek, a kiket a *góthok* lakhelyeikről kiszorítottak, a római birodalomban igyekeztek új hazát keresni. Moesiát különösen a *jazygok* és a *germánok* fenyegették. A barbár népek fenyegető magatartása következtében Marcus Aurelius császár Felső-Moesia — mely akkor már egészen a Marosig terjedt — és Dácia védelmére egy hadtestet szervezett, melynek parancsnokává M. *Claudius Frontot* tette. Fronto egy ütközetben, a melynek ideje pontosan nem állapítható meg, 170—172 között visszaverte a jazygok és a germánok együttes támadását, de ő maga is elesett. Nem tudni, hol volt e véres küzdelem, de valószínüleg a mai Torontál vármegye területén, mert a barbárok a Tisza és a Maros felől támadtak.

Nehány évtizeden át ismét nyugalom volt, de a III. század elején a germán góthok mindegyre fenyegetőbben léptek fel. 215-ben már a Duna torkolatának vidékét tartották megszállva, honnan Dáciát fenyegették, míg Dácia és a Duna torkolata között a *carpok* tanyáztak.

III. Gordianus alatt (238—244.) a *sarmaták*, a *góthok* és az *alánok* ismét betörtek Moesiába, de Gordianusnak sikerült a betörő hordákat visszaverni. 247-ben azonban a carpok, majd 249-ben és 256-ban ismét a góthok sanyargatták Moesiát.

A római uralom vége.

Minden jel arra mutat, hogy Dáciát már *Gallienus* alatt (258—268.) elvesztették a rómaiak, de a mai Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területe még egy ideig az ő fennhatóságuk alatt állott. Dácia elvesztése után az addig ott tanyázó légiókat egy ideig Moesiában találjuk, hol 260 után *Claudius*, a későbbi császár, parancsnoksága alatt »Milites Dacisciani« néven szerepeltek. A légió VII. Claudia és IV. Flavia emlékeivel gyakran találkozunk Torontál területén. E két légió Felső-Moesia helyőrsége volt, a hova annak idején a mai Torontál vármegye területe is tartozott. (Millenn. Tört. I. kötet CLIX.) Az egykorú írók, mint *Sext. Rufus* szerint, L. *Domitius Aurelianus* császár (270—275.), a Duna néhány balparti táborában visszamaradt katonákat is visszarendelte s az ottani római lakosokat is kitelepítette onnan.

A római uralom idejéből maradt fenn az az útvonal, mely Sarmizegetusától (Várhely) kiindulva, egészen a mai Őscsanádig terjed. Egy helynév is van a vármegye területén, melynek római eredete kimutatható; a Trajanus császár emlékirattöredékében szereplő *Bersobis* helység ez, melynek nevét, bár elszlávosodott alakjában, a Berzava folyó nevében találjuk meg, melynek partján a római gyarmat feküdt. (Borovszky Samu dr.: A Honfoglalás Tört. 65. l.)

A góthok. *Domitianus Aurelianus* császárnak sikerült az aldunai vonalat biztosítani, de Moesiának a Duna balpartján fekvő részét és Dáciát, kénytelen volt a góthoknak átengedni. A rómaiak és a góthok közötti viszony is barátságosabbá vált, mióta a Duna lett közöttük határrá. Torontál vármegye területe a góthok uralma alá került. A góth uralom alatt a Tisza, a Duna és a Maros mellékén csakhamar gyökeret vert a kereszténység, népes egyházak alakultak s a hívek egy része *Arius* tanaihoz csatlakozott. A IV. század elején a góthoknak már egyházi szervezetük is volt.

A békés állapotok azonban nem sokáig tartanak. A góthok felhasználva a római birodalomban beállott belzavarokat, 322-ben átkeltek a Dunán és betörtek Moesiába; de *Constantinus*, a kit 306-ban atyja, Constantius halála után a katonaság császárrá kiáltott ki, erélyesen lépett fel ellenök, átkergette őket a Dunán, sőt a saját földjükön is folytatta üldözésüket. Constantinus újra felépíttette Trajanus kőhídját, melyet Hadrianus császár leromboltatott, mindamellett a rómaiak hatalmukat többé nem tudják kiterjeszteni a Duna balparti részére s kénytelenek azt örökre átengedni a barbároknak.

Szlávok. A 332—34. években a góthok ismét nyugtalankodtak. Constantius úgy csillapította le őket, hogy egész törzseknek lakóhelyet adott Pannoniában és Tráciában. Ekkor már *szlávok* is laktak a Tisza-Maros vidékén, de sokáig alig adtak magukról valami életjelt, s ekkor még csakis mint a germánok és a szarmaták szolgálatában álló népelemek jöhetnek tekintetbe; önálló szerepet még nem játszanak. A szlávok leginkább mocsarak és nádasok közepén elrejtett földvárakban tanyáztak. Ők már egyes emelkedett pontokat, vagy mocsaraktól védett helyeket földsánczokkal öveztek körül, a hol maguknak és barmaiknak védelmet találtak. Ily földvárak nyomaira akadunk a Törökbecse község határához tartozó Borjas pusztán, mely nagy terjedelmű földvár mintegy 30 hold térségen terül el. Jól látható sánczai magaslaton fekszenek, mely beláthatatlan rónaság fölött uralkodik; ezt a rónát egyik oldalról a Tisza védelmezi, a többiről pedig a Tisza ióntései és mocsaras lápjai.

A szlávok emlékét számos helynév is őrzi a mai Torontál vármegye területén. Szláv eredetű helynevek: *Morotva* a szláv mruthva szóból, a. m. holt víz, mely helynév egy 1211. évi oklevélben Morothwa alakban fordul elő. *Oszkola* a mai Sárafalva közelében fekvő helység, melyről egy 1466-ban kelt oklevél emlékezik meg, a szláv skula szóból származik, mely koponyacsontot jelent. *Palota* szintén szláv eredetű helynév, mely egy 1247. évi oklevél szerint Nagycsanádtól nyugatra feküdt. *Padé*, podvej szóból származik, a. m. part alatti hely; e helynév már az 1256—1285. évi oklevelekben előfordul. *Törösd* (Óbesenyő és Csanád között) az 1337—1344. években már fennállott; e helynév a szláv trst = nád szóból képződött. *Szőreg*, az ószláv sirek = köles szóból származik; e helységet már a Gellért-legenda is említi. A szláv eredetű helynevek közül kétségkívül legérdekesebb *Kanizsa* (a mai Törökkanizsa), mely a szláv Knezaha szóból képződött; e szó a szláv nyelvben oly helységet jelent, a hol valamely főnök vagy bíró székelt. A hazai források szerint e helység nevének legrégibb alakja Kenesna volt; ebben az alakban használja Anonymus is. E helyneveket azután a honfoglaló magyarok átvették a meghódolt, vagy meghódított szlávoktól.

Más vándornépek. A góthok uralma alatt a szlávokon kívül még más népek is tanyáztak a Tisza és a Maros mellékén: a *dakringok*, a *lig-búr* nép törzsei, a *vandalok*, a velük egyesült *viktohalok* és az *astingok*, továbbá a *limigant szarmaták*, a kik az Alsó-Tisza hozzáférhetetlennek tartott balparti mocsaras vidékeiről hosszú időn át bekalandozták a szomszéd római területet. (Nagy Géza: Mill. Tört. I. kötet CCLXXXIII.) *II. Constantinus* (337—361.) elhatározta, hogy gyökeresen véget vet garázdálkodásaiknak s máshová telepíti őket. Constantinus meghívására a limigantok, a kik nem akarták eddigi tanyájukat odahagyni, a Constantinus ajánlatának megbeszélésére átmentek a Tisza jobbpartjára, valahol a mai Bácsföldvár körül, a hol a császár várta őket. De hiába beszélt hozzájuk békéltető hangon, a limigantok egyre izgatottabbak lettek. Estefelé a római katonák, türelmüket vesztve, rátörtek

a limigantokra s félórai harcz után leverték őket. A megmenekültek, átúszva a Tiszán, a mai Törökbecse, Kumán és Melencze vidékén elterült hatalmas kiterjedésű mocsarak közé rejtőztek. De a rómaiak zsoldjában élő *szabad szarmaták* és a *taifalok* mindenütt a nyomukban, felkeresték őket rejtekhelyeiken; hosszas üldözés után a limigantok megtörtek, kegyelemért könyörögtek a császárnál, a ki megengedte, hogy régi lakhelyeiket ismét elfoglalhassák.

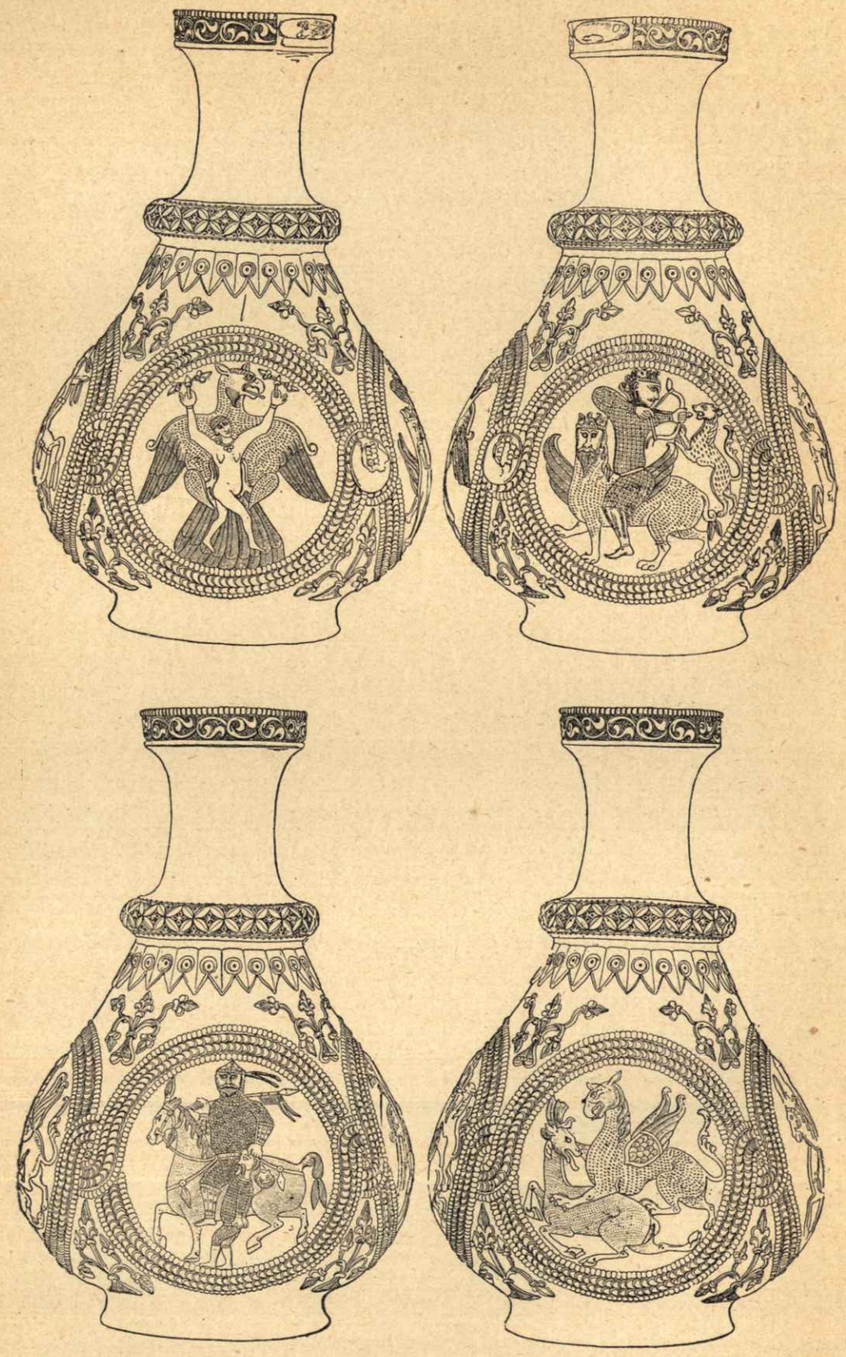
A limigantok azonban nem okultak. Lassanként elhagyták a nekik kijelölt területet s szerteszét kóboroltak. Rövid idő alatt mindegyre fenyegetőbben léptek fel, sőt a szomszédságban letelepedett néptörzseket is megtámadták, abban a hiszemben, hogy a császár nem sokat törődik a barbárok egymás közötti czivódásával. A limigantok fellépése következtében Constantin 359-ben újból hadat volt kénytelen ellenük viselni. A limigantok erre békéért könyörögtek, de a mikor a császár közéjük jött, álnokul rája törtek, úgy hogy alig tudott megmenekülni. Ez annyira felbőszítette a római katonákat, hogy azok kegyelmet nem ismerve, kíméletlenül támadtak ellenük, felkonczolva és kiírtva az egész népet. Ezzel a limigantok nyomtalanul eltüntek a mai Torontál vármegye területéről.

A hunok. A IV. század vége felé jelentek meg először a *hunok* ezen a vidéken. Közeledtük hírére a Maros mellékén lakó góthok legnagyobb része az Al-Dunához nyomult és a határt őrző római katonáktól bebocsátást kért. *Valens* császár teljesítette kérelmüket, átszállíttatta őket a Dunán, és Tráciában jelölt ki számukra szállást. 381-ben a *visigothok*, a kik a hunok közeledtének hírére Erdélyben vonták meg magukat, szintén elhagyták eddigi szállásaikat s *Nagy Theodosius* császár meghívására Konstantinápoly vidékére költöztek. Igy csupán egyes szláv néptörzsek maradtak meg a mai Torontál vármegye területén hun uralom alatt.

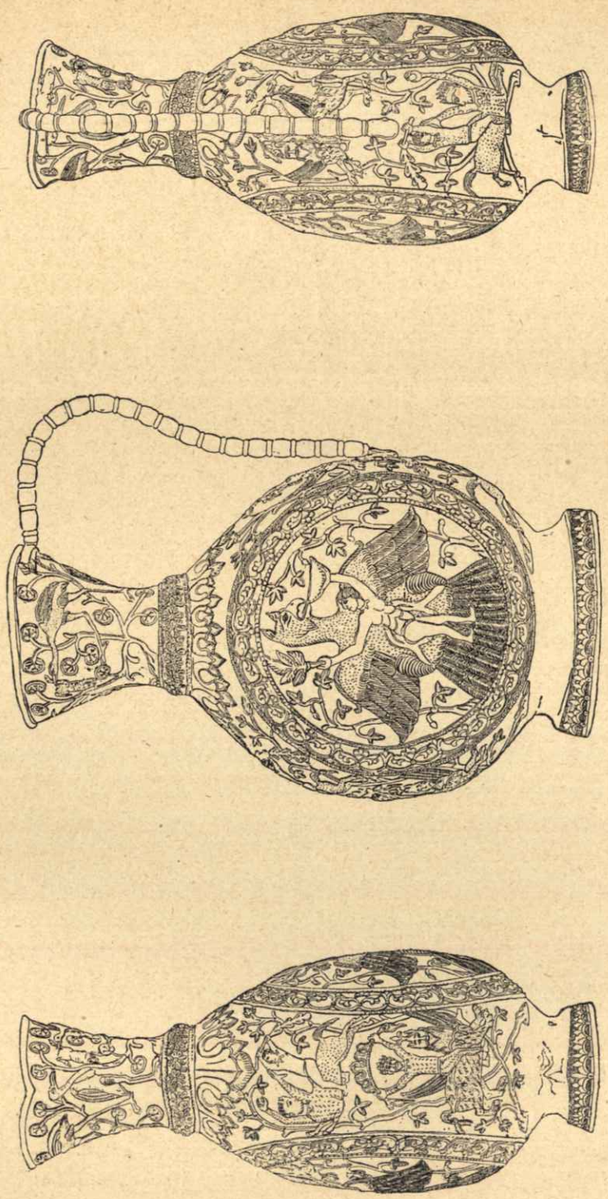
Midőn 433—35-ben *Attila* lett a hunok uralkodója, a hunok a Maros mentén, a mai Torontál vármegye területén is szállást vettek. A délibb részeket átengedték a szlávoknak, a kiket szolgaságba vetettek, de vallásukban nem háborgattak. A római légiók harczai akkor kezdődtek el a hunokkal, mikor azok uralmukat az Aldunáig kiterjesztették. 441—447-ig úgyszólván szüntelen pusztították a kelet-római birodalmat; 446-ban megrohanták a rómaiak dunamenti erősségeit s többek között Viminaciumot és Singidunumot felégették.

Attilának 453-ban bekövetkezett halálával, a hun birodalom összeomlása után, a gepidák hatalmas fejedelme, *Ardarich* volt az első, a ki a *góthokkal, szurdokkal, alánokkal* és a *herulokkal* szövetkezve, fegyvert ragadott a hunok ellen. Ez a küzdelem, melyet az öntudatra ébredt, leigázott népek hódítóik ellen folytattak, leginkább a mai Torontál és Temes vármegye területén ment végbe. A szövetkezett népek a Néra folyó partjain, a mai Fehértemplom közelében döntő győzelmet arattak a hunok fölött, mely ütközetben *Ellák*, Attila legidősebb fia is elesett. Ellák testvérei, a megmaradt harczosokkal Thráciába és a Pontus partjaira menekültek, egy kis részük azonban, mint *Jornandes* említi, a Duna és a Temes közé vonult s letelepedési helyét Csillagmezőnek nevezte el. Valószínüleg ezek voltak azok a hunok, a kik még a 469. utáni években is háborgatták a góthok szávamenti szállásait. Az V. század utolsó évtizedeiben azonban az egész hun nép visszavonult a déloroszországi síkságra.

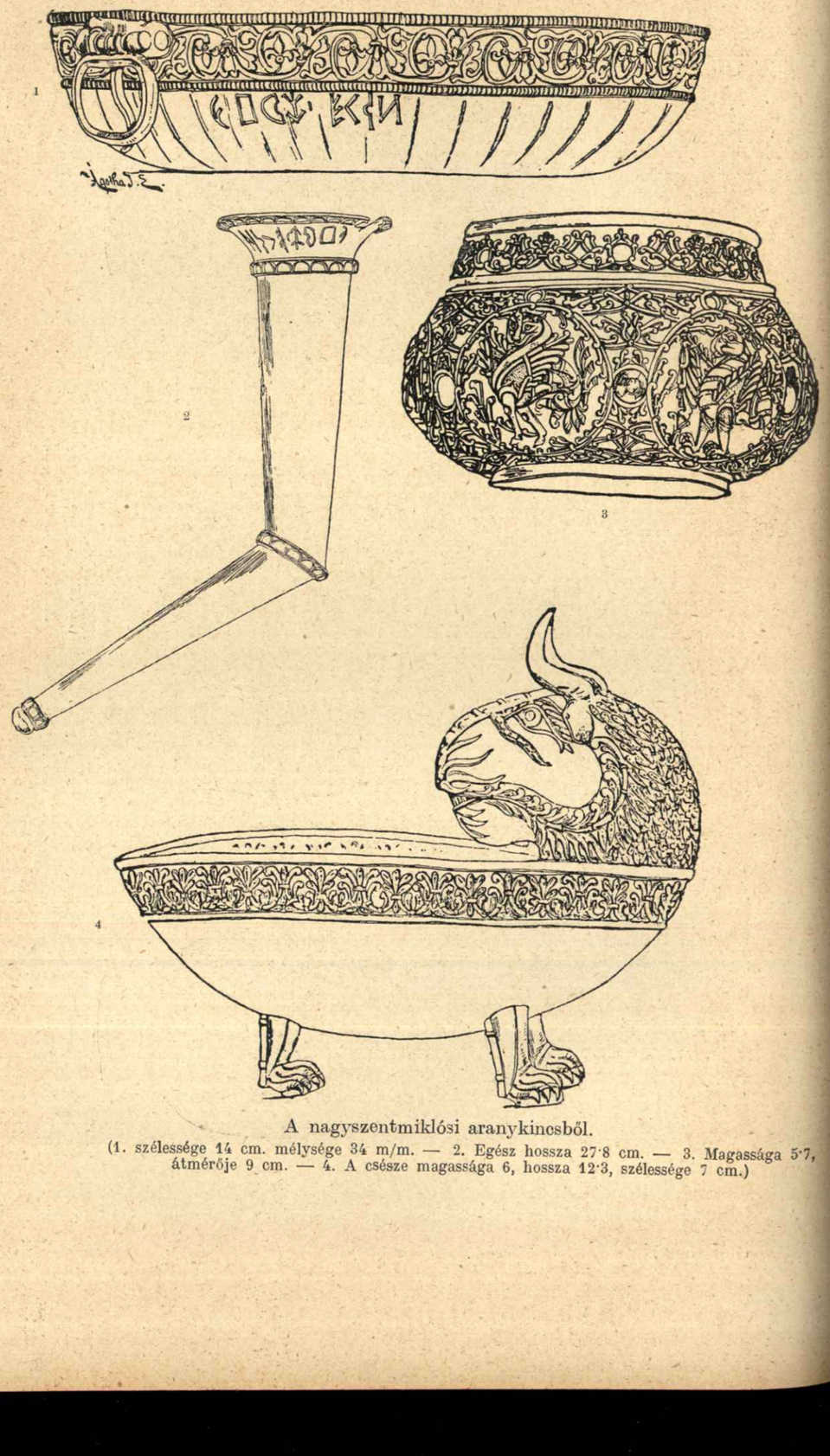
A hun nép tömegesen sehol sem tanyázott hazánkban, s ezért eredeti hun régészeti leletre nem lehet akadni. Sokáig a nagyszentmiklósi aranyleletet tulajdonították a hunoknak s közönségesen Attila kincsének nevezték. Ezt a nagybecsű aranyleletet, melyet a bécsi műtörténeti múzeumban őriznek, 1799-ben találta *Nákó* Kristófnak egy jobbágya földmunka közben, a Sziget nevű városrészben. A lelet összesen 23 darab aranyedényből áll, az egésznek a súlya 1678 $^{8}/_{16}$ arany. E kincset barbár pontusi, görög, szasszanidia kori, irán és római motivumok keveréke jellemzi, melyben hazai barbár és pannoniai elemek is találhatók. *Pulszky* Ferencz szerint e kincs a hun időkből való és csakugyan Attiláé lett volna, *Hampel* József azonban, a ki ezzel a lelettel tüzetesen foglalkozott, (Archeologiai Értesítő XIV. 1894. évf. 34.) újabban a VII. századnál korábbinak nem meri tartani, viszont *Nagy* Géza szerint (Millenn. Tört. I. kötet), ha összehasonlítjuk azokat a keleti ízlésű növényindákkal díszített nagyszentmiklósi csészéket, melyeket mindenesetre valami perzsa ötvös készített, a hasonló motivumokkal díszített *blattniczai* öv-részekkel s az *aacheni* Nagy Károly-féle egészen magyar szabású szablya-ékítményekkel, talán még a VII. századot is korainak

A nagyszentmiklósi aranykincsből.
(Eredeti magassága 22·2 cm., átmérője 14 cm.).

A nagyszentmiklósi aranykincsből.
(Eredeti nagysága 22 cm., átmérője 9·5 és 13 cm.).

A nagyszentmiklósi aranykincsből.

(1. szélessége 14 cm. mélysége 34 m/m. — 2. Egész hossza 27·8 cm. — 3. Magassága 5·7, átmérője 9 cm. — 4. A csésze magassága 6, hossza 12·3, szélessége 7 cm.)

lehet mondani. Szerinte *Butaul* és *Buila* zoapanok (ispánok), kiket egyik csésze görög felirata említ, semmiesetre sem voltak hunok, hanem inkább avarok.

A hunokat a germán népek száz éves uralma váltotta fel a mai Torontál vármegye területén. A hunok kivonulásával a germánok, sarmaták ott maradtak, a hol eddig is tanyáztak, s közülük a germán népfajhoz tartozó *gepidák* lettek a mai Torontál vármegye területének urai.

Ardarich gepida király, kinek legfőbb része volt az Attila fiai fölött kivívott diadalokban, a régi Dáciából, a meddig a hun főbb emberek szállásai elterültek, egészen a Tiszáig terjesztette ki a gepidák uralmát.

Avarok. Míg a góthok veszedelmesek voltak a balkáni tartományokra,addig a kelet-római udvar évi segélypénzzel biztosította magának a gepidák szövetségét; de mióta *Nagy Theodorik* Itáliába költözött, ennek a viszonynak vége szakadt és a gepidák mindegyre jobban kezdtek terjeszkedni Pannonia felé. *Justinianus* császár (527—565.) ekkor a *longobárdokat* bíztatta fel, hogy a gepidák terjeszkedésének gátat vessenek. E két nép azóta örökös ellenségeskedésben élt egymással; 551-ben a gepidák súlyos vereséget szenvedtek, s ekkor egy darabig békében maradtak; de 566 táján ismét kitört közöttük a harcz, s a longodárdok ekkor a Visztula mellékén tanyázó *avarokat* hívták segítségül a gepidák ellen, győzelem esetén a gepidák földjét s a zsákmány felerészét igérve nekik. Az avarok elfogadták a szövetséget és 567-ben megsemmisítik a gepidák haderejét, aligha nem Ujvidék környékén, hol Kunimund, a gepida király is elesett. E győzelem után az avarok elfoglalták a gepidák földjeit, majd 569-ben, midőn Alboin a longobárdokat Itáliába vezette, Pannonia is az avarok birtokába került, s ők lettek úrrá a Tisza-Maros szögében is.

Az avarok ural-altáji lovas nép voltak s a hun birodalom feloszlása után, 460 körül tűntek fel először a Volga folyam síkságain. Nagy khagánjuk, *Baján*, a mai Magyarországban ütötte föl székhelyét. Baján birodalmában a szláv elem vitte a főszerepet, de azért más népek is voltak uralma alatt; gepida falvakról még a 602-iki hadjárat folyamán is vannak adataink. Baján, mint Attila, szintén az Al-Dunát tekintette országa és a keleti birodalom közötti határnak, mindamellett hadai több ízben átlépték a Dunát s egész a Fekete-tengerig hatoltak. *Priscus*, a byzanciak kiváló hadvezére, hogy az avarok garázdálkodásainak gátat vessen, 600—602-ben Viminaciumnál összevonván csapatait, kísérletet tett a Dunán való átkelésre. Baján négy fiát küldte ellene, de Priscus visszaverte őket s mind a négyen odavesztek. Ekkor a byzánci sereg átkelt a Dunán s Baján seregét szétverve, azt a Tisza felé szorította vissza, melyen alig tudott átmenekülni. Priscus behatolt a Tisza mellékére, hol elpusztított három gepida tanyát.

Baján hatalma letűnőben volt, de ekkor a véletlen segélyére sietett. Konstantinápolyban katonai lázadás ütött ki, melynek hírére Priscusnak el kellett hagynia a Tisza mellékét. A lázadók eközben kivégezték *Maurikios* császárt, kinek utóda, *Phokas*, békét kötött Bajánnal.

A VII. században az avaroknak a szlávokkal gyűlt meg a bajuk, a kik a hun uralom megdőlte után mindegyre jobban elárasztották a Tisza és a Maros völgyeit. Ezek a szlávok előbb az avarok szövetségeseivé, majd alattvalóivá lettek. A szlávok gyors terjeszkedésének azonban előbb-utóbb összeütközésre kellett vezetni köztük és az avarok közt. Az avarokról csakugyan tudjuk, hogy a VIII. század közepén ez ellentétek miatt véres belső harczaik voltak.

A VIII. század végén, a frank hódítások alatt vannak ismét megbízható tudósításaink az avarokról.

Nagy Károly császár 977-ben három sereggel támadta meg az avarokat fia *Pipin*, 796-ban egészen a Tiszáig hatolva, bevette a khagán székhelyét s azt teljesen szétrombolta. Az avar gyűrűből tizenöt négyökrös szekéren szállíttatta el az avarok kincseit. Ezzel az avar uralomnak végeszakadt. Az avar nép azonban nem pusztult el teljesen; egy része a Tisza és a Duna közötti térségre és a Maros mellékére vonult, hol a salzburgi krónikás még 873-ban is említi maradékaikat.

Az avar nép így szinte észrevétlenül beleolvadt a beözönlő szláv népáradatba. A szláv nép a földvárak mögé húzódva, sikeresen védte magát az avarok támadásai ellen, a honfoglaló magyarsággal szemben azonban e földvárak nem nyujthattak nekik védelmet; kénytelenek voltak a magyaroknak meghódolni, a kik őket szolgaságba vetették és mikor a magyarok felhagytak a külföldi

kalandozásokkal és állandóan letelepedtek, a szlávok csakhamar beleolvadtak a magyarságba.

A szlávokon és az elszlávosodott avarokon kívül még gepida maradékok is voltak a vármegye területén a IX. század vége felé, a kik valószínüleg rendes falvakban (tanyákon) laktak. A germán eredetű gepidák emlékét a helynevek őrizték meg számunkra. Germán eredetű helynév a *Bega* folyó neve, mely III. Béla király névtelen jegyzőjénél *Beguey* alakot tüntet fel, mindenesetre az ófelnémet *pach* (patak) szóval egyjelentőségű angolszász *becc*, németalföldi *beek* és az alsórajnai *beeke* alakok valamelyikének hazánk területén rekedt maradéka. Germán eredetű Torontál vármegye neve is, mely az ófelnémet *dürri*, *thürri*, a középfelnémet *dürre* = száraz és *thal* = völgy szók összetételéből alakult s megfelel neki az osztrák Dürrenthal helynév (Borovszky Samu dr: 85, 115—116.)

A honfoglalás. A honfoglaló magyarság 897-ben vonult be a Tiszántúlra s megtámadva a bolgár birtokokat, ekkor telepedett meg a Temes, Bega, Maros és a Tisza partjain, az avarok egykori pusztaságain. Ezt a területet a magyarok valószínüleg a szlávokkal vívott harczok árán foglalták el. (Pauler Gyula: A Magyar Nemzet Tört. Szent Istvánig 34—35.) Anonymus szerint Árpád a Marostól délre eső vidék elfoglalását két rokonára, *Szoárdra* és *Kadocsára*, továbbá a kun *Bojtára* bízta. Ezek *Kenesánál* (a mai Törökkanizsa) ellentállás nélkül átkeltek a Tiszán és a Sztureg folyó mellett (a mai Aranka) megpihenve, a mocsaras Begánál átkanyarodva, az itt lakó népeket leigázták és a mai Torontál vármegyében megtelepedtek. Most azután a Temesen akartak átkelni, de a túlpartot *bolgárok* és *pecsenegek* őrizték. A mai Tamáslaka közelében Kadocsa védtelen gázlóra akadt. Napfölkelte előtt serege felével ott átment, s a bolgárok jobb szárnyát és hátát megtámadta. Ez alatt Szoárd és Bojta is átkeltek. Véres küzdelem támadt a honfoglalók s a bolgárok között, a kik kétségbeesetten védekeztek. A harcz folyamán két pecseneg és három bolgár herczeg elesett, *Glad* csak futás al tud megmenekülni, a magyarok azonban üldözőbe veszik és Pamikánál (Pancsova) tábort ütnek. Glad most Keve (később Temeskubin, most Kevevára) várába menekül, de három napi ostrom után meghódol a magyaroknak. Árpád Bojta vitézségét azzal jutalmazza, hogy neki adja Tornus mezőt (mai Tiszatarros), hova az hunokat telepített.

Anonymus előadására nézve csupán két megjegyzésünk van: Bojta kun vitéz bajosan vehetett részt a honfoglalás harczaiban, mert a kunok csak 1061-ban tünnek fel Európában, Glad, bolgár fejedelem pedig költött személy. Annyi azonban kétségtelen, hogy a mai Torontál vármegye területe véres harczok árán került a magyarok birtokába.

A Tisza melékén gyér lehetett a lakosság. Valószínüleg csak a folyók összefolyásánál volt egy-egy szláv vagy gepida tanya, alacsony gunyhókkal, árpa- és köles-vetéssel. Természetes határokul a letelepedett törzsek között a síkot keletről nyugatra és éjszakról délre szelő folyók kínálkoztak. Ilyenekül jelöli *Konstantinos Porphyrogenetos* a Temest, a Tutest, (talán a Begát érti alatta), a Marost és a Tiszát, valamint a Kőröst. E folyók között a Tiszántúl öt magyar törzs szállott volna meg. A törzsek egészen külön éltek, saját főnökeik alatt, szövetségük csak háborúra szólott, de akkor kötelesek voltak egymást támogatni.

Ez a leírás ugyan hiányos, de azért a lényegre, vagyis a törzsek elkülönítésére nézve, megközelíti a valóságot. A nemzetségfők lassanként benépesítették a vidéket s idővel rengeteg területű földekre terjesztették ki hatalmukat. Egy ily hatalmas nemzetség sarja volt Szent István király korában *Ajtony* is, ki székhelyét Maros várában (Óscsanád) tartotta.

Anonymus szerint Ajtony (Achtum) Glád bolgár fejedelemnek volt az ivadéka, de míg egyfelől tudjuk, hogy Glad egészen koholt személy, Anonymusnak ezt az adatát márcsak azért is kételylyel kell fogadnunk, mert az első megszállástól kezdve, Orsovától Belgrádig a Duna volt az új haza határa, és ez a természetes határ megmaradt a vezérek korában ép úgy, mint Szent István király uralkodása alatt is. 950-ben Magyarország és Bolgárország, majd 1018-tól kezdve a görög császárság és a magyar királyság között a Duna volt a határ. A Dunától éjszakra tehát nem lehetett helye a bolgár fejedelemségnek. (Marczali Henrik: Mill. Tört. I. 277. Karácsonyi János czikke a »Századok« 1901. évfolyamában, 1057 l.)

Az itt letelepedett magyarság élete a vezérek kora alatt valószínüleg semmiben sem különbözött a többi magyarokétól; főfoglalkozásuk a külföldi kalandozás

volt, míg végre a Géza fejedelemsége alatt megindult átalakulás a kereszténység és a földmívelés felé nem vezette a pogány és nomád magyarokat.

2. *Az Árpádok és a vegyes házból származó királyok korszaka (1001—1526).*

Szent István királynak tudvalevőleg az ország délkeleti részén, az erdélyi hegyektől kezdve le a Tiszával egyesült Dunáig terjedő területet fegyverrel kellett megszerezni, mielőtt a kereszténység terjesztéséhez hozzáfoghatott volna. Az első lázadó *Gyula* vezér volt, a kinek Erdély felé lehettek a törzsbirtokai; tőle kapott vérszemet *Ajtony* is, a ki Maros várában székelt, s a ki mindegyre veszedelmesebb hatalomra kezdett szert tenni. Gyula vezér leveretése után István királynak tehát Ajtonynyal kellett megküzdenie.

Ajtony lázadása. Ajtony emléke úgy maradt fenn, mint a ki Viddinben, a görögök szertartása szerint felvette a keresztséget, mindamellett a keresztény hitben nem volt tökéletes, mert hét feleséget tartott, de azért Maros városában Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett, »apátot helyezvén bele görög barátokkal, az ő törvényük és szertartásuk szerint«.

Istvánnak előbb-utóbb le kellett számolnia Ajtonynyal s ez annál sürgősebb volt, mert Ajtony a Maros vidékét tartván megszállva, a sószállítás elé folyton akadályokat gördített; a Maros révein, egészen a Tiszáig, vámszedőket és őröket állított fel, s a birtokain keresztül vitt só után vámot szedett.

Csanád vezér. Az Ajtony elleni harcz vezére *Csanád* volt, ki úgy látszik, előbb a *Gyula* híve volt, de Gyula leveretése után Ajtonyhoz menekült; itt azonban nem volt maradása, mert — Anonymus elbeszélése szerint — István király rokona volt és a pogány vezér udvarában sokan áskálódtak ellene. Így pártolt azután István királyhoz s egyenesen Esztergomba ment, a hol felvette a keresztséget. István szívesen fogadta és hogy hűségét kipróbálja, őt tette meg az Ajtony elleni hadjárat vezérének.

A királyi sereg Csanád vezérlete alatt Rév-Kanizsánál átkelt a Tiszán s Maros vára felé vette útját. Ajtony azonban már készen várta s útjában feltartóztatva, megtámadta Csanád seregét. Ez nem bírva a túlerővel, heves küzdelem után visszavonult a kökényéri bokrokig, Szőregig és a Tiszáig, Kanizsa alá, míg maga Csanád egy halomnál állapodott meg, melyet később Oroszlámosnak neveztek. Ajtony a maga seregét a nagyőszi síkon vonta össze.

A Szent Gellért életiratában ránk maradt hagyomány szerint Csanád vezér a beállott éjszakán Szent György vértanúhoz fordult buzgó imádsággal, fogadást téve, hogy ha ellenségén győzelmet arat, ez ájtatoskodása helyén tiszteletére monostort épít. Ima közben elnyomta az álom s álmában egy oroszlán jelent meg, mely arra unszolta, hogy azonnal támadja meg Ajtonyt s győzni fog fölötte. Álmából felriadva, összehívta kapitányait s meg sem várva a reggelt, támadást vezényelt. Ajtony hadai a nagyőszi mezőn pihentek, midőn Csanád katonái az éj leple alatt szinte észrevétlenül körülfogták. Véres tusa keletkezett, az álmukból felriadt katonák fejüket veszítve, egymásra rontottak, s a nagy mészárlásban maga Ajtony is elesett, seregének megmaradt romja pedig meghódolt Csanád vezér előtt.

A győzelem után Csanád vezér Maros várába vonult, hova a csatában elesett harczosok holttesteit szállíttatta, Ajtony levágott fejét pedig István királyhoz küldte, a ki a győzelem hírére Csanád vezért gazdagon megajándékozta, s meghagyta, hogy Maros várát ezentúl Csanád városának nevezzék, Csanád vezért pedig az újonnan szervezett csanádi várszerkezet ispánjává tette. (Borovszky Samu: Csanád vármegye Története, I. 10—15. Millenn. Tört. I. 277.)

Szent Gellér Csanádon. A mint Maros vára s Ajtony tartománya visszakerült Szent István uralma alá, első gondja volt, hogy e területen püspökséget állítson föl. E püspökségre Szent István király a velenczei születésű olasz Gellértet nevezte ki, az 1028—1030 közötti években.

Gellért püspök, kinevezése után hét benedekrendű szerzetessel Kalocsán az érsek előtt megjelent. Valószínüleg itt várakozott rájuk Csanád ispán s szekérre ültetve őket, megindultak Révkanizsa felé; itt átkelvén a Tiszán, Csanád ispán Oroszlámosra vitte a püspököt, a hol megmutatta neki az épülőfélben levő monostort, melyet az Ajtony fölött kivívott győzelmének emlékére alapított; miután

Gellért a monostort felszentelte, Maros városába utaztak. Nagy gondot okozott itt Csanád ispánnak, hogy hova szállásolja el a püspököt és papjait; végre abban állapodtak meg, hogy a görög-keleti szerzeteseket áttelepítik Oroszlámosra, monostorukat pedig a püspök és papjai foglalják el. Ennek megtörténte után Gellért nyomban hozzáfogott a térítés nagy munkájához s egyházmegyéje szervezéséhez.

A görög szerzetesek egyháza egy húsz méter hosszú templom volt. Alapjait 1868-ban találták meg. (Borovszky i. h. I. 21. l.)

Az egyházmegye szervezése után a püspök főtörekvését arra fordította, hogy lelkész-szolgálatra alkalmas tanítványokat neveljen. Iskolát alapított tehát, melynek vezetését *Valter* mesterre bízta, majd hozzáfogott a székesegyház építéséhez is, melynek köveit a sószállító hajók Erdélyből és a szanaszét heverő római korbeli épületmaradványokból hozták le a Maroson Csanádra. Ezen áldásos tevékenységben csakhamar megakasztották a Szent István halálát követő belzavarok, melyeknek ő is áldozatul esett.

A csanádi véres gyűlés.

Szent István halála után (1038.) tudvalevőleg *Péter* foglalta el a trónt, kinek uralma azonban csakhamar gyűlöletessé vált Magyarországon. Összeesküvés támadt, mely Pétert megfosztotta trónjától s helyébe *Aba Sámuelt*, Szent István király sógorát ültette, a ki szintén rövid idő alatt elveszítette népszerűségét. Az elégületlen urak elhatározták, hogy Aba Sámuelt elteszik láb alól, s ismét Pétert ültetik a trónra. De az összeesküvők egyik tagja elárulta e tervet a királynak, a ki erre körülbelül ötven nemest, a kikre gyanúja volt, tanácskozásra hívott Csanádra, a hol 1044 márczius 7-től április 22-ig a nagyböjtöt töltötte. Midőn a gyanusítottak együtt voltak, a király fegyveresei körülvették őket s valamennyit agyonverték.

Abának e tette mindenfelé visszatetszést keltett, de csak Gellért püspök mert elégületlenségének kifejezést adni. Husvét napján (ápr. 22-én) a király urakat küldött hozzá, hogy jöjjön el s tegye fejére a koronát. Gellért azonban e szertartás végzését megtagadta, mire a többi püspökök, a kik akkor a husvéti ünnepeket Csanádon töltötték, végezték helyette e szertartást.

Mikor Aba Sámuel koronásan, nagy pompával, fényes kísérettel vonult a székesegyházba, Gellért püspök a szószékre lépett és hevesen megtámadta a királyt a nagyböjt alatt elkövetett vérengzésért s megjósolta neki, hogy rövid idő alatt elveszti az országot, a melyet csalárdul szerzett. A többi püspökök megijedtek, intettek a tolmácsnak, hogy ne fordítsa le a latin beszédet, de Gellért püspök rákiáltott: féld az istent, tiszteld a királyt és szavaimat mondd meg. A tolmács tehát kénytelen-kelletlen elmondotta Gellért szavait Abának, a ki azonban mégsem merte a püspököt bántani.

Gellért jóslata csakhamar beteljesült. Aba Sámuel III. Henrik német király ellen 1044 nyarán csatát veszített s menekülése közben agyonverték. Ismét Péter foglalta el tehát a trónt, de midőn Magyarországot III. Henriknek ajánlotta fel hűbérül, kitört a nemzeti ellentállás, mely azonban nemcsak az idegen uralom hanem egyuttal a keresztény hit ellen is irányult.

Gellért halála.

A fölkelés 1046-ban a Tisza és a Maros vidékén vette kezdetét s Csanádról, a hol a felkelők egybegyültek, követek mentek Oroszországba *Szár László* fiaihoz, *Endréhez* és *Leventéhez*, hogy őket az országba behívják. A mérsékeltebb keresztény elemek kezeiből kisiklott a hatalom s úgy látszott, mintha a nemzet visszatérne a pogánysághoz. A felizgatott nép a papokat, a szerzeteseket és a tizedszedőket irgalmatlanul legyilkolta, a templomokat és a monostorokat lerombolta. A népdüh e szilaj kitörésének áldozatul esett Gellért püspök is.

Péter leveretése után *Endre* foglalta el a trónt, kinek főtörekvése a keresztény vallás megszilárdítására irányult. Az országszerte újra felébredt keresztény buzgalom egyik jele volt, hogy a csanádi egyházmegye számos főembere, *Mórral* az új püspökkel s *Fülöp* apáttal, 1053-ban engedélyt kért és kapott a királytól Gellért hamvainak hazaszállítására. A püspök hamvait tehát, melyek addig a budapesti eskütéri templom kápolnájában pihentek, kocsira tették és Csanádra szállították,a hol a Boldogasszony templomában, melyet a szent férfiú temetkezése helyéül kijelölt, helyezték örök nyugalomra. (Pauler Gyula i. m. I. 96.)

I. Endre.

Endre uralma, különösen *III. Henrik* veresége után, biztosítottnak látszott. Endre király testvérét, *Bélát*, hadvezérül magához hívta, midőn azonban Endrének *Salamon* nevű fia született, viszály támadt a testvérek között, mely csakhamar véres küzdelemmé fajult. E küzdelemből Béla került ki győztesen, a kit az Endre fölött kivívott diadala után 1060 deczember 6-án, királylyá kiáltottak ki.

Béla király váratlan halála (1063.) után, fia *Géza* maga tette a koronát Salamonnak, Endre fiának a fejére, de már a Belgrád visszafoglalása érdekében (1071.) indított hadjárat folyamán viszály támadt közöttük. Midőn pedig Salamon a Nis elleni hadjáratra készült, csak Géza herczeg ment vele. Nis elfoglalása után pedig Géza herczeg sem tartott többet a királyi sereggel, hanem útközben a Morava torkolatánál, Keve váránál átkelt a Dunán s onnan a mai Torontál vármegyén át visszasietett herczegségébe. (Pauler Gyula i. m. I. 121.) Ettől kezdve mindkét fél a háborúra készült, mely az 1074. évi mogyoródi ütközettel és Géza győzelmével végződött.

Szent László király uralkodása alatt a kunok betörése okozott nagy inséget a Tisza és a Maros vidékén. A kunok egy csapata *Kapolcs* vezérlete alatt 1091 tavaszán a törcsvári szoroson át magyar földre tört és Bácsmegye feldúlása után Becsénél átkelt a Tiszán s a mai Torontál vármegye területét egészen Becskerekig végigpusztította. Innen a Temes folyó felé vonultak, magukkal hurczolván a foglyokat. (Horváth Mihály: Magyarorsz. Tört. I. 71. Fessler: Geschichte d. Ungar. I. 485. Schwicker Henrik: Geschichte der Temeser Banats 46. Bőhm Lénárt. I. 94.) László értesülvén a kunok betöréséről, Horvátországból visszatérőben utánuk sietett s a Temes folyó közelében, a hol a maros-tiszántúli síkság véget ér, Pogányos, vagy Pogándi folyónál utólérte és teljesen megsemmisítette őket.

Szent László.

Kálmán király uralkodása alatt (1095—1116.) vette kezdetét a keresztes hadak átvonulása Magyarországon. Midőn 1096 év őszén Bouillon Gottfried keresztesei vonultak át az országon, a Dráván való átkelésük alatt Kálmán a Temes folyó torkolatánál a mai Borcsa és Pancsova között foglalt figyelő állást. Itt táborozott a magyar had mindaddig, míg a keresztesek átkeltek a Száván. (Pauler Gyula i. m. I. 198.)

A keresztes hadak.

Kálmán fia *II. István* az orosz és a velenczei hadjáratok után János byzánczi császár ellen fordult, a ki nem akarta kiszolgáltatni a szemevilágától megfosztott Álmost és híveit. Az 1127. évi hadjárat folyamán a magyar sereg egész Philippopolisig nyomult, útközben mindenfelé nagy rémületet gerjesztve. János császár, hogy bosszút álljon megrabolt alattvalóiért, 1128-ban Magyarország ellen vonult. II. István, a ki ekkor beteg volt, személyesen nem szállhatott táborba s ezért meghagyta hadvezéreinek, hogy csak a Duna-vonal védelmére szorítkozzanak, itt azonban a magyar urak közül csak a délvidékiek jelentek meg.

Görög háboruk.

János császár hadaival Rámától keletre foglalt állást, vele szemben Haramnál, hol ma Ujpalánka áll, a magyar had helyezkedett el. János császár előbb egy sikerült oldaltámadással a Krassó és a Néra között szétverte a magyar hadakat, majd a Szerémség ellen fordult. A háború még 1129-ben is szakadatlanul folyt s csak az 1130-ban kötött béke mentette meg a mai Torontál vármegye területét a byzánczíak támadásaitól.

II. Géza király uralkodása (1141—1162.) kezdetén, mialatt *Belos* nádor, a király nagybátyja vitte a kormányt, a vármegyék száma elérte a 72-őt. Ekkor alakult Kevétől és Csanádtól keletre, részben a mai Torontál vármegye területén, a Temes és a Krassó mentén Temes vármegye. (Pauler Gyula i. m. I. 250.)

II. Géza.

Az új vármegyék szervezése a hadierő fejlesztésével függött össze, melyre Belos nádor nagy súlyt helyezett, de szükség is volt erre a *Manuel* hódító tervei miatt. Mialatt Géza király 1152 nyarán a vármegyei hadakkal Oroszországban harczolt, Manuel görög császár a Szerémségbe tört; vele volt a trónkövetelő *Borisz*, Kálmán király elűzött nejének fattyúgyermeke is. Manuel javában pusztította a Szerémséget, midőn híre jött, hogy Géza király és Belos nagy sereggel közelednek. E hírre Manuel gyorsan átküldte podgyász-szekereit a Száván, maga pedig a Szerémségben maradt.

Belos hada, mely mintegy előcsapata volt a magyar seregnek, a mai Torontál vármegyén keresztül vonulva, Haramnál átkelt a Dunán, hogy Manuelt oldalról fenyegesse s visszavonulási útját elvágja. Mikor Manuel megtudta, hogy csak Belos hadával áll szemközt, egész hadával ellene vonult, mire Belos gyorsan átkelt a Dunán, Manuel pedig Barancsnál a Duna jobbpartján tábort ütött. A barancsi táborból Boriszt, a trónkövetelőt nagyobb haddal átküldte a Dunán; Borisz hadaival bekóborolta a Temes folyó vidékét. Három magyar zászlóalj útját akarta állani, de ő ezeket visszaverte és gazdag zsákmánynyal tért vissza a Temes mentén rögtönzött táborba.

Ekkorára azonban Géza király is megérkezett hadával s nyomban Borisz ellen indult. Borisz értesülvén a királyi sereg közeledtéről, a Duna felé vonult vissza. II. Géza azonban mindenütt a nyomában volt s Borisz csak nagy veszteségek árán tudott az éj folyamán átjutni a Dunán. II. Géza király nemsokára rá fegyverszünetet ajánlott fel, melyet Manuel elfogadván, visszatért Konstantinápolyba. (Pauler Gyula I. 283—84.) II. Géza 1155-ben ismét hadat vezetett a vármegyén át s ezúttal Barancs ellen intézett támadást, majd onnan Belgrád felé vonult vissza.

Habár II. Géza halála után (1162.), fiát, II. Istvánt tekintette a nemzet legnagyobb része a trón örökösének, mindamellett csakhamar vetélytársa akadt Géza két testvére személyében. A trónküzdelmek közepette több ízben látott el átvonuló hadakat a vármegye területe s csak *III. Béla* király uralkodása alatt (1173—1196.) élvezte ismét a nép a béke áldásait.

III. Béla. III. Béla király uralkodása alatt telepedett le hazánkban a cziszterczita-rend. Béla király meghívására közvetetlenül Pontignyból 12 szerzetes jött be, a kiknek részére alapította 1179-ben az *egresi* monostort, mely jelentékeny szerepet játszott az egész középkoron át. (Borovszky Samu i. m. I. 51.)

III. Béla király halála után a trón *Imrére* szállott, a kinek azonban testvérével, Endrével gyűlt meg a baja, a ki az atyjától öröklött kincseket arra használta fel, hogy híveket toborozzon és az uralmat megszerezze magának.

Az 1223—26. években nagymérvű marhavész pusztított országszerte, e csapás keletről, Görögországból csapott át Magyarországba és legelőbb is a mai Torontál vármegye marhaállományát pusztította.

Az ország zavarteljes helyzetén s a királyi kincstár állapotán *Béla* trónörökös erélyes rendszabályok alkalmazásával igyekezett javítani. Béla még 1226-ban átvette Magyarország keleti, a Tisza balpartjától Erdélyig terjedő részének kormányát, mely területhez a mai Torontál vármegye is tartozott. Mindenekelőtt kérlelhetlen szigorúsággal követelte vissza az atyja által elidegenített várbirtokokat.

Az elsők közé tartozott Csák Miklós, Ugrin esztergomi érsek testvére, a kivel szemben erélyesen lépett fel, s a ki azalatt, míg Csanád vármegye főispánja volt, (1222—24.) tömérdek birtokot szerzett össze a mai Torontál vármegye területén. Béla trónörökös rendeletére 1230-ban visszavették tőle Bessenyő, Pony, Jenő, Telki, Csenej és Szanád falvakat.

II. Endre. Csák Miklós azonban, a ki II. Endrének meghitt embere volt, csakhamar kárpótlást nyert elkobzott birtokaiért, 1232-ben pedig II. Endre visszaadta neki azokat a csanádi várakhoz tartozó földeket, a melyeket Béla tőle elvett. (Hazai Okmt. I. 11.) Sőt II. Endre, habár Béla a várjavak eladományozását meggátolni törekedett, másoknak is osztogatott adományokat a csanádi várbirtokokból. Így a Monoszló nembeli Tamás ispánnak 1231-ben a Kanizsa-Monostor (Törökkanizsa)melletti Csika csanádi várbirtokot adományozta. (Wenzel XI. 220.)

Midőn 1235 szeptember 25-én II. Endre hirtelen meghalt, holttestét Váradra vitték, hol Szent László lábaihoz akarták eltemetni, később azonban mégis második neje, Jolánta mellé, az egresi monostorba temették. (Pauler Gyula II. 166.)

IV. Béla. IV. Béla, trónralépte után, vizsgálat alá vette az összes adományleveleket, s a kétes adományokat visszavette. Az egyes megyékbe küldött királyi biztosai oly kíméletlenül jártak el, főleg az egyháziakkal szemben, hogy többek között az egresi apát is a pápához fordult panaszával. A pápa közbenjárására Béla engedékenyebb magatartást tanusított az egyháziakkal szemben, sőt a jeruzsálemi Szent János lovagrendnek Bocsár egy részét adományozta, mintegy kárpótlásul a lovagrendtől elvett várbirtokokért. (Fejér IV. 1. 108.)

Kunok. A *Kötöny* vezérlete alatt 1239-ben bebocsátást kérő kunokat IV. Béla a Tisza mindkét partján, a Temes és a Maros mentében, többek között a csanádi egyházmegyében is igyekezett letelepíteni. Ez azonban számtalan viszálynak lett a magva a magyarok és a kunok között.1240-ben a király akként igyekezett a bajokon segíteni, hogy a kunokat az egyes megyékbe szétosztatta.

A kunokkal való ellentétek akkor törtek ki nyilt harczokban, mikor a tatárok már Pest alatt jártak ; a magyarok a kunokat okolták a tatár veszedelemért, a tatárok betörésének hírére mindenfelől egybesereglettek, a kunok ellen fordultak, s Kötönyt, a kunok fejedelmét agyonverték. Ekkorára a kunok is fegyverkeztek, s harczrakészen Pest felé tartottak. A nép értesülvén Kötöny meggyilkoltatásáról, a gyűlölt kunok ellen fordult. A kunok ekkor megtámadták *Bölcs* csanádi püspök seregét is, a ki egyházmegyéjéből sok nemes emberrel, asszonynyal és gyermekkel Pest felé tartott, hogy a nemesek családtagjait biztonságba helyezve, a király seregéhez csatlakozzék. Bölcs püspök szekéren követte a sereget, mikor a kunok megtámadták. Emberei gyorsan elhajtottak vele, de serege nem tudott ellentállni s mind egy szálig odaveszett..

A tatárjárás. A sajómezei csatában (1241 április 11.) a magyar sereg teljesen megsemmisült. Ugyanaznap vette be a tatárok legdélibb balszárnya Nagyszebent. Ez a had *Büdzsik* alatt április vége felé már Magyarországon volt. (Pauler i. m. II. 215.) Büdzsik hada Csanádot bevette s a nagyrészt faházakból álló várost fölgyujtotta. E közben *Kádán* hada is a Maros felé közeledett s miután Tamáshidát elpusztította, Kaszapereg táján egyesült Büdzsik hadával.

A tatárok innen a Maros felé vonultak s Egres alatt akartak átkelni a folyón. Az egresi monostorban, mely várszerűleg volt megerősítve, a környékbeli várkatonaság s számos nemes család vonta meg magát. A tatárok azonban, mivel a peregiek útközben rájuk támadtak, előbb ezekkel akartak végezni s csak azután vonultak Egres alá. A monostor gyenge falai nem sokáig állottak ellen a tatárok ostromgépeinek. A bennszorultak megadták magukat. A tatárok az ottlevők legnagyobb részét leölték, csak néhány szerzetest engedtek eltávozni s néhány úri nőt és szép leányt tettek rabszolgájukká. (Pauler Gyula II. 218. Borovszky I. 65.)

1241 nyarán a mai Torontál vármegyének már az egész területe elpusztult. A tatárok a falvakat és városokat felégették és a nép nagyobb részét leölték. A ki menekülni tudott, az az erdélyi rengetegekbe húzódott. 1242 február havában, *Ogatáj* khán halálának hírére, a tatárok megkezdték a visszavonulást ; egy részük Erdély felé vette útját.

A mint a tatárok elhagyták az országot, IV. Béla király is visszatért a tengermellékről s hozzáfogott az elpusztított ország helyreállításához. A megmenekültek is lassanként visszatértek. Csanád püspöki székhely ismét felépült, az egresi apátságot a cziszterczita-rend saját költségén helyreállította s a szerzetesek, a kiket a vész megkímélt, ismét visszatértek. A Csanád nemzetségből *Kelemenös* bán fia, *Pongrácz* ispán fáradozott elpusztított birtokainak helyreállításán. Kérelmére IV. Béla király 1247-ben határjárást rendelt el összes birtokain.

A kun Szentelt-szék. A kunok egy része is visszatért az országba. Béla király készséggel visszafogadta, s az előbbi lakhelyeikre telepítette le őket. 1266-ban már nevezetes kun szállásokkal találkozunk Torontál vármegye területén. A kunoknak a vármegye területén külön székük volt, melyet Szentelt-zéknek neveztek. E szék főhelye Szenteltegyház volt, mely körül apróbb kapitányságok sorakoztak. Ily kun kapitányságok voltak : Valkányszállása vagy Benedekszállása, Óbesenyőtől délnyugatra, az Aranka partján, Kojam Pál szállása, Nagykomlóstól délnyugatra, Hollósszállása, Nagykikindától keletre.

Idővel egyes kun urak is számos adományt nyertek IV. Béla király utódaitól. 1266-ban István ifjabb király, *Parabuch* kun ispánnak, hű szolgálataiért az akkoriban Temes vármegyéhez tartozott Papd egy részét, továbbá a Felgedős birtokot adományozta, egyszersmind meghagyta, hogy e birtokokat eddigi nevük elhagyásával Parabuchnak kell nevezni. (Borovszky S. I. 75—76.)

István ifjabb király. Bélának az ország helyreállítására fordított törekvéseit jelentékenyen megzavarta a közte és fia, *István* között kitört viszály, mely a Tisza-Maros mentére sem maradt következmények nélkül. A pozsonyi békében István ifjabb király — kárpótlásul Styriáért — az ország nagyobb keleti részét nyerte. E területhez tartozott Csanád és Temes is, vagyis a mai Torontál vármegye.

1263-ban azonban újból kitört a harcz a hatalomért az apa és a fiú között. Béla királynak sikerült István ifjabb király híveinek legnagyobb részét megnyerni. Kán nembeli László vajda, Gyula testvérével együtt a Maros völgyén Erdélybe tört, mire a Marostól délre eső országrészből István hívei elmenekültek. De István vezére, *Csák* Péter, Dévánál visszaverte László vajdát ; erre a Marostól délre eső vidék István uralma alatt maradt, de nem sokáig, mert *Keményfia Lőrincz* új sereget hozott István ellen, a ki csekély számú híveivel a Barczaságba menekült. Csakhamar azonban megfordult a koczka. István 1264. őszén mindegyre gyarapodó seregével kijött Erdélyből s a tiszai síkság

felé vette útját, a hol a kunok is hozzá csatlakoztak. 1265-ben azonban István kibékült atyjával és a kötött egyezség szerint megtartotta eddigi országrészét.

IV. Béla király halála után (1270. május 3.) a kunok megrendszabályozása volt V. István király főgondja. A kunok még ekkor is sátrakban laktak, földet nem műveltek, hanem rabszolgákat tartottak s marhatenyésztésből, meg rablásból éltek. István szét akarta őket osztani az országban, de 1272-ben közbejött halála ebben megakadályozta.

IV. László és a kunok.

IV. *László* király zavarteljes uralma alatt a kunok szabadon garázdálkodtak az országban. 1279 július 15-én tartott tétényi országgyűlés elrendelte, hogy azok a kunok, a kik a Maros és a Körös között, vagy a folyók mindkét partján, vagy a Maros és a Temes között szállottak meg, e folyók körül, telepedjenek le állandóan.

1280 tavaszán azonban a kunság a mai Torontáltól kezdve, fel egészen Szolnok vidékéig fegyvert ragadt, hogy e kényszertelepítésnek ellentálljon. *Oldamur* vezérlete alatt rátörtek a Marostól délre eső Egyházaskér helységre, mely akkoriban a Csanád nemzetség egyik tagjának, *Pongráczfia Tamásnak* a birtoka volt. A helységet felégették, Pongráczfia Tamás testvérét, *Lászlót* meggyilkolták, de Tamás szerencsésen megmenekült. A kunok üldözőbe vették s birtokait: Razsán, Csóka, Baromlak és Szentmiklós helységeket felgyujtották. Tamás Temerkény falu templomába menekült; de a kunok ide is követték, rágyujtották a templomot, úgy hogy alig volt ideje menekülni. Két unokatestvérét s több jobbágyát azonban a kunok legyilkolták.

Innen a kunok Egres alá szállottak, s a *Bölényfő András* védelmére bizott monostort, a hova *László* király kincstárát szállíttatta, ostrom alá vették. A támadást visszaverték, bár maga a vezér halálosan megsebesült. Egres alól a kunok Hódmezőre vonultak, a hol IV. *László* seregével megütköztek, (1280.) de teljes vereséget szenvedtek, egy részük a Havasalföld felé menekült, más részük pedig meghódolt. (Pauler Gyula II. 478—79. — Borovszky I. 76—78.) A hódmezei ütközet után a kunok meghajoltak a király és az ország rendeletei előtt s állandóan megtelepedtek a részükre kijelölt területeken.

A fényi országgyűlés.

Az osztrák betörés után 1289-ben ismét kitört a polgárháború. *László* király végre engedve az országnagyok sürgetésének, országgyűlést hívott egybe, melyet *Fény* helység környékén tartottak; a fényi országgyűlés tárgyalásairól a szepesi tizedeknek és az esztergomi templomra történt utalványozáson kívül adatok nem maradtak az utókorra, valószinű, hogy ezen az országgyűlésen a Dunán át vezetendő hadjáratról tanácskoztak.

A fényi országgyűlés után a király Buda felé vette útját, mire azonban kitavaszodott, elhagyta a Duna vidékét és leindult a Tiszántúlra. 1290 május havában még az Alföldön járt, honnan lement Karánsebesig, innen azonban visszajött a Maros mellékére, hol a pünkösdi ünnepeket töltötte. Június 18-án Csanádon (Őscsanád) volt, innen Szarvason át, hol június 24-én találjuk éjszak felé ment, hogy közelebb legyen híveihez, Kőrösszegnél azonban a Borsa-nemzetség vára közelében, kunjai tudvalevőleg meggyilkolták. *Lászlót* a hagyomány szerint Csanádon temették el Szent György templomában, *Gergely* kanczellárja püspöki városában. (Pauler Gyula II. 533. — Böhm L. I. 112. Fessler II. 694.).

III. Endre.

László halála után, az ország főembereinek választása velenczei *Endrére*, az Árpádház utolsó fisarjára esett, a kit ősi szokás szerint 1290 julius 23-án megkoronáztak. A koronázás, majd az ezt követő országgyűlés után III. *Endre* király főleg, hogy a hozzácsatlakozott híveit az iránta való hűségben megerősítse s személyes érintkezéssel új híveket szerezzen, országos körútra indult, azonban az *Albert* osztrák herczeg fenyegető fellépése miatt 1291 márczius 11-ike után, odahagyva Erdélyt, a Maros mentén az osztrák határszélre sietett.

Az Albert elleni háború sikeres befejezése nem hozta meg a kívánt nyugalmat az országnak s mielőtt még az ország állapotai megszilárdulhattak volna, III. Endre 1301 jan. 14-én váratlanul elhunyt.

A vegyesházi királyok.

Az Árpádház kihaltával csakhamar megkezdődött a versengés a magyar koronáért, az évtizedek óta dúló polgárháborút a trónküzdelmek váltották fel.

Róbert Károly.

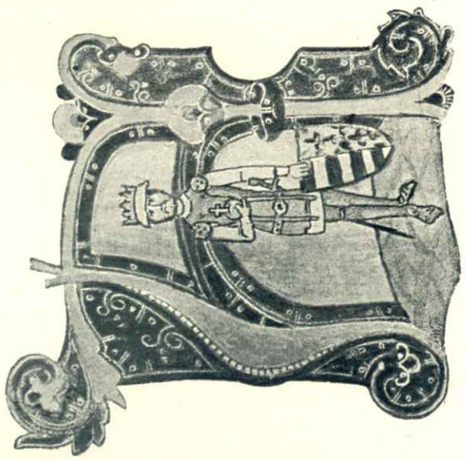
Azok között, a kik *Róbert Károly* ellenében *Venczel* cseh királyfi jelöltségét támogatták, találjuk *Antalt*, az akkori csanádi püspököt is, a ki Ferenczrendű szerzetesből emelkedett a püspöki székbe s III. *Endre* királynak kanczellárja volt. Antal püspök úgylátszik, a csanádi egyházmegye nemességét is megnyerte *Venczel* pártjának. A kalocsai érseken és a többi püspökön kívül Antal csanádi püspök

II. Endre megkoronáztatása.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

IV. Béla pecsétje.

Róbert Károly.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

IV. László pecsétje.

Nagy Lajos.
(A Thuróczy Krónikából.)

Mária királynő.
(A Thuróczy Krónikából.)

Zsigmond király.
(Az Orsz. Képtárból.)

is résztvett ama fényes küldöttségben, mely Gödingben megjelent, hogy felajánlja a koronát Venczelnek s bizonyára ott volt az 1301. évi augusztus 27-én Székesfehérvárott tartott koronázáson is. Venczel uralma azonban nem sokáig tartott. Atyja még 1304-ben megjelent Budán, s miután a koronát kézrekerítette, fiával együtt visszatért Csehországba.

Eközben azonban *Róbert Károly* hívei 1304 augusztus havában Pozsonyban, *Venczel* ellen szövetséget kötöttek *Rudolf* osztrák és steyer herczeggel. Ez összejövetelen már ott találjuk a *Borsa* nemzetség sarjait, a Tiszántúl leghatalmasabb, féktelen főurait, kiknek a pártállása döntő befolyással volt a mai Torontál vármegye területén lakó nemesség magatartására. Az ő befolyásuknak tulajdonítható, hogy a mai Bóka mellett eső Kalántelek és Párdány környékén állott Ikerhalom helységek urai, a Baar Kalán nemzetség is, *Róbert* Károly pártjához csatlakozott. A Csanád nemzetség, melynek a mai Torontál vármegye területén nagy kiterjedésű birtokai voltak, alkalmasint kezdettől fogva Róbert Károly király pártjához csatlakozott; tagjai közül Tamásfia Miklós, a Telegdyek egyik őse részt vett a rozgonyi csatában, hol meg is sebesült. (Borovszky S. i.m., I. 82, 330.) A vármegye területén birtokos többi nemzetségek tagjai, mint a *Monoszló*, *Mena*, *Vaja* sokkal jelentéktelenebbek voltak, semhogy állást foglalhattak volna; ezek rendszerint a Borsák után indultak.

Venczel eltávoztával a bajor *Ottó* lépett fel trónkövetelőnek, de *Antal* csanádi püspök még ekkor sem pártolt át *Róbert Károlyhoz*, a pápa jelöltjéhez, sőt nem törődve a szentszék haragjával, ép oly lelkesen karolta fel Ottó ügyét, mint azelőtt Venczelét. 1305 deczember 6-án ő és *Rádi Benedek* veszprémi püspök koronázták meg a bajor herczeget magyar királynak, a ki azután megtette kanczellárjának. Mivel ekkor a Borsák is Ottó pártján voltak, valószínű, hogy a Marostól délre eső vidék is Ottót ismerte el urának, a Csanád nemzetség kivételével.

Ottó kudarcza azonban maga után vonta Antal csanádi püspök bukását. 1307-ben már *Róbert Károly* híve, *Benedek* püspök székelt Csanádon. Benedek jelen volt Róbert Károly király 1309. évi koronázásán is és ő szentelte fel az ez alkalomra készült koronát.

Ekkorra már a Borsa nemzetség is Róbert Károly király hűségére tért. De e hűség nem volt állandó, mert e hatalmas nemzetség feje *Tamásfia Jakab*, köznéven *Kopasz*, hogy a hatalmasul elfoglalt várakat, koronajavakat mindenáron megtartsa magának, 1317-ben fellázadt a király ellen.

A Csanád nemzetség sarjai, a kik valószínűleg biharmegyei birtokaikat féltették a Borsáktól, szintén a lázadókhoz csatlakoztak. Kívülük még a lázadók táborában találjuk a Baar-Kalán nembeli Izsák fia II. Pósát is, a Szeri Pósa család ősét is, a ki azonban már 1318-ban ismét Róbert Károly király híve. A király megbocsátott neki és visszafogadta kegyeibe. A hűtlenség bűnébe esett Csanád nembeliekkel szemben azonban a király már sokkal szigorúbban lépett fel. 1319-ben a Csanád nemzetség ősi javai közül Halászt, Razsánt, Pataktót és Morotvát a király kezén találjuk, a ki e birtokokat később a *Hermán* nembeli *Kerekegyházi Lampert* országbírónak adta cserébe. Tamásfia *Csanád* váradi prépost és titkos kanczellár, továbbá Lőrincz fiai *Miklós*, *Pongrácz*, *János* és *Tamás* kérésére, 1321 július 29-én megbocsátott a nemzetség hűtlenségbe esett tagjainak s visszaadta nekik Temerkény, Zenta (Zenta átellenében a Tisza balpartján), Csóka, Szanád, Tinha és Varsány birtokokat.

Róbert-Károly király, uralkodásának első felében, különösen 1316-tól kezdve gyakran tartózkodott Temesvárt és ezalatt néha megfordult Csanádon is. Így 1322 május 22-én Csanádon keltezi egyik levelét. Midőn 1330-ban *Szécsényi Tamás* erdélyi vajda és *Széchi Dénes* tanácsára a király *Bazarába Mihály* oláhországi fejedelmet megtámadta, szeptember havában a vármegyén át vezette hadát az Al-Dunához; 1338 őszén mezőit és a gyümölcsöseit száskajárás pusztította. (Böhm I. 121.) Alig néhány évvel később (1344) a fekete halál dúlt.

Nagy Lajos. Nagy Lajos király uralkodásának első szakában az olaszországi hadjáratok foglalkoztatták a nemzetet. A nápolyi hadjáratban részt vett Simontornyai *Laczkfi* Dénes Csanádmegye főispánja is.

Az első török harczok. Alig értek véget az olaszországi hadjáratok, midőn kezdetét vette az ozmán uralom elleni küzdelem. A törökök szinte nagyobb küzdelmek nélkül igázták le a Balkán félszigetet, s egyre jobban közeledtek Magyarország határai felé. Lajos

király 1365 tavaszán indított hadat ellenük, részben a mai Torontál területén át az Al-Dunáig vonult, Orsovánál átkelt a Dunán s Viddint rohammal bevette.

Sisman bolgár czár *Murád* szultán segítségével vissza akarta ugyan foglalni a viddini kerületet, de Lajos király 1366 tavaszán 20.000 főből álló válogatott sereggel a törökök ellen indult s teljes győzelmet aratott fölöttük. A hadjáratból visszatérve, Lajos király ismét a mai Torontál vármegyén át vonult Budára.

Nagy Lajos király uralkodása alatt kezdődött meg a törökök előnyomulása elől menekülő délszlávok letelepedése a mai Torontál vármegye területén. A letelepülők majdnem kivétel nélkül a görög-keleti egyház hívei voltak, s ezért a kath. hitre való térítésükkel már Nagy Lajos is megpróbálkozott. 1366-ban elrendelte, hogy a bevándorolt szláv papok, *Himfi* Benedek akkori kevei és krassói főispán előtt jelentkezzenek ; mivel azonban a görögkeleti papok ennek a felszólításnak nem tettek eleget, Lajos király 1366 július 25-én kelt rendeletével azokat a szláv papokat, a kik nem a róm. kath. egyház tanai értelmében oktatták a népet, hivataluktól megfosztotta és száműzte, helyükbe pedig Dalmáczióból hivatott kath. papokat, kik a nép nyelvét értették. A görög-keleti hit azonban még így is folyton terjedt.

Mária királynő. Nagy Lajos halála után (1382 szeptember 10.) *Mária* királynő foglalta el a trónt, a kinek nevében azonban Erzsébet anyakirályné kormányzott. A nőuralom ellen támadt elégületlenség következtében Mária kénytelen volt a koronát *Kis Károlynak* átengedni, a kit azonban alig hatheti uralkodás után, a királynők hívei meggyilkoltak.

Zsigmond uralma. Kis Károly halálának hírére a Délvidéken kitört a forrongás, melyet a királynők személyes megjelenésükkel akartak lecsillapítani ; de a kísérlet balul ütött ki, mert 1386 július 25-én a lázadók körülfogták az utazó királynőket s miután kíséretüket levágták, őket fogságba hurczolták. *Zsigmond*, Mária királynő férje, a ki Csehországban vette hitvese és anyósa elfogatásának hírét, azonnal Magyarországba sietett s a helyzetet arra használta fel, hogy a királyi hatalomnak egy részét már neje életében megszerezze magának. A Mária ellen kitört lázadás lecsillapítására 1386 augusztus 22-én *Losonczy* Lászlót és Istvánt Temes és Csanád vármegyék főispánjává nevezte ki (Pesty Frigyes : Krassómegye tört., III. 164.), hogy Zsigmond uralmát a Marostól délre eső vidékeken biztosítsák.

Néhány évvel ezután megkezdődtek Zsigmond király harczai a törökök ellen. Ezek a harczok Torontál vármegyét csak annyiban érintették, hogy Zsigmond seregei több ízben átvonultak rajta, színterük azonban egyelőre még az ország határán kívül esett.

A vármegye területére először Galambócz (Kolumbácz, ma Golubácz) várának elfoglalása után, valószínűleg 1390-ben törtek be a törökök ; ekkor egész a Temes folyóig elkalandoztak. Ettől kezdve addig, míg e terület a török iga alá került, másfél századon át, szinte szakadatlanul folyt a küzdelem a török ellen.

Miután a betörések Galambócz visszafoglalása után sem szüneteltek, Zsigmond 1392 husvétja után általános felkelést rendelt a törökök ellen és május végén indult útnak. Átvonult a mai Torontál vármegyén, Keveváránál (Temeskubin) foglalt állást. Bajazid nagy serege nem tudta a magyar sereg átkelését megakadályozni, ezért, hogy a döntő ütközetet elodázza, visszavonult Zsigmond elől.

1395 nyarán és őszén a törökök ismét betörtek Délmagyarország területére. Július havában egész Temesvárig hatoltak és felégették Újpécset, de *Marczali* Miklós, temesi főispán és testvére, Dénes, csakhamar összeszedvén a vármegyei hadakat, július 12-én Füzes-Oroszinál és Maráz mellett, majd az ez évi második betörés alkalmával, szeptember havában, Csáknál, a mai Torontál vármegye határszélén, visszaverték a törökök rablóhadait. Ezek az apró veszteségek azonban nem riasztották el a törököket, kik a szerencsétlen nikápolyi hadjárat (1396.) után ismét végigpusztították és kizsákmányolták a Temes folyó vidékét.

A mint Zsigmond visszatért Konstantinápolyból, első gondja volt, hogy az alvidék védelméről intézkedjék. Evégből 1397 szeptember 24-ikére Temesvárra, mint a fenyegetett országrész legjelentékenyebb városába, országgyűlést hirdetett, melynek tanácskozásai október 22—25-én kezdődtek s 1398. év elejéig eltartottak. Az országgyűlés szétoszlása után megkezdődtek az általános nemesi felkelés előkészületei ; két évig tartottak ezek s végül mégis a török kezdte a támadást, ez esetben a Havasalföld felől. Zsigmond ellenük vonult, de családi ügyei miatt a háborút abba kellett hagynia. Közvetetlenül ez után a *Nápolyi*

László elleni küzdelmek foglalták le, majd a német birodalom belső ügyei, a hitszakadás lecsillapításának gondjai, s mindennek az lett az eredménye, hogy a Délvidék népe két évtizedet meghaladó időn át teljesen magára hagyatva állott a meg-megújuló török támadásokkal szemben.

1416-ban *Ikács* boszniai bég vezérlete alatt törtek be a törökök Magyarországba és lángbaborították a Délvidék legnagyobb részét. Midőn az útközben összegyűjtött nagy zsákmánynyal már visszatérőben voltak, *Maczedóniai* Miklós, kinek a mai Torontál vármegye területéhez tartozó Maczedónia helységben várkastélya is volt, elébük kerülve, megütközött velük s saját kezével ölte meg vezérüket, a kinek eleste után a török martalóczok szétfutottak.

Egy más alkalommal Maczedóniai Miklós éjszakai támadással vert szét egy portyázó török sereget ; katonái, hogy a sötétben egymást felismerjék, az Isten és Szent Mihály nevét kiáltozták. A törökök a nagy zavarban utánozni próbálták a magyarok jelszavait, de ez a cselfogás nem mentette meg őket.E győzelem után nem messze a Marostól, a csata helyén, Szent Mihály tiszteletére kápolnát építettek. E kápolna körül népes falu keletkezett, melyet a magyarok Szent-Mihálynak, a szlávok Szent-Miklósnak neveztek. (Böhm i. m. I. 135.)

Zsigmond 1419-ben ismét hadat vezetett a török ellen ; október 28-án már a Vaskapunál állott hadaival, de összeütközésre ezuttal nem került a dolog, mert Zsigmond, miután Szörény védelmére Görény várát építtette, visszatért az Alduna vidékéről, majd 1421-ben sikerült neki a belzavarok által elfoglalt *III. Murád* szultánt öt évi fegyverszünetre bírni.

A fegyverszünet lejárta után Zsigmond újult erővel fogott hozzá a háború folytatásához s 1426 őszén a főurak banderiumaival a vármegyén át Erdély felé vette útját. Ezalatt *Ozorai* Fülöp, köznéven *Pipó*, Csanád, Keve és Temes vármegyék főispánja, a ki 1405 óta őrködött a Délvidék biztonsága fölött s szervezte a védelmet, Galambócznál fényes győzelmet aratott a törökökön.

Még az 1426. évi hadjárat folyamán *Lazarevics* István, szerb fejedelem, új szerződésre lépett Zsigmond királylyal, a mely szerint Szerbiának a magyar határon fekvő várait a magyar királynak átengedi, viszont Zsigmond beleegyezik abba, hogy a szerb fejedelemség nővérének fiára, *Brankovics* Györgyre, száljon. Zsigmond király Brankovics Györgyöt a magyar országnagyok sorába emelte és megerősítette mindama uradalmak birtokában, a melyeket Lazarevics István 1411 óta bírt Magyarországon.

Brankovics György. Lazarevics István halála után Brankovics György a magyarországi uradalmakhoz, még Zsigmond király uralkodása alatt, az 1427—1433 közötti időben, számos birtokot szerzett. Zsigmond uralkodása alatt Brankovicsé volt a mai Torontálban : Becse vára (Törökbecse) a hozzátartozó várossal, továbbá Szent-Király (puszta Aracs mellett), Ujfalu, Szent-András, Arács, Banzalhida (Bassahíd vagy Kiskikinda), Becskerek (Nagybecskerek), Arad (Aradácz, ma Alsóaradi és Felsőaradi), Boldogasszonyfalva, Chingrad, Irmes. (Pesty Frigyes : Brankovics György, rácz despota birtokviszonyai, Millenn. Tört. III. 566.)

Brankovics azonban nem akarta a határszéli várakat átadni és Zsigmondnak fegyveres erővel kellett az elvállalt kötelezettség teljesítésére szorítani, de így sem ért teljesen czélt, mert Galambócz várnagya, István bojár, az elhunyt Lazarevics fejedelemmel fennállott zálogos szerződés alapján a várat vonakodott kezéből kiadni. Mivel pedig Zsigmond a zálogösszeget nem tudta, vagy nem akarta lefizetni, István bojár bosszúból a várat átadta a törököknek.

Ezzel a vármegye területe ismét védtelenül állott a török támadásokkal szemben. 1428 év tavaszán Zsigmond személyesen vezetett sereget Galambócz visszafoglalására, de e hadjárat kudarczczal végződött. A törökök oly jelentékeny túlerővel léptek fel, hogy Zsigmond tanácsosabbnak tartotta fegyverszünetre lépni ; a törökök azonban a megkötött fegyverszünet ellenére a visszavonuló magyar hadakat megtámadták s ekkor Zsigmond maga is veszélyben forgott és csak *Rozgonyi* Istvánnak köszönhette menekülését.

A törökök pusztításai következtében rendkívül sokat szenvedtek a csanádi püspök birtokai. Ekkor éppen a törökverő *Marczali* Miklós rokonai voltak Csanád főispánjai. Marczali Dózsa volt a püspök, Marczali László pedig a prépost. Zsigmond a püspököt eddigi veszteségeiért akként kárpótolta, hogy az 1421. év augusztus 12-én megerősítette az addig élvezett birtokaiban. (Borovszky S. I. 109.)

Zsigmond király 1408. évi deczember 21-én *Keresztúri Garázda* Miklósnak és

Szilágyi Lászlónak, valamint testvéreinek, Gergelynek, Mihálynak, Albertnek, Domonkosnak és Sebestyénnek, továbbá Sebestyén fiának, Gergelynek adja Horogszeg királyi birtokot (a mai Nagykikinda és Zsombolya között) a hozzátartozó Kis-Posáros, Nagy-Posáros, Böszörmény, Tószeg, Mosótó és Három-Begenye falvakkal egyetemben. A *Szilágyi* család Horogszegen kastélyt építtetett s itt telepedett le s ettől kezdve jelentékeny szerepet játszott Torontál vármegye történetében. Zsigmond uralkodásának utolsó szakában a raguzai származású *Tallócziak* is ott szerepelnek a vidék előkelő családai között. Tallóczi Matkó 1431-ben Csanád, Krassó és Keve vármegye főispánja volt, testvére, Frank, 1432-ben kevei főispán. Tallóczi Matkó, mint nándorfehérvári kapitány, különösen nagy érdemeket szerzett e fontos végvár megerősítése és a védelmi intézkedések foganatosítása körül.

1433-ban egy részletesen kidolgozott javaslat feküdt az egybegyült rendek előtt, mely a Magyar birodalom védelmi rendszerét újjászervezte. E szabályzat 30. czikke szerint a Temes és a Duna között fekvő, Temesköznek nevezett vidéket, egész Szörényig, a királyi dandár ezer lovasán kívül a kalocsai érsek, a váradi püspök egy-egy banderiuma, a csanádi püspök 200, az oláhok, kunok és jászok 200, Temes, Keve, Zaránd, Arad, Csanád, Torontál, Krassó és Csongrád vármegyék együttesen 1400 lovassal tartoztak védelmezni. Az egyes vármegyék részéről Temes 200, Keve 100, Csanád 300, Torontál 100, Krassó 100 lovas kiállítására volt kötelezve. (Millenn. Tört. III. 584—592. — Fejér: Codex Dipl. X. 7. 259.)

A mai Torontál vármegye közállapotairól Zsigmond uralkodásának végszakában, igen érdekes adatokat nyerünk *Bertrand de la Brocquière* burgundi *Jó Fülöp* herczeg főlovászmesterének úti jegyzeteiből, a ki 1433-ban Belgrádból Pancsovára, s onnan Becskerekre utazott, majd Becsénél (Törökbecse) átkelvén a Tiszán Szeged felé vette útját.

E rendkívül becses úti naplónak a mai Torontál vármegye területére vonatkozó része a következőleg hangzik: Belgrádnál átkeltem a Dunán, mely ezuttal igen kiáradt, és szélessége lehetett 12 mérföld, még soha sem volt oly széles, a mennyire csak visszaemlékezhettek. Budára kitűzött utamat egyenesen nem folytathatván, Pensey (Pancsova) nevű falu felé kanyarodtam és átutazván a leglapályosabb vidékek egyikén, milyet valaha láttam, miután egy folyón csónakon átmentem, Beurquerelbe (Nagybecskerek) érkeztem, mely a rácz despota városainak egyike, hol két más folyón, hidon mentem át. Beurquerelből Verchetre (Becse, Törökbecse), szintén a rácz despota helységébe jutottam, ott átmentem a Tiszán, mely mély és széles folyó és azután Segadinra (Szeged) érkeztem. Ez egész utamban egy kis patak mellett fekvő két erdőcskén kívül egyetlen fát sem láttam. A lakosok szalmával és náddal tüzelnek, melyet a folyók partjain, vagy a számos mocsarakban szednek. Kenyér helyett vékony pogácsát esznek az emberek, de annak sincsenek nagyon bővében. Átutazásom alatt Magyarországon többször találtam 6—8 személylyel megrakott kocsikat, melyeket egy-egy ló húzott. Itt szokásban van, ha nagy útra mennek, egy lovat befogni. A kocsik hátulsó kerekei sokkal nagyobbak, mint az elsők. Vannak itt kocsik melyek nemzeti szokás szerint ernyősek s oly szépek s könnyűek, hogy az egész kocsit egy ember kerekestől elvihetné a vállán. Miután a föld lapos és egyenes, semmisem akadályozza a lovat, hogy ne ügessen. A lapályosság e kiterjedése okozza, hogy a szántásnál bámulatos hosszú barázdákat hasítanak.«

Albert. Zsigmond király halála után (1437 decz. 9.) vejét *Albert* osztrák herczeget választották a rendek királylyá, kinek rövid uralkodása alatt a törökök újból háborúval fenyegették Magyarországot. Mialatt a rendek Budán az ország védelméről tanácskoztak, a törökök megszállották Szerbiának a Morava jobbpartján fekvő részét és ostrom alá vették Szendrő várát.

Brankovics György sürgetésére, a ki segélyt kért fia számára, *Albert* király 1439 junius havában megindította seregét s fegyverbe szólította az ország nemességét. A vármegyében birtokos főurak közül *Brankovics* György, a *Csákiak*, a *Marczaliak* és a *Perényiek* csakhamar a királyi hadhoz csatlakoztak, de a vármegyék hadai és a köznemesség feltünő gyér számban jelentkezett. Mialatt a királyi had Szalánkeméhez érkezett, Szendrő elesett, a magyar hadak között pedig járványos betegségek ütöttek ki. Ily körülmények között a hadjárat folytatásáról le kellett mondani. Maga Albert király is betegen tért vissza a táborból Budára és Bécsbe utaztában utközben, okt. 27-én elhalálozott.

Albert halála után a rendek nagy többsége Ulászló lengyel királyt hívta meg a trónra és az 1440. jun. 15-ére Budára egybehívott országgyűlés királylyá kiáltotta ki. *I. Ulászló* megkoronázása után azonnal hozzáfogott az ország védelmének szervezéséhez. Nándor-Fehérvár oltalmát *Hunyadi* János szörényi bánra bízta, a kit egyúttal temesi gróffá nevezett ki. A mint Hunyadi 1441-ben átvette a nándorfehérvári kapitányságot, meg is kezdte a harczot a törökökkel. *Izsák* szendrői bég portyázó seregei az elmult években gyakran pusztították Keve vármegyét, vagyis a mai Torontál vármegye déli részét. Hunyadi azonban e török csapatokat szétűzte, majd a segítségükre sietö szendrői parancsnokot, *Izsák* béget is megtámadta, Szendrőig üldözte. A Hunyadi János győzelmeinek hatása alatt 1443. évi pünkösd táján tartott országgyűlésen a főurak önként ajánlkoztak, hogy Hunyadihoz csatlakoznak, a király pedig kijelentette, hogy a fővezérletet maga veszi át. Hunyadi János.

Ez volt az 1443—44. évi támadó hadjárat előkészítése; e háboru sikerének hatása alatt a király és a főurak az év nyarán a törökök ellen indított háború folytatását határozták el. Ulászló serege élén jul. közepe táján Szegedre vonult, a hol az időközben odaérkezett török békeköveteket fogadta. Néhány napi tanácskozás után a békét a törökökkel tíz évre meg is kötötték s ennek megtartására a király esküvel kötelezte magát. Az egybegyült magyar és lengyel urak azonban Ulászlót és Hunyadi Jánost a háború folytatására kényszerítették; a szerencsétlen várnai ütközet fejezte be ezt a háborút, hol Ulászló elesett, a magyar sereg legnagyobb része odaveszett, maga Hunyadi János pedig alig tudott haza térni.

Az 1445. évi ápr. 5-ére Székesfehérvárra egybehívott országgyülés, hogy az országot a trónüresedés következtében beállott fejetlenségtől és válságtól megóvja, az országot hét főkapitányságra osztotta fel. A Tisza balpartja egész Erdélyig s így Torontál területe is Hunyadi János kormányzása alá került. Hunyadi 1446. évi júl. 26-án Bocsáron Csanád és Torontál vármegye rendeivel közgyűlést tartott, és utána Budára ment.

Az 1446. évi országgyűlés Hunyadi Jánost az ország kormányzójává választotta s melléje országos tanácsot rendelt.

Az ország rendeinek 1447 szept. közepére történt egybehívását *Hédervári* Lőrincz nádor halála tette szükségessé. Ezen országgyűlésen Torontál vármegyét *Madra* (Madrai) István és Osvát, továbbá *Szentgyörgyi* Zsigmond és *Sárközi* János képviselték. Az országgyűlés *Garai* László macsói bánt, Erzsébet királyné egyik személyes hívét választotta nádorrá. Hunyadi Jánosnak ekkor főtörekvése az volt, hogy a törökökkel megmérkőzzék és a várnai csatában a magyar fegyvereken ejtett csorbát kiköszörülje. A megtorló hadjárat előkészületei a főurak vonakodása miatt nehezen folytak, s maga a hadjárat sem vezetett sikerre. A rigómezei ütközetben a magyar sereg odaveszett s utána hosszas viszontagságok után maga *Hunyadi* János is *Brankovics* György fogságába került, a ki Hunyadit csak a magyar országos tanács erélyes sürgetésére és nagy váltságdíj árán adta ki.

A következő 1449—1451. évek a szultánnal való eredménytelen béketárgyalásokkal teltek el; de Hunyadi Jánosnak sikerült Frigyes német királylyal, V. László király gyámjával, valamint Brankovics György szerb deszpotával egyezséget kötni. Ez idő alatt Hunyadi János többször megfordult a vármegye területén. 1450 ápr. 16-án Csanádon találjuk, ugyanez évben a karácsonyi ünnepeket is ott töltötte és 1451 jan. 4-én is itt volt. Január végén pedig Becsén (Törökbecse). (Ráth Károly: A Magyar királyok hadjáratai. 200—204.).

1452-ben sikerült az osztrák és a magyar rendeknek *V. Lászlót* Frigyes kezei közül kiszabadítani, mivel azonban László nagybátyjának, *Czillei* Ulriknak befolyása alá került, Hunyadi János teljesen magára hagyatva vette fel a küzdelmet a törökökkel.

1454 nyarán a szultán Szerbiába tört s Brankovics várát, Szendrőt vette ostrom alá. Midőn Hunyadi a törökök támadásáról értesült, aug. 10-én Keve mellett tábort ütött s itt bevárva hadait, szept. 29-én átkelt a Dunán s a Morava völgyén Krusevácz felé nyomult. Hunyadi sikerei azonban Czillei fondorkodásai következtében a királyi udvarban nem hogy örömet, hanem aggodalmat keltettek. Így a szépen induló hadjárat nem is vezethetett teljes sikerre. A Hunyadi János és a király között kitört ellenségeskedés már az egész országot pártokra szakította, midőn *Capistrano* János ferenczrendű szerzetes megkezdte fáradozásait arra, hogy az országot a török ellen keresztes hadjáratra tüzelje. Ebből a czélból bejárta az egész országot és 1455 szept. 23-án megfordult Capistrano János.

Csanádon is, hol kereszteseket gyűjtött a török ellen. (Millenn· Tört. IV. 145—150, Borovszky S. I. 76.).

Capistrano fellépése nagy hatással volt a királyi udvarra is. 1456. év tavaszán az udvarnál a törökök ellen indítandó támadó hadjáratról tanácskoztak, midőn Szerbiából váratlanul hírnök érkezett azzal a tudósítással, hogy a szultán nagy sereget gyűjt s Nándor-Fehérvár megtámadását tűzte ki célul.

A válságos hírek ellenére az udvar is, s a főrendek is teljes tétlenségben maradtak, sőt a király eltávozott Budáról. Hunyadi azonban azonnal az Alföldre indult, hogy hadat gyűjtsön, júniusban Szegeden át Temesvár felé vette útját, útközben mindenütt a törökök elleni küzdelemre buzdítván a népet, mely tömegesen tódult a keresztes zászlók alá. Temesvárról Kevére ment, hova hadai egy részét rendelte. Júl. 3-án még Keve várában találjuk, a mely napon a szultán a Nándor-Fehérvár ostromára való előkészületeit befejezte. (Ráth. i. m. 207.) Hunyadi Kevéből hadait Pétervárad ra vezette, itt egyesülve Capistrano keresztes eivel, Nándorfehérvárát júl. 21-én felmentette az ostromzár alól.

A Hunyadi János halála (1456 aug. 11.) után következő viszályokban, Torontál vármegyének ismét nem sok szerepe volt, bár V. László, Hunyadi László és Czillei Ulrik több izben fordultak meg területén.

Hunyadi Mátyás.

V. László király halála után, 1458 január 23-án, a rendek Hunyadi János másodszülött fiát, Mátyást kiáltották ki királynak. Az ifjú király trónralépte után néhány hónappal a törökök ellen indult hadba. A törökök ugyanis 1458 év nyarán betörtek Szerbiába és elfoglalták Galambócz várát. Hunyadi Mátyás rögtön közfelkelést hirdetett, s az egybegyűlt hadak élén Szerbiába nyomult. Október hó 8—24-ig Nándorfehérvárott tartózkodott, majd innen Temesvárra ment, hol november 15—30. között találjuk. Temesvárról november 30-án indult a vármegyén át Szegedre, a deczember 6-ára egybehívott országgyűlésre. A vármegye népe ezen az útján üdvözölte Mátyást első ízben. (Ráth Károly i. m.)

Mátyás király főtörekvése kezdettől fogva a szétzilált védrendszer helyreállítása volt. Erre irányuló intézkedései közül a vármegyére legfontosabb az volt, hogy Mátyás a nagyobb helységek megfelelő védelmére nagy gondot fordított. Mert bár a Mátyás király hadvezérei a vármegye területére betörő török hadakra több ízben erős csapásokat mértek, egyes kisebb rablócsapatok betörését még sem tudták megakadályozni.

Ezért azután *Hangácsi* Albert, mihelyt a csanádi püspökséget elfoglalta, hozzáfogott Csanád megerősítéséhez. Mátyás király a püspök előterjesztésére hozzájárult ahhoz, hogy a város kőfallal vétessék körül. A püspök el is készíttette az erődítési terveket, de mivel a város a káptalané volt, ennek kellett volna az erődítési költségeket viselni, ezért Hangácsi püspök felszólította a káptalant, hogy a várfalak és a sánczok erődítési költségeit bocsássa rendelkezésére. A káptalan azonban az erődítési költségek fedezését a püspökség kötelességének tartotta miből azután per támadt a püspök és a káptalan között és 1459-ben a püspök megkereste a szentszéket, hogy a káptalant a város megerősítésére kötelezze.

Hangácsi Albert erélyes fellépése eredménynyel járt; néhány év mulva Csanád város erődítvényei elkészültek s ettől kezdve vára jelentékeny szerepet játszott a törökök elleni küzdelemben. (Borovszky S. I. 132.)

1462-ben *Ali* bég, szendrői basa, fenyegette a mai Torontál vármegye területét, azonban a *Szokolyi* Péter és Mihály vezérlete alatt álló kisebb magyar sereg az ozmánokat kiűzte az alvidékről. Ebben az évben Mátyás király ismét átvonult a mai Torontál vármegye területén. Mátyás király az év őszén, midőn Erdélybe indult a törököktől elűzött *Vlád* oláh vajda támogatására. Szegeden át a Maros mentén Csanádra ment, hol augusztus 17-én találjuk. Csanádról Torda felé vette útját. (Ráth Károly i. m.)

1463-ban *II. Mohamed* 150 ezer főből álló seregével Bosznia elfoglalására indult; hogy pedig Mátyás hadait lekösse, *Ali* bég vezérlete alatt erős sereget küldött a Szerémségbe, de *Pongrácz* András főpohárnok Alit visszaszorította, a ki e csorbát ki akarván köszörülni, május elején Szendrőnél átkelt a Dunán és Temesvár felé nyomult, hol azonban *Pongrácz* János erdélyi vajda, készen várta és Temesvár mellett, heves harcz után, visszaszorította. Ali csak kevesedmagával tudott a Dunán átmenekülni. (Millenn. Tört. IV. 206.)

Az 1463. évi hadjárat után Torontál vármegye területe tíz évet meghaladó időn át békében élt. Ez idő alatt az előbbi hadjáratokban elpusztított vidékeket

a Duna mentén ismét benépesítették. A beköltözködések különösen Zsigmond király uralkodásának végszakától kezdve növekedtek.

Szerbiának *Mohamed* által 1459-ben történt elfoglalása óta a menekülő szerbek egész tömegei lepték el az Alduna vidékét. Mátyás király a beköltözködő szerbeket a Temes folyótól délre eső vidékeken, leginkább Keve és Pancsal, valamint a Temes folyó és Horom (Ujpalánka) közötti vidékre telepítette le.

A régi Torontál vármegye területe, valamint Temes vármegyének a Temes folyótól éjszakra eső része ekkor még igen népes volt. A szerb családok bevándorlása következtében a görög keleti egyház hívei megszaporodtak, de Mátyás király idejében még nem volt püspökük, a ki a hitközségek ügyeit igazgatta volna, s így míg II. Ulászló király uralkodása alatt a szerb püspökség nem szerveztetett, a Temes vidékén telepedett szerbek a szófiai metropolita alá tartoztak. (Bőhm Lénárt i. m. I. 162.)

1476-ban *Ali* szendrői bég, a *Mihaloghli Iskender* fivérekkel egyesülve, négyezer spahival Szendrőnek átkelve a Dunán, Temesvár felé nyomult. A vidéken lakó több főúr, mint a *Dóczy* testvérek, Böldre (a mai Beodra), Papd, Csatád, Gyertyámos, stb. földesurai, *Niffor* Imre, *Nagy* Ambrus és Albert a temesvári őrséggel, továbbá *Csepely* János a belgrádi őrséggel a törökök elé indult, a kik erre Szendrő felé húzódtak vissza. A magyar hadak Pancsal közelében utólérték s megtámadták a törököket. Az ütközetben a törökök teljes vereséget szenvedtek; Ali bég csak nagy bajjal tudott egy sajkán megmenekülni, de seregének legnagyobb része elpusztult s maga Iskender is súlyosan megsebesült. A győztes magyar sereg az ütközet után a szomszéd völgyben (Nadela Bara) őrzött magyar foglyokat kiszabadította, majd a tábort is felprédálta. A győzelem jeléül 250 foglyot és öt zászlót küldtek Budára.

Mátyás király, hogy a Marostól délre eső országrész védelme erős kezekbe kerüljön, 1478-ban *Kinizsi* Pált nevezte ki temesi gróffá s rábízta a Marostól délre eső vidék védelmét. Kinizsire várt tehát a feladat, hogy a Végvidék védelmét szervezze, holott ekkor Pancsal (Pancsova), Keve (Temeskubin) oly rossz állapotban volt, hogy a törökök támadásainak nem állhattak volna ellent. Kinizsi meg is felelt a reá háruló feladatnak. Rövid idő alatt kitünő, fegyelmezett sereget szervezett.

1481. év folyamán *Iskender* basa, ekkor már Szerbia helytartója, ismételten betört a Temes vidékére. Kinizsi, hogy vele leszámoljon, fegyverre szólította a szomszéd vármegyéket s a találkozót november 4-ére a horomi gázlóknál tűzte ki. A vármegyei hadakon kívül eljött *Rozgonyi* László, Horogszeg ura (Nagykikinda és Zsombolya között), *Brankovics* Vuk, a becsei (Törökbecse) uradalom birtokosa, *Tököly* Miklós és András.

A küzdelem Horomnál kezdődött, hol Kinizsi 32 ezer főből álló hadával átkelt a Dunán s a Morava mellett egész Krusováczig nyomult az ellenséges területet széltében-hosszában pusztítva, 50 ezer szerbet és ezer törököt hajtott át a Dunán, a kiket Temesvár környékén telepített le. (Böhm i. m. I. 168.) A törökök kevéssel ezután a Szendrő előtt fekvő Duna-szigeten erődöt építettek, mire Kinizsi Pancsalt, Kevét és Horom helységet palánkokkal erősíttette meg.

1482 év október havának utolsó napjain az új szendrői basa lovasságának élén betört a mai Torontál vármegye területére. De a becskereki mezőn Kinizsi Pál, Brankovics Vuk és *Dóczy* Péter hadai csatarendben várták s rövid küzdelem tán a magyarok a török hadat teljesen szétverték. A törökök háromezer mbert, a magyarok ötszázat veszítettek. Tömérdek fogoly, fegyverkészlet s gazdag zsákmány került a magyarok birtokába. A zsákmány javát Kinizsi a Hainburgnál táborozó királynak küldte el.

Mátyás király 1483-ban az új szultánnal, *Bajazeddel*, három évre fegyverszünetet kötött, melyet 1484-ben további három évre hosszabbítottak meg.

A Mátyás király halálát követő trónküzdelmek alatt, 1491 tavaszán, egy török csapat átkelvén a Dunán, előbb Temesvárig, majd Nagyváradig hatolt. Kinizsi azonban résen volt, a visszatérő törököket megtámadta s szétugrasztotta, a foglyokat pedig a legválogatottabb kínzások között végeztette ki.

Ezalatt Mátyás király híres fekete-serege zsoldhiány következtében fellázadt; a sereg Szeged környékén gyülekezvén, átcsapott a Tiszán s a mai Torontál vármegye területén is pusztított. Ulászló király 1492 nyarán Kinizsit bízta meg a rakonczátlankodók megfékezésével, ki ezután ismét visszatért a Délvidék védelmére. II. Ulászló.

1494. évi január havában tízezer főből álló hadával Szendrővel szemben átkelt a befagyott Dunán, Szerbiában két várat megostromolt és óriási zsákmánnyal tért vissza. A törökök viszonzásul még ebben az évben Nándorfehérvárt vették ostrom alá, de Kinizsi Temesvárról elősietve, felmentette a várat az ostrom alól.

Mikor II. Ulászló király Nándorfehérvár ostromáról értesült, nagyobb zsoldos sereggel Temesvárra jött és Torontál vármegyén át Zentára vonult. — Kinizsi, *Drágffy* Bertalan erdélyi vajdával, Titel és Borcsa között átkelvén a Dunán tizenöt napon át zsákmányolt török területen. Kinizsi 1494 november 24-én meghalt; halála után II. Ulászló *Somi* Józsát nevezte ki a Délvidék főkapitányává.

Az 1498-ban, Budán tartott országgyűlés elrendelte, hogy a csanádi püspök száz lovast, a török betörések által veszélyeztetett Csanád, Torontál és Temes vármegyék pedig minden huszonnégy jobbágytelek (porta) után egy huszárt tartoznak kiállítani.

Corvin János.

1502-ben Somi Józsa temesi főispán, *Corvin* Jánossal — Hunyadi Mátyás király természetes fiával, a ki Horogszeg várkastélyt bírta a vármegyében, — és az erdélyi vajdával Horogszeg környékén egyesülve, Nándorfehérvárnál és Horomnál (Ujpalánka) átkelt a Dunán s szerb földre nyomult. Somi Józsa Jaicza felmentése után Jaicza vidékét elpusztította, a törököket leöldöste, az óhitű lakosokat nyájaikkal együtt áthajtotta a Dunán és a mai Pancsova és Temesvár között, az akkor úgynevezett Janopoli kerületben telepítette le.

Torontál vármegyéről ezután egy ideig nincs összefüggő tudósításunk. Azon az emlékezetes országgyűlésen, mely kimondotta, hogy a mennyiben Ulászló fiörökös nélkül találna elhalni, többé külföldit nem választanak királyul, többek között jelen volt *Csáki* Miklós, csanádi püspök és *Kérei* (Körei) Bertalan, Torontál vármegye követe.

Az 1510—1511. években a Temes folyó környékén a pestis szedte áldozatait, főleg a nép köréből; Somi Józsa, temesi főispán is a pestis áldozata lett. A járványt követő években nagy inség volt e vidéken, mely még fokozódott az úrbéri szolgáltatások terhe miatt. A közbiztonsági viszonyok különösen Nagylucsei *Dóczy* Ferencz birtokain, mint Németi (ma Beregszónémeti), Papd, Peterd, Csatád, Öcse (Kisjécsa, Nagyjécsa), Szedecs, Tófő, úgyszintén *Ravaszdi* Péter, csanádi alispán birtokain is, szomorú képet mutatnak, úgy hogy II. Ulászló király kénytelen volt *Verbőczy* Istvánt különös felhatalmazással a vármegyébe küldeni, hogy az uradalmi tisztek és a jobbágyok között rendet teremtsen. Mivel azonban a pestis még nem szünt meg teljesen, Verbőczi a kivételes törvényszéket a ragály megszüntéig elhalasztotta.

Dózsa György lázadása.

Ezek a viszonyok okozták, hogy a vármegye népe örömmel csatlakozott a *Dózsa* György keresztes hadához. Midőn Dózsa György Gyulára vonult, *Balog* István nevű alvezérét kétezer emberrel Csanád alá küldte azzal a megbízással, hogy foglalja el az apátfalvi révet. A keresztesek közeledtére a nemesség is fegyvert fogott; *Báthory* István temesi főispán és *Csáki* Miklós csanádi püspök egy órai heves harcz után szétszórták a pórokat, a kik közül sokan a Marosba fultak. Balog megmenekült s egyenesen Dózsához futott, hogy a történtekről beszámoljon. Ezalatt Báthory és Csáki püspök Nagylakra vonult Jaksics Péter házához. A pórhad azonban május 27-én napkeltekor váratlanul Nagylak előtt termett, a helységet rövid küzdelem után bevette. Báthory István temesi főispán megmenekült, de Csáki Miklóst és Ravaszdi Péter csanádi alispánt a pórok elfogták s kivégezték. Dózsa Nagylakról Csanád alá vezette seregét, a várost felgyujtotta és kiraboltatta, még az egyház kincseit és a templom ékességeit is elpusztíttatta.

Csanád elpusztítása után a pórok elözönlötték az egész vármegyét. Dózsa Csanádról Lippáig és Sólymosig nyomult, majd Temes várát vette ostrom alá, de itt június közepén seregét szétverték s őt magát elfogták.

Torontál vármegye a parasztlázadás alatt különösen sokat szenvedett. A lázadás leverése után pedig csak rosszabb lett a megye népének helyzete.

A király, hogy a csanádi püspöki székhely felépítését előmozdítsa, a szerencsétlen véget ért Csáki Miklós utódjává még 1514 augusztus 14-én az alig 22 éves, dúsgazdag *Csaholi* Ferenczet nevezte ki, s neki adta az egresi apátságot is, mely már azelőtt is egyesítve volt a csanádi püspökséggel.

A megujuló török veszedelem.

Közben ismét a török veszedelem fenyegette Torontál vármegyét. Szelim szultán halála után (1520 szeptember 21.) fia, Szulejmán, mivel a békeszünet megújítására II. Lajoshoz küldött követeit a királyi udvarban hónapokon át

Mátyás király.
(Az Orsz. Képtárból.)

Capistrano János.
(Az Orsz. Képtárból.)

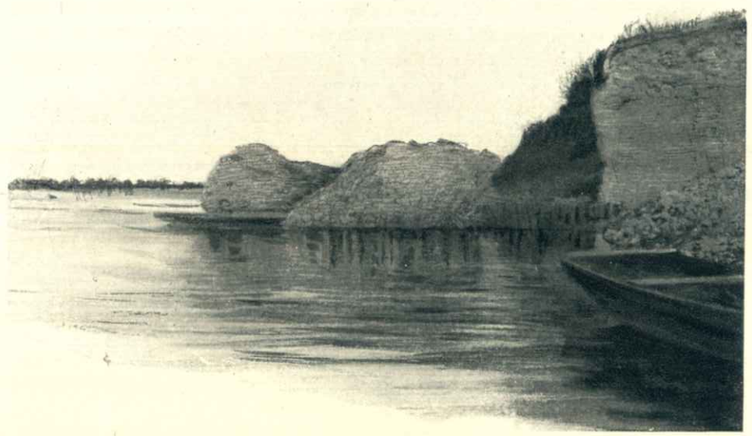
Hunyadi János.
(A Thuróczy Krónikából.)

II. Ulászló.
(Az Orsz. Képtárból.)

Corvin János.

A törökbecsei vár maradványai.

visszatartották, 1521-ben két hadosztályt indított Nándorfehérvár és Szabács elfoglalására. Míg Nándorfehérvár ostroma tartott, a szultán *Mehmet Hild*-et 40.000 emberrel a Temesvidék pusztítására küldte.

Báthory nádor az ország alsó részének hadaival Pétervárad nál, *Szapolyai* János vajda pedig az erdélyiekkel Lippán táborozott, hogy egyesülten induljanak Nándorfehérvár felmentésére, de a vajda a két sereg egyesülését mindenféle ürügy alatt halasztotta. (Millenn. Tört. IV. 431.)

Mehmed Hild átkelt a mai Pancsovánál és Ujpalánkánál ; sehol sem akadt ellentállásra s így a törökök egész Ujpécsig száguldoztak ; ez a váracs azonban ellenállott ; a törökök nem is vették ostrom alá, hanem visszavonultak, mert a szultánnak ekkor még csupán Nándorfehérvár elfoglalása volt a czélja.

Nándorfehérvár eleste (1521 augusztus 29.) országszerte nagy megdöbbenést keltett. II. Lajos király a báttai táborban értekezletre hívta össze az urakat, a kik Nándorfehérvár visszafoglalását javasolták. E hírre Szapolyai János kimozdult Lippáról s a vármegyén átvonulva egész Ujlakig haladt, hol tábort ütött, azonban csupán arra szorítkozott, hogy a törökök betörésének útját állja. Nem is sokáig táborozott Ujlaknál, hanem onnan ismét Erdélybe nyomult.

Nándorfehérvár új parancsnoka még 1522-ben támadást intézett a Temes folyó vidéke ellen. Átkelvén a Dunán, Ujpécset fogta ostrom alá, de mivel a váracsot be nem vehette, az egész vidéket elpusztítván, közel 1500 keresztényt hurczolt rabságba. (Csánki Dezső : Magyarország Tört. földrajza, II. 22.)

Az 1523. évi budai országgyűlés XIII. törvényczikke a királyi hadakat a Temes vidékére, mint az ország legveszélyeztetettebb részébe rendelte. De midőn 1524-ben a török Szörény várát ostrom alá vette s az minden komoly ellentállás nélkül elesett, ez a hír az országgyűlésen egybegyűlt nemesség körében óriási felháborodást keltett. A nemesség haragja leginkább Báthori István nádor ellen fordult, a ki királyi helytartóként a csanádi püspök kegyúri jogának világos megsértésével, a maga emberét nevezte ki az egyik főesperesi javadalomra; mikor pedig *Csaholi* Ferencz püspök ez ellen a legerélyesebben tiltakozott s nem engedte, hogy a nádor jelöltje a javadalomba beiktattassék, Báthori meghagyta *Maczedóniai* Miklós csanádi főispánnak, továbbá *Erdőhegyi* Benedeknek, hogy pusztítsák el a püspök jószágait. (Borovszky Samu, I. 157.)

Maczedóniai Miklós, csanádi főispán, az akkoriban Temes, ma Torontál vármegyéhez tartozó Maczedónia helységben, továbbá a mai Alsóelemér és Felsőelemér táján volt birtokos ; az 1516. évi országgyűlésen még a köznemességből alakult nemzeti párt vezérférfiai között foglalt helyet, de úgy látszik, hogy Csanád vármegye főispáni méltóságát megtarthassa, az udvari párthoz csatlakozott.

Torontál vármegye nemessége nem igen vett részt azokban a viszálykodásokban, a melyek a köznemesség és a főurak között a mohácsi vészt közvetetlenül megelőző időkben folytak. A török veszedelem a Szulejmán trónralépte óta egyre fenyegetőbbé lett s a nemesség nem hagyhatta védelem nélkül vármegyéjét. Az 1525. évi hatvani országgyűlésen is követek képviselték a vármegyét, mert az országgyűlés a délvidéki nemességet felmentette a személyes megjelenés kötelezettsége alól. Midőn pedig Szulejmán megindította hadait Pétervárad felé és a országot fegyverbe szólították, *Csaholi* Ferencz, csanádi püspök, a főpapok közül az elsők közé tartozott, a kik kiállították csapataikat. Személyesen vezette azt Mohács alá, hol 1526 augusztus 29-én ő is a csatatéren lelte halálát.

Torontál vármegye nemessége *Perényi* Péter temesi főispán, koronaőr vezérlete alatt vonult hadba. Ez a sereg valószínűleg Becsénél kelt át a Tiszán ; Bodrog vára táján pedig a Dunán és itt Tomori érsek seregéhez csatlakozott, a ki akkor Baranyavárnál táborozott. Mohácsnál a torontálvármegyei nemességnek legnagyobb része odaveszett. Perényi Péter, ki a balszárnyat vezette, megmenekült. Mohácsnál esett el *Palaticsi* György, kinek családja Hódegyházán (Mokrintól délnyugotra), Homokréven (Mokrin) és Zomborban (Kiszombor) volt birtokos. (Borovszky S. I. 158.) *Maczedóniai* Miklós túlélte a mohácsi vészt, s 1526 október 14-én megjelent a tokaji értekezleten.

Míg Szulejmán a mohácsi csata után Buda felé nyomult előre, Ibrahim nagyvezér Óbecséig pusztított, bevette az elsánczolt tábort, majd Szulejmán hadaihoz csatlakozva, megkezdte a visszavonulást. A török had október 12-én

hagyta el az országot. A mohácsi vészszel bezárul a vármegye középkori története. Küzdelemteljes korszak veszi kezdetét és a nemzeti létért folytatott küzdelemben áldozatul esik Torontál vármegye is.

3. *A vármegye területének kialakulása.*

A várszerkezetek.

Mikor Szent István atyja örökébe lépett, a Marostól délre eső terület, egészen a Dunáig, egy hatalmas, dúsgazdag törzsfőnök, *Ajtony* birtokában volt. Ez a terület mint nemzetségi birtok, megmaradt Ajtony kezében, a ki Szent István uralkodása alatt hatalomra tett szert s szinte korlátlan ura volt a Marostól délre eső területen lakó népeknek. Ajtony legyőzetése után Szent István e földterület székhelyéül Maros várát tette (ma Őscsanád), hol azelőtt Ajtony szállása volt, egyuttal Maros vár vidékéből külön vármegyét szervezett s azt Csanád vezér nevéről nevezte el, kit a vármegye első ispánjává tett s bizonyára arra is felhatalmazott, hogy Marosvár helyén várat építsen. Mindenesetre Csanád volt az első tiszántúli vár, mert a honfoglalás korából fenmaradt földvárakat nem lehet erősségeknek nevezni. A mint felépült a csanádi vár, Csanád ispán magának is palotát építtetett s kétségkívül az udvarbíró és a csanádi várszerkezethez tartozó többi tisztek számára is készültek a várban alkalmas lakóhelyek. Így lett a csanádi vár, mely a Szent István intézkedése szerint királyi vár volt, a róla elnevezett várszerkezet középpontja. A vár berendezése, népe olyan volt, mint az ország többi váraié ; a hozzátartozó uradalmak lakossága — a várjobbágyság — a nyert földterületek fejében katonáskodni tartozott ; a várjobbágyság feje volt az ispán, ki a peres ügyekben bíráskodott, a fegyvereseket begyakorolta. Alatta állott az udvarbíró. Később a vár tisztikara ezekből állott : seregvezér, hadnagy, várnagy s az udvarbíró intézkedéseinek végrehajtására tizedesek és pristaldusok. A vár népének többi része szolganép volt, a mely sohasem hagyhatta el földjét.

Szent István uralkodása alatt a csanádi vár megyéje egész a Dunáig terjedt, de Szent István utódai alatt már túlságosan nagy volt ez a terület arra, hogy a csanádi várkatonaság meg tudja védelmezni. Különösen nehézzé vált ez a feladat, mióta 1018-ban a görög császárság határait egészen a Dunáig terjesztette ki. Ekkor keletkezett Keve vára (Kövi, Kevi, később Temeskubin), melyről már Anonymus is megemlékezik. E vár tulajdonképen a mai Temes vármegye területén volt, tartozékai azonban a mai Torontál vármegye déli részére is kiterjedtek.

Mikor alakult e várszerkezet, nem állapítható meg. Annyi azonban kétségtelen, hogy már a nemzeti királyság első századában fönnállott, mert az egykorú krónikák Gézának és Salamonnak a görögök ellen folytatott harczaiban említik. Okleveles adatunk azonban csak 1201-től kezdve van róla, midőn *Achileus* (Ehellős) kevei ispán nevével találkozunk. (Pesty Frigyes : Az eltünt régi vármegyék, 403.)

A kevei várszerkezet várkatonaságának, várnépeinek és szolgálmányosainak ellátására a mai Torontál vármegyének a Tiszáig és éjszak felé a Begáig terjedő alsó részét jelölték ki letelepedési helyül.

Alig egy század leforgása alatt még egy harmadik várszerkezet alakult a csanádi várszerkezetből, melynek tartozékai szintén a mai Torontál vármegye egy részére terjedtek ki, s ez Temes vármegye.

II. Géza király uralkodása (1141—1162.) alatt, midőn *Belos* nádor, a király nagybátyja intézte az ország ügyeit, a ki különös gondot fordított az ország haderejének gyarapítására, a királyi zászlóaljak szaporítása czéljából több új vármegyét szervezett, ezek közé tartozott Temes is ; okleveles adatunk azonban csak 1212-től kezdve van a temesi várszerkezetről.

A tatárjárásig tehát három várszerkezet népe lakott a mai Torontál vármegye területén : Csanád, Keve és Temes. Vegyük sorra őket, tekintettel arra, hogy az egyes várszerkezetekhez minő birtokok tartoztak a mai Torontál vármegye területéből.

Csanád vára.

I. Csanád. Egyike volt a legjelentékenyebb várszerkezeteknek, melynek élén a tatárjárásig országos nevű emberek, a legmagasabb méltóságok állottak. Így 1165-ben *Ampod* nádor, 1194—1198-ban *Ezsau* királyi udvarbíró, 1202—1203-ban a Kán nembeli *Gyula* országbíró, 1206—1207-ben *Marczell* országbíró, 1213-ban *Miklós* nádor, 1214-ben *Márton* országbíró, még abban az évben a

királyné udvarbírája. 1222—24-ig a Csák nembeli *Miklós*, *Ugron* esztergomi érsek testvéröcscse, 1235-ben a Rátót nembeli *Gyula* országbíró, *Róland* nádor testvére.

A csanádi vár tartozékai a Maros mindkét partjára terjedtek ki ; az okleveles adatok azonban, kevés kivétellel, a Marostól délre eső várbirtokokról emlékeznek meg. A legrégibb csanádi várföldről II. Endre király 1211. évi oklevele szól, a melylyel a tihanyi apátság birtokait megerősítette. Ebben az adománylevélben előfordulnak a csanádi várszolgák Bogár (Bocsár) faluból. 1238-ban IV. Béla király Bocsárt kivette a csanádi vár tartozékai közül és több darabban elajándékozta. Így kapott belőle egy részt Barcz fia *Miklós* ispán, más részét a király a székesfehérvári *János lovagoknak* adományozta, tíz ekealját azonban, melyet határjelekkel elkülöníttetett, a csanádi vár használatára visszatartott. (Borovszky S. i. m. II. 60—61.) A falu megtelepítője is alkalmasint egy *Burghard* nevű várjobbágy volt, a ki a Szent István király uralkodása alatt beköltözködő német lovagokkal együtt jöhetett hazánkba.

Csanádi várföldek voltak még : Kisbesnyő (a mai Óbesenyő mellett), Pony (Nagyszentmiklós mellett), Jenő, Inád (Egrestől nyugotra), Telek (Egrestől nyugatra, az Aranka és Maros közén), Csenej (ma is megvan), Eköd (ismeretlen fekvésű); e várbirtokokat II. Endre király még 1230 előtt a Csák nembeli *Miklós* ispánnak adományozta.

Béla ifjabb király e várbirtokokat visszavette Miklós ispántól. II. Endre király azonban kedvelt hívét kárpótolni igyekezett s 1232-ben Pony és Telek falvakat visszaadta neki ; ez alkalommal le is írta határaikat. (Hazai okmánytár, VI. 24., I. 11.) Ebben az oklevélben még egy várbirtokról, Bodkereke nevű faluról, van szó, mely az előbb említett birtokokkal volt határos. E helység alapítója, vagy első lakója egy *Bod* nevű várjobbágy lehetett ; birtokait 1232-ben a határjáró-levél nem említi.

1231-ben II. Endre király még egy csanádi várföldet adományozott el, Csika földet, mely Kanizsamonostornak mellette fekvő birtokával volt határos. E birtokot a király a Monoszló nembeli *Tamás* bánnak adományozta. (Borovszky, II. 106—107.)

Az 1232. évi adománylevél is több csanádi várföld emlékét őrizte meg számunkra, ú. m.: Bő (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között), a hol a királyi udvarnokok — udvari cselédek — voltak birtokosok. Feltimár, hol a csanádi vár cserzőtímárai laktak. Jára (Nagyszentmiklóstól keletre), az idők folyamán a *Becsei* család birtokába került. Márkis, mely Telekfalu mellett feküdt s nevét Márkus várjobbágyról vette. Szuza, mely a mai Óbesenyő határában volt. (Borovszky i. m. II. 180, 251, 383, 583.)

A csanádi vár tartozékai között szerepel Szőlős, másként Egyházas-Szőlős, mely az Egrestől nyugatra fekvő Telekfaluval volt határos. A csanádi várnépeknek itt voltak szőlői s innen ered a neve is. E szőlők mellett a XIII. század elején egy falu alakult, melyet népiesen Ujfalunak is neveztek. II. Endre király ezt a várföldet is a Csák nembeli *Miklós* ispánnak adományozta ; *Béla* ifjabb király Szőlőst is el akarta venni Miklós ispántól, de Endre király közbelépésére ezt a falut meghagyta. Az 1232. évi határjárás alkalmával, Telekifalu szomszédjaként említik az oklevelek. Később a XIV. század közepén, a Becsei család birtokába került. (Borovszky i. m. II. 166.)

Keve vára.

II. Keve. Bár egyike volt azoknak a várszerkezeteknek, a melyek legtovább állottak fenn, a hozzátartozó várbirtokokról nagyon hiányos adataink vannak. Keve váráról első adatunk 1071-ből való ; Imre király uralkodása alatt egyike volt a jelentékenyebb véghelyeknek s úgy látszik, erre vitt az út Bolgárországba.

A várszerkezethez tartozó várbirtokok közül csak négyet ismerünk. Mikor IV. Béla király 1238-ban a *János lovagokat* birtokaikban megerősítette, a birtokok elősorolásánál kiemelte, hogy Végfalut,melyben hadakozó királyi várszolgák laktak, s a mely a Hatvan nevű temesmegyei faluval volt határos, a kevei vár kötelékéből kiveszi s az ottani várnéppel együtt a János-lovagoknak adományozza. *István* ifjabb király még 1266-ban két kevei várbirtokot : Wolter és Belan nevű földeket adományozott *Parabuch* kun főúrnak. Parabuch kun ispán, egyike volt V. István király leghívebb embereinek, a ki az atyjával kitört viszály alkalmával is hűen kitartott mellette. Hűsége jutalmául István ifjabb király 1266-ban e két kevei várbirtokon kívül a csanádi vár tartozékai közül is adományozott

neki földeket, a hol a királyi íjászok laktak. (Borovszky i. m. II. 175, 630.) — E várföldek helyét nem sikerült megállapítani, de valószínű, hogy a mai Torontál vármegye területén feküdtek.

A negyedik kevei várföld, a melyről okleveles adatunk van: Vida vagy Vidaegyház. E várbirtokot *Róbert Károly* király uralkodása alatt *Karthali* Etele és fia, István, elfoglalták. Ez ellen azonban *Itebői* István fia János, *Gilétfi* Miklós nádor előtt tiltakozott és azt vitatta, hogy e falu őt, mint kevei várjobbágyot, illeti meg, miért is várjobbágysága czímén azt visszaköveteli. A nádor azonban 1340-ben e falut mégis Karthali Etelének ítélte oda; ezt a falut 1367-ben *Nagy Lajos* király *Maczedóniai* Dancs, Péter és János mestereknek adományozta, megjegyezvén, hogy e falut egykor a királyi várnépek pristaldusai bírták. Néhány évvel később az itebőiek újból tiltakoztak e birtokfoglalás ellen s egyszersmind azt állították, hogy a Maczedóniaiak helységei Vida területén állanak s Nagy Lajos király Vidát nem is adományozhatta a Maczedóniaiaknak az Itebői család sérelme nélkül. A pert 1412-ben *Garai* Miklós nádor fejezte be, s a helységet Itebői Jánosnak, István fiának, Itebői Györgynek, a László fiának és Itebői Péternek, a Mihály fiának ítélte oda. E várföld Ittebe és Módos között feküdt. Emlékét Vida puszta őrzi. (Pesty Frigyes: Várispánságok története, 281—282. Pesty Frigyes: Az eltünt régi vármegyék, I. 397—398. Csánki Dezső: Magyarország Tört. Földrajza, II. 121.)

Temes vára. *III. Temes.* E várszerkezetről első ízben 1212-ből van adatunk, mely évben II. Endre király *Sebős* comesnek, ki vele számkivetésben élt és érte sokat áldozott, többek között a temesi vár köteléke alól felmentett Gyád nevű, négy ekealja kiterjedésű földet adományozta, a melynek birtokába Miklós, csanádi főispánt iktatta be. Ha ez a várföld a mai Gád (Guad, Gaad), akkor ez a mai Torontál vármegye területén Párdánytól délkeletre feküdt. IV. Béla 1238-ban a János-lovagokat megerősítvén birtokaikban, a megerősítő-levélben többek között előfordul Hatvan, a kevei várhoz tartozó Végfalu szomszédja. IV. Béla király e falut kiveszi a temesi vár kötelékéből s az ottani várnépekkel együtt a János-lovagoknak adományozza, kivévén a királyi népeket és a várszerkezet tisztjeit, a kiknek megparancsolja, hogy a temesi várba menjenek vissza s ott tovább is szolgálatot teljesítsenek.

E várföld helyéről Pesty Frigyes a már idézett művében ezeket írja:

A királynak ezen adománya más szöveg szerint is közöltetik, mely az illető helységnek feltalálását nem könnyíti. Ebben azt olvassuk, hogy a János-vitézeknek szóló adományban van villa regia, mely Keve várának tartozéka alól kivétetett; továbbá a Hosszioufalu Temes megyében, mely villa regiával határos, és kivétetvén a vár alól, azoknak az ottlakó népekkel eladományoztatott, kivévén a vár szolgáit és tisztjeit. A két szöveg összehasonlításából kitűnik, hogy a hol az elsőben villa Végh áll, ott a másodikban villa regia van írva, és pedig kétszer. Hatvan helyett Hossziou, azaz Hosszúszó helynév áll. Feltűnő, hogy a Keve vármegyei Vég, ha ugyan annak nevezték, oly közel esett Hosszúszóhoz. Megjegyzem azonban, hogy ily nevű falu Torontálmegyében is volt; minthogy 1563-ban Chombordi Máté mester új adományt nyer Pernyesháza és Hwzzawazo, azaz Hosszúaszó javára, Torontálmegyében. Kérdés, vajjon az utóbbi Hosszúasszó nem Zsombolya vidékén keresendő-e? 1266-ban István ifjabb király Parabuch kun ispánt hű szolgálataiért Réty nevű temesi várfölddel jutalmazta. Az erről szóló adománylevél szerint Popth (azaz Papd, később Bobda, újabban ismét Papd) helységnek fele a királyi udvarnokoké, fele pedig a temesi várnépé volt. Papd azonban várföldi minőségét még 1266 előtt elveszítette, miután IV. Béla király fiával, Istvánnal, az ifjabb királylyal, a ki a tiszántúli részekben a királyi hatalmat gyakorolta, egyetértőleg a kun *Borchol* nemzetségből való *Keyran* kun úrnak adományozta. Keyran két fia, valamint rokonai, *Illen*, *Jardar*, *Michi*, *Csibuk* és *Ona* beleegyezésével Papd felét Parabuch ispánnak negyven márkáért eladta.

Keyran fiai, *Vchugan* és *Ivanchuch*, 1288-ban Papdnak egy részét a Mena nemzetségből származó *Jánosnak* adták el. Ennek bevallására megjelentek Keyran nevezett fiai a velük határos szomszéddal, t. i. *Parabuch* fiával, a csanádi káptalan előtt. A XIV. század közepén a *Papdi* nemesek birtokában találjuk. (Pesty Frigyes: A magyarországi várispánságok története. 500—502.)

Az előadottakból láthatjuk, hogy a várbirtokok a XIII. század folyamán

lassanként idegen kézre kerültek. Ez az elidegenítés már Imre uralkodása alatt kezdődött s Béla király is sikertelenül próbálkozott meg az elidegenített várjavak visszaszerzésével. A Csák nembeli *Miklós*, csanádi főispán is IV. Bélától kapta vissza a tőle elvett várbirtokok egy részét.

Béla más várföldeket is eladományozott a megye területén. Még a tatárjárás előtt, 1238-ban, Temes és Keve várához tartozó várföldeket adott a János lovagoknak, a tatárjárás után pedig híveit rendesen várbirtokokból jutalmazta.

Mint tudjuk, a tatárjárás után már mindenütt feltüntek a szolgabírák, kik eredetileg a régebben kialakult békebíróság intézményének továbbfejlesztői voltak; a törvénykezés és a jogszolgáltatás az ő kezükbe került és hatóságuk lassanként kiterjedt a vármegye területének egész lakosságára, nemesekre és nem nemesekre egyaránt.

A vármegyei szervezet kialakulása. A vármegye bíráskodási joga a XIII. század végszakában már határozottabb alakot öltött. Az 1291. évi törvény megengedi, hogy a vármegye kebeléből választott szolgabírák és esküdtek önállóan bíráskodhassanak csekélyebb jelentőségű ügyekben, részint pedig az ispáni törvényszéken és a nádori törvényszékeken a nádornak bírótársaként szerepelhetnek. Az 1298. évi törvény azután a vármegyei szolgabírákat felhatalmazta, hogy a főispánnal és az alispánnal együttesen a nemesek mindenféle ügyében bíráskodhassanak. Így keletkezett a főispáni és alispáni törvényszék. Mindebből láthatjuk, hogy abból a három királyi várszerkezetből, melyeknek tartozékai a mai Torontál vármegyére kiterjedtek, a XIII. század végén három vármegye alakult: Csanád, Keve és Temes.

Nincsenek pontos adataink arra, mikor és minő körülmények között történt meg ez az átalakulás. Csanád vármegyében az eddig rendelkezésre álló adatok szerint az Árpádházi királyok alatt legutóljára *István* (1257.) volt főispán. A következő főispán, a kiről okleveles adataink vannak, a Hermann nembeli *Lampért* országbíró, 1313 szeptember 29-én szerepel első ízben. A vármegyei alispánokról és szolgabírákról pedig csak 1340-től kezdve vannak okleveles adatok.

Csanád vármegye törvényszékének eddig ismert legrégibb üléséről a csanádi káptalan 1330 július 11-én kibocsátott oklevele értesít. (Borovszky i. m. I. 90.)

Keve vármegye akalmasint csak a XIII. század végén, vagy még inkább a XIV. század első évtizedeiben alakulhatott, mert itt a várszerkezet a legtovább tartotta fenn magát. Az Árpádok alatt utóljára Lőrincz volt a vármegye főispánja, egyúttal krassói főispán és szörényi bán. 1291-től egész 1347-ig nincsenek adataink a kevei főispánokról, 1347-ben Szécsényi Tamás, volt erdélyi vajda lett a vármegye főispánja; alkalmasint ő alatta szolgált 1342-ben, alispáni minőségben, Patha fia Gergely mester; 1347 augusztus 27-én tartotta Keve vármegye közgyűlését Gilétfi Miklós nádor helyettese, László alnádor elnöklete alatt, Torontál vármegyével egyetemben, mely ekkor már szintén kialakult. (Fejér: Codex Dipl. IX. 1., 554.)

Temes vármegye főispánjai közül a tatárjárás után csupán Péter emlékét őrizték meg az okleveles emlékek; 1249-ben viselte a főispáni méltóságot. A XIV. századból az első temesi főispán, kinek emléke fennmaradt, Treutel Miklós volt, a ki 1316-ban szerepel. Ekkor tehát a vármegye már szervezve volt. (Tört. Tár 1862. 170., 1898. 113.)

A XIV. század harmadik évtizedében, mikor az Anjouk uralma Magyarországon már megszilárdult, tűnik fel első ízben Torontál vármegye az oklevelekben. Az eddig ismert legrégibb oklevél, mely Torontál vármegye fennállását igazolja, a budai káptalan 1326 július 10-én kelt egyezségvalló levele, mely szerint Becsei Imre, Bars vármegye főispánja és lévai várnagy, valamint fiai, Töttös és Vesszős, a Torontál vármegyében lakó Somogyi Füle (Phyle) fia Jakab ispánnal az Ejcse folyó (a mai Akács-puszta táján) iránt osztályos egyezségre lépnek. (Gróf Zichy Okmt. I. 282—283.)

Bár e szükszavú oklevél a vármegye nevénél egyebet nem közöl, mindamellett egyik legbecsesebb okleveles emléke a vármegye történetének, mert kétségtelen bizonyítéka Torontál vármegye fennállásának. Az azonban még mindig eldöntetlenül marad, hogy a vármegye mikor alakult. A rendelkezésünkre álló okleveles adatok alapján azonban ezt az időpontot is — legalább megközelítőleg — megállapíthatjuk.

Midőn ugyanis IV. Béla király uralkodása alatt, 1256 deczember 17-én, a Csanád nemzetség tagjai megjelentek a király előtt s megosztoztak az ősi javakon,

az osztálylevélben számos helység van elősorolva, a Marostövétől a Berzava folyóig, úgy hogy Torontál vármegyét ebben az osztálylevélben meg kellett volna nevezni, ha már fennállott volna. Nem szerepel Torontál vármegye neve IV. László királynak a Csanád nemzetség birtokosztályát megerősítő, 1285-ben kelt oklevelében sem, mely szerint az osztály tárgyát tevő helységek Arad, Csanád és Temes vármegyékben feküdtek, bár ez oklevélben is olyan területről van szó, mely a mai Torontál vármegyéhez tartozik.

Mivel a középkorban az egyházi beosztás a politikai beosztásnak felelt meg s a főesperességek kerületei rendesen egybeestek a vármegyék területeivel, ezen az alapon kell Torontál vármegye alakulását megállapítanunk.

Miként már említettük, a mai Torontál vármegye déli részén, a Duna és a mai Bega-csatorna között, a kevei várszerkezet tartozékai feküdtek, mely várszerkezetből később Keve vármegye alakult.

A legelső kevei főesperes, a kiről az oklevelek megemlékeznek, Pál volt, ki e tisztét 1288-ban viselte. Őt követte Péter, kalocsai őrkanonok, a kit 1309-ben kevei főespereskénti említenek. Ezzel azután be is zárulna a kevei főesperesek névsora. Péter, kiről 1329. julius 20-ról van adatunk, már torontáli főesperesnek van írva, ezután is e néven szerepel 1330, 1332. és 1334-ben. Közvetetlen utódai, a kikről okleveles adataink vannak, Tamás, 1381—1402-ben, szintén torontáli főespereskként szerepel, Miklós, 1409-ben torontáli és kevei főesperesnek van írva, azután 1411-től ismét csak torontáli főesperesnek. László 1429-ben a torontáli és kevei, ugyanaz évi deczember 30-án csak a torontáli, később 1430 ban ismét a torontáli és kevei főesperesi czímet használta, 1435-től kezdve azonban csak a torontáli főesperesi elnevezést tartja meg s e czímen szerepel utóljára, 1451 október 28-án. Utódai, mint Ramocsaházi Albert 1477—1497. és Rojcsai János 1521—1523. szintén a torontáli főesperesi czímmel éltek. (Borovszky S. I. 414—416.) Már most, ha figyelembe vesszük, hogy a kevei főesperesi czím 1309-ben fordul elő utóljára s többé önállóan nem említik az oklevelek, míg a torontáli főesperesi czímet 1329-től kezdve az egész középkoron át szakadatlanul használták, arra a következtetésre jutunk, hogy a csanádi püspökség Torontál vármegye megalakulása után,alkalmasint Róbert Károly királyra való tekintettel, a kinek Torontál vármegye alakulását köszönheti, a kevei főesperesség czímét torontáli főesperességre változtatta, s később a XV. században néhány torontáli főesperes, a régi főesperesség czímét kegyeletből felelevéníteni igyekezett, alkalmasint azért is, mert az egykori Keve vármegye területe a torontáli főesperességnek egyik alesperesi kerülete volt. Ebből következtetve, úgy látszik, hogy Torontál vármegye területét is az egykori Keve vármegye területéből hasították ki. — E szervezés azonban nem mehetett volna végbe, ha Keve vármegye Róbert Károly uralkodásának kezdetén már végleg megalakult volna.

Az Árpádok kihaltát követő belzavarok, közel egy évtizeden át tartó trónküzdelmek, belháborúk nem voltak alkalmasak a vármegyei közigazgatás szervezésére. Ha Keve vármegye az Árpádházi királyok végszakában még nem volt teljesen megalakulva, úgy ez aligha történhetett előbb, mint Róbert Károly uralmának megszilárdulása után s így semmi esetre sem tehető ez az időpont az 1310-ben történt koronázást megelőző évekre.

Róbert Károly a Csák Mátéval folytatott küzdelmek után, az 1316—1318-ik években, hosszú ideig tartózkodott Temesvárott. Alkalmasint erre az időre esik Keve vármegye végleges szervezése és ekkor alakult Torontál vármegye is, melynek területét Keve vármegyéből hasították ki. Ezek szerint tehát Torontál vármegye alakulását az 1309—1326 közötti évekre tehetjük.

Torontál vármegye önkormányzatáról és közigazgatásáról nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Történetíróinknak sikerült néhány fő- és alispán emlékét megmenteni; ezek mindnyájan a XV. században éltek; régebbiekre okleveles adatok nincsenek.

Torontál és Keve vármegyék 1347 augusztus hó 27-én Olnas mellett nádori közgyűlést tartottak, a melyen *Gilétfi* Miklós nádor helyett László alnádor elnökölt. Ezen a közgyűlésen Bodonyi János panaszt emelt Magyar Pál ellen, a ki ősi birtokát, Arácsteleket, mely Adorján és Gyékéntó között a Tisza mellett, tehát alkalmasint a mai Törökkanizsával szemben feküdt, elfoglalta. A nádori közgyűlés Torontál vármegye szolgabíráit és esküdtjeit küldte ki vizsgálatra, melynek

eredményéhez képest Arácsteleke birtokot a nádor Bodonyi Jáncsnak ítélte oda. (Fejér, IX. 1., 554.)

1364 július 22-én Torontál és Keve vármegye nemességének a Becskerek (a mai Nagybecskerek) melletti mezőn volt gyűlése. A Kont Miklós nádor elnöklete alatt tartott közgyűlésen Révai Miklós megjelenvén, a Hedrik fia Miklós, kevei alispán és társai által újfalui birtokán elkövetett hatalmaskodások miatt emelt panaszt. (Hazai Okmt. VII. 411.) A XV. században Torontál vármegye gyakran Aracsa, 1442-ben Becse és Becskerek városokban tartotta közgyűléseit. 1446. évi július 26-án Hunyadi János kormányzó Bocsár helységben tartott közgyűlést a vármegye nemességével. (Csánki D. i. m. II. 125—126. és Ráth Károly: A magyar királyok utazásai stb.)

Midőn 1416-ban a Pécsett egybegyült országnagyok adót vetettek ki a vármegyékre a bosznaiai hadjáratban török fogságba került főurak váltságdíjának előteremtésére, Torontálba a váltságdíjak beszedésére Losonczy Zsigmondot, Maczedóniai Miklóst és Simont, Kerekegyházi Mihályt, Pósafi Pétert és Treutel Miklós volt tárnokmestert küldték ki.

A vármegye székhelye a XIV. és a XV. századokban Becse volt. Egyes oklevelekben Becse vármegyéről is történik említés. 1444 táján Remetei Himfi Imre egyik kérvényében Vizközi Benedek fia Miklóst és Bári Mihályt becsei főispánoknak czímezi. E korbeli oklevelek Böldre helységet (Beodra) Becse vármegyében fekvőnek mondják. Ily példák azonban az oklevéltanban nem állanak páratlanul, mert például egyik 1348-ban kelt oklevélben Bihar megye helyett Várad megyét találunk, 1272-ben pedig Dömötör magát de Telegd, vagyis Bihar vármegye főispánjának nevezi. Feltűnő azonban, hogy az 1444 táján kelt beadványt, melyet Pesty Frigyes a Kállay család levéltárában talált, Himfi Imre folyamodó *két torontáli főispánhoz* czímezi s ugyancsak a Kállay levéltárban levő 1444-ben kelt kiadványban Vizközi Benedek fia Miklós magát Torontál vármegye főispánjának mondja. Vizközi Miklós 1442-ben alispánja volt a vármegyének s újabb méltóságát valószínüleg akkor kapta, mikor I. Ulászló Brankovics Györgyöt hűtlensége miatt 1440-ben megfosztotta a becsei uradalomtól s azt tisztségül a Thallócziaknak adta. 1450-ben azonban a becsei uradalom ismét Brankovics György rácz despota kezén van. Ez idő alatt úgy látszik, kinevezett főispánjai voltak Torontál vármegyének s ezek egyike volt Vizközi Miklós.

Torontál vármegye főispánjai, a XV. században, a rácz despoták voltak. 1414-ben István rácz despota a vármegye főispánja, mely méltóság a becsei uradalommal együtt tőle szállott át örökségkép Brankovics Györgyre, a ki 1427 óta bírta a becsei uradalmat.

A fogyatékos okleveles adatok következtében nem állapíthatjuk meg, vajjon a rácz despoták nem voltak-e egyuttal Torontál vármegye örökös főispánjai, Zsigmond király uralkodása óta. Mindenesetre feltűnő, hogy a szomszéd Temesvármegye főispánjai, a kik közül sokan más szomszéd vármegyék főispánjai is voltak, nem viselték a torontáli főispánság czímét is.

Pedig alkalmasint a Mátyás király halála utáni korszakban a temesi főispán hatósága Torontál vármegyére is kiterjedt, mint ezt Kinizsi Pál (1478—1494.) és Somi Józsa (1494—1508.) temesi főispánok intézkedéseiből következtetni lehet. De ha nincsenek is részletesebb adataink Torontál vármegye önkormányzatáról, annyi kétségtelen, hogy a vármegye a török hódoltságig fennállott. Midőn ugyanis az 1552. évi törvény XXII. czikke az ország ama részeit elősorolja, a melyekben Szapolyai János adományai jogérvénynyel bírnak, a déli részekből Torontál vármegyét is megnevezi. Ez azonban az utólsó emléke a vármegyei önkormányzatnak, az 1779-ben történt visszaállításáig.

A vármegye alispánjai közül Pesty Frigyes kutatásai alapján csak a következő névsort állíthatjuk egybe: 1405-ben György, Péter fia és Szász Mátyás; 1406-ban Zsigmond és András; 1417-ben Brajan. 1442-ben Vizközi Benedek fia Miklós; 1444-ben Vizközi Benedek fia Miklós és Bári Mihály mint főispánok is szerepelnek; 1448-ben Dezenit és Juga. 1450-ben Noak; 1451-ben Szilágyi Mihály és Pan László. (Csánki Dezső i. m. II. 130. Századok 1874., 217—1872. 392—393. Történelmi és régészeti értesítő 1879. évf. 153—165. Pesty Frigyes: Az eltünt régi vármegyék, 398—400.)

Az egyes vármegyék kiterjedése.

A XIV. századtól kezdve tehát négy vármegye terjeszté ki hatóságát a mai Torontál vármegye területére. Az egyes vármegyék kiterjedéséről és határairól

azonban csak a XV. században nyerünk világos képet, bár a határ felette ingadozó volt, a mennyiben a határszéli helységek hol az egyik, hol a másik vármegyéhez tartoztak.

Főbb vonásokban a négy vármegye a középkorban a mai Torontál vármegye területén a következőleg osztozott. A Maros balpartjától kezdve s a Tisza mentén, le egészen Beodráig s Akács-pusztáig Csanád vármegye terült el. Beodrától kezdve Csanád vármegye határa éjszakkeleti irányban, a mai Nagykikinda, Nagykomlós, Bogáros érintésével, a Pészak községhez tartozó Kispakácz-pusztáig húzódott. Beodrától kezdve Kisbikács, Nagybikács, Basahíd, Torontáltorda, Bégafő, Botos, Nagyerzsébetlak és nyugatról a Tiszától határolt területen a XV. század végéig Torontál vármegye terült el.

Temes vármegye területe a középkorban mélyen belenyult a mai Torontál vármegye területébe. A mai temesvármegyei Kenéz helységtől nyugatra eső Billéd, Bogáros, Zsombolya, Nagykikinda, Galád, Kistószeg, Nagytószeg, odébb délkeletnek a Csenej melletti Hetény, ugyanezirányban Iványd, innen délnek haladva Gyűlvész, Maczedónia, Föveny, Rudna, Gád, Csávos, Szárcsa, Tolvád és Kanak voltak Temes vármegye legszélsőbb helységei.

Keve vármegye a mai Torontál vármegye déli részét foglalta el. Délről a Dunáig terjedt, éjszak felé a mai Kevedobra, Kanak, Bóka, Módos, Torák, Párdány, délnyugatra a Bega mentén, Alsóittebe, Felsőittebe, Törzsudvarnok és Begaszentgyörgy helységek, nyugatról a Temes-folyó határolták.

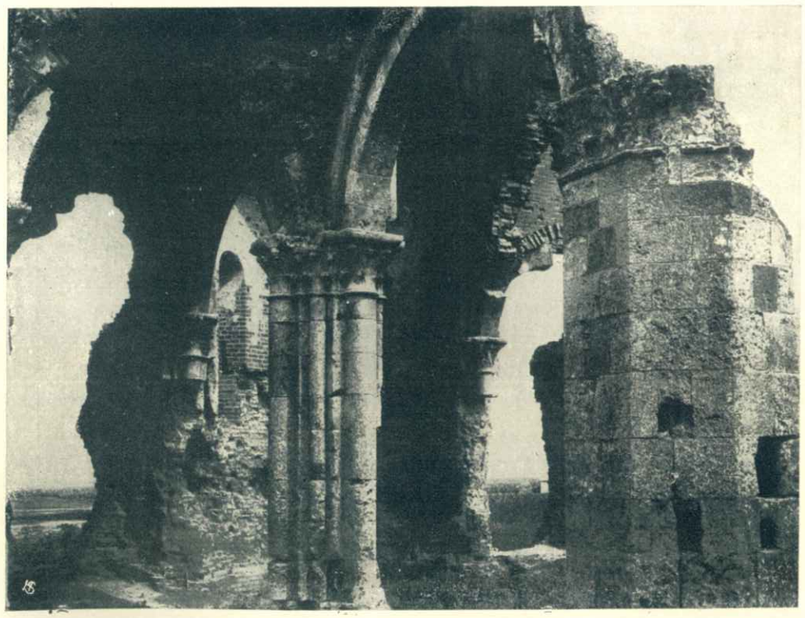
Ez a terület rendkívül népes volt a középkorban. Különösen Csanád és Torontál vármegyék területe sűrűn tele volt szórva a falvakkal. Azonban a déli rész, az egykori Keve vármegye területe a XV. század elejétől kezdve, a gyakori török betörések következtében mindegyre jobban elnéptelenedett. E területre már Nagy Lajos király uralkodása óta szerbek kezdtek települni, a kik az idők folyamán a középkori Torontál vármegye területét is ellepték.

Borovszky Samu, Csánki Dezső és Pesty Frigyes kutatásai szerint az egyes törvényhatóságokhoz a következő helységek tartoztak a mai Torontál vármegye területén.

Csanád vármegye területe.

I. Csanád vármegyéhez tartozott: Akács (Csanádmegye legdélibb pontja a Tisza mellett 1323—1508.) Legrégibb birtokosa Becsei Imre volt 1323-ban, később a Csanád nemzetség birtokába került. Ettől kezdve az egész középkoron át a Telegdieké volt. Akács-Szent-Miklós (Akács tőszomszéda 1323—1366.) a Becseieké, majd a Csanád nembeli Telegdiek birtoka. Álcsi (kis falu Egres mellett 1330.) Al-Velnök (a Maros balpartján a régi Makóval szemben 1247—1514.) Csanád nemzetség ősi birtoka. Baromlak (Csóka mellett 1247—1280.) a Csanád nemzetség birtoka. Bátor, (a Marostól délre, Telek, Jenő és Csenej szomszédságában 1230.) Eredetileg várföld, később II. Endre király alatt Csák nembeli Miklós ispáné volt. Béb (1247—1508.) Csanád nemzetség birtoka. Bécs. (A palotai erdő mellett Törösd és Kökényér között 1247—1338.) a Csanád nemzetség birtoka. Belső vagy Kis-Szőreg (a régi Nagy-Szőreg tőszomszédságában 1490—1511.) Bessenyő (Óbesenyő mellett 1230—1232) eredetileg várbirtok volt. Bessenyő város (1230—1508.) a besenyők telepe, idővel Nagybesenyő. Beszék vagy Benkőlak (Bessenyő táján 1485), Szenterzsébeti Terjék László birtoka. Bocsár (1211—1425.) eredetileg a csanádi várnépek birtoka, majd a János vitézeké, később a Csanád nembeli Telegdieké. Bodkereke (Besenyőtől keletre 1232.) eredetileg várföld. Boldogfalva (Csanád várától — a mai Őscsanád — délnyugatra, 1256—1508.) Csanád nemzetség birtoka. Bő (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között, 1232.), Csák nembeli Miklós ispán birtoka. Böldre (Beodra közelében, hihetőleg a mai Karlova helyén), a Csanád nembeli Telegdieké volt. Csanád (a mai Őscsanád 1030 táján, 1523-ig), Csanád vármegye és a csanádi püspök székhelye. Csóka (a Tisza partján 1247—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Csücsköd (Őscsanádtól nyugatra Csicskét nevű erdőrész helyén, 1247—1484.), eredetileg a Csanád nemzetség birtoka. Damjánfalva (Zsombolyától éjszakra 1479.), Darócz (Gyála szomszédságában, 1451.), Debelyhát (Tiszahegyestől éjszakra 1561.), Dedemszög (Kiszombor határában 1256—1558.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Degőr (a mai Nagyszentmiklós vidékén 1232.), Deszk (1490—1511.), a Bodó és az Esztári családok birtoka. Dömevár (a Harangod mellett a Bessenyő és Valkány között 1345—1369), kezdetben a Csanád nemzetségé, később a szabad besenyők birtoka. Egres (1179—1514.), a cziszterczita rend monostorával. 1500-tól a csanádi püspöké. Egyházas-kér

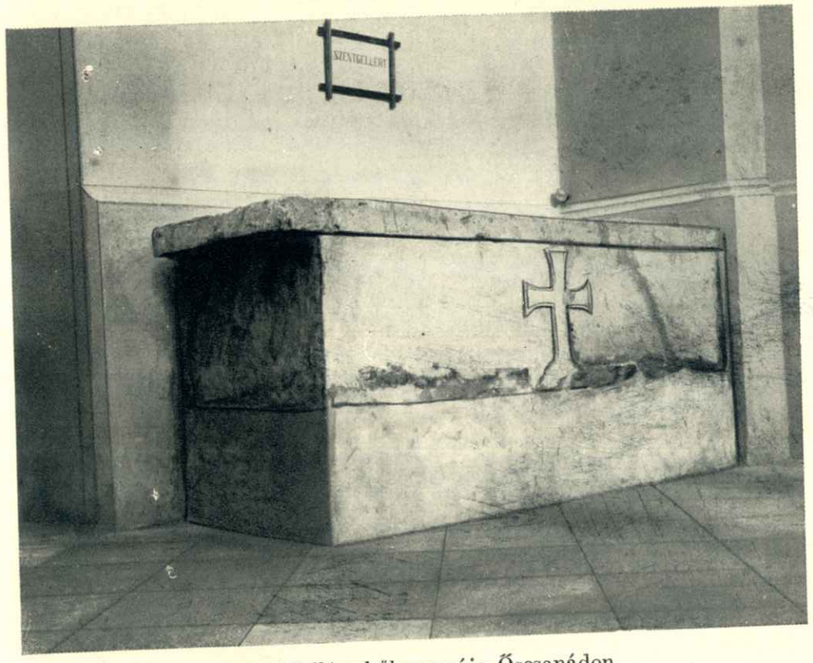
Az aracsi apátság romjai.

Csanád érsek pecsétje.

Szent Gellért szobra Őscsanádon.

Szent Gellért kőkoporsója Őscsanádon.

(Tiszaszentmiklós és Padé között 1247—1508.), a Csanád nemzetség birtoka. Egyházas-Szőllős (Egrestől nyugatra), Csák nemzetségbeli Miklós ispán nyerte II. Endre királytól adományul. Faluhely (Bocsár közelében 1479.); Fazekas (a mai Nákófalvától délre 1429), Fejéregyház (a mai Firigyház-puszta területén) 1256—1514.) a Csanád nemzetség ősi birtoka. Fejéregyház II. (Szárafalva, Sárafalva mellett 1466—1480.) a Dócziak birtoka. Fele (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között 1564.), Fel-Timár (Egyházas-Szőllőssel szomszédos 1232.), eredetileg várföld volt. Figed (Nagyszentpétertől éjszakra 1326—1519.), a figedi családé volt. Füzes (Tiszahegyes közelében 1561). Harangod (Padétól keletre, ott a hol a Harangod beleömlött a Morotva-nevű tóba. 1211—1334.) A Csanád nemzetség birtoka. Harmad (Perjámostól keletre (1333—1519.), 1454-ben Hunyadi János vette meg. Hegyes (Tiszahegyes 1339—1489.), 1458-ban Horogszegi Szilágyi Mihály, utána Kinizsi Pál nyerte adományul. Hódegyház (Mokrintól délnyugatra 1337—1495.), a XIV. század elején a Csanád nemzetségé volt. Hollós (Nagykikindától keletre 1429—1438.) kun szállás. Hollós (jobbágyfalu 1423—1463.) 1433-ban Hagymási László birtoka. Homokrév, (a mai Mokrin, 1256—1508.), a Csanád nemzetség birtoka. Hosszúfalu (Nyerő 1582.) Inád (Egrestől nyugatra 1230—1444.) Csák nembeli Miklós ispáné 1230-ban. Jára (Nagyszentmiklóstól keletre 1232—1456.) Kanizsa-Monostor (Törökkanizsától délre 1231—1508.) Kemecse (Csanád és Egres között 1256—1483.), a Csanád nemzetség birtoka. Kenéz (Egres és Kemecse között 1360—1536.), a nagylaki uradalomhoz tartozott. Kengyelős (Óbesenyő és Valkány között 1345.) Királyfája (Óbesenyő határában 1345.). Királymonostor (Kanizsamonostor azon része, mely a király birtokában volt. 1561.) Kis-Batka (az egykori Csongrád vármegyei Batka átellenében 1462.) Kis-Gyála (Gyála falutól negyedórányira 1450—1510.) Kis-Zenta (a mai Zenta átellenében 1247—1495.), a Telegdiek birtoka. Klárafalva (1488—1543.) a XV. század második felében a Tömpösi család birtoka. Kocsa (Óbesenyő közelében 1345.) Kojam Pál-Szállása (Nagykomlóstól délnyugatra 1438.), kun szállás. Komlós (mai Nagykomlós 1446—1479.) Kót (Bő és Lába falu mellett 1232.), királyi udvarnokok földje volt. Kökényér (a mai Keglevicsháza helyén 1247—1508), Csanád-nemzetség ősi birtoka. Kun-Szőllős (a mai Nákófalva helyén 1384—1434), Kun-szállás, Kutas-Teremi (a mai Máriafölde helyén 1450.), a Kutasi család birtoka. Lába (Óbesenyő határában 1232.) Ladány (Kiszombortól délkeletre eső Ladány-puszta helyén feküdt; 1247—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtokai közé tartozott. Lóránt (mai Lovrin 1466.) Márkis (Telek falú mellett 1232.), várbirtok volt. Mégy (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között 1393—1466.), a csanádi püspök birtoka. Morotva (Padé és Bocsár között 1211—1510.), a tihanyi apátságé, később a Csanád nemzetség birtoka. Nagy-Gyála (ma Gyála a Tisza mellett 1411—1453), a Gyálai családé volt. Nagy-Ősz (a mai Nagyősztől keletre 1451.), a nagyőszi Magyeri Zsigmond birtoka. Nagy-Szent-Péter (ma is megvan Sárafalva és Perjámos között 1333—1466.), a Maczedóniai és a vele rokon Maczedóniai Dancs család birtoka. Nagy-Szőreg (ma Szőreg 1239—1511.), a Gutkeled nembeli Czibak család birtoka. Nemeskeresztúr (Óbéb és Óbesenyő között 1390—1453.), köznemesek lakták. Nyolczszegű (Nagykomlós és Peterd között 1479.) Oroszlános (Majdán helyén 1247—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Oszkola (Sárafalva közelében 1466—1480.), a Dancs és Maczedóniai családoké, később a Dócziak birtokába került. Ótvánteleke (Szaján közelében 1468.), Ótvánteleki családé. Örvös (Szerb-Keresztúrral volt határos 1419—1469.), az Örvösi család birtoka. Őszed (a mai Nagyszentmiklós mellett 1417.), Padé (1256—1479.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Palota (Nagycsanádtól nyugatra 1247—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Pap-Keresztúr (Gyála és Törökkanizsa között 1390—1456.), az Üdvözítőről nevezett Csanádi társaskáptalan birtoka. Patateleke (Sárafalvától éjszakra 1466—1480). Dancs és Maczedóniai családé volt, később a Dócziak birtokába került. Perjémes (a mai Perjámostól éjszakra 1332—1508.), a Becse-Gergely nembeli Becsei család birtoka. Pony (Nagyszentmiklós mellett 1230—1232.), csanádi várföld volt. Pordány (Óbébtől délkeletre 1247—1508.), a Csanád nemzetség birtoka. Rábé (1256—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Razsán (Tiszaszentmiklós közelében 1247—1514.) a Csanád nemzetség ősi birtoka. Razsán-Szent-Miklós (a mai Tisza-Szent-Miklós 1247—1514.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Rév-Kanizsa (a mai Törökkanizsa 1200—1509.), a Csáki család bírta 1401-től kezdve. Sáp (Óbesenyő határában 1369.), a nemes bessenyők birtoka.

Sokhalom (Szaján közelében 1468.), az Ótvánteleki családi volt. Solt (Pádétól délre 1256—1479.), a Csanád nemzetség birtoka. Solymos (Óbesenyő határában 1345.), bessenyők tartottak rá igényt. Szaján (ma is megvan 1449—1505.), kisebb nemes családok bírták. Szanád (ma is megvan 1247—1508.) Szárazfalva (a mai Sárafalva közelében 1333—1512.), a maczedoniai családé volt. Százegyház (Deszk és Kübekháza között 1330—1453.), nemesek bírták. Szent-Iván (Ujszentiván 1411—1450.), kisebb nemesek bírták. Szent-János (Térvár és Rábé között 1444—1517.), a Szentjánosi családé volt. Szent-Mihály (Őscsanádtól keletre, a Maros közelében 1333—1528.) Szent-Miklós (Nagyszentmiklós 1421—1561.), Marczali Dózsa csanádi püspök nyerte adományul 1421-ben. Szentelt (Mokrin helyén 1384—1494.), a kun Szenteltszék fővárosa. Később Csalapia Dávid török császári herczeg, majd 1460-tól a Dócziak birtoka. Sziget (Oroszlámostól éjszakra 1484.), a Dócziak birtoka. Szilvaszeg (Kiszombor határában 1360.), a Csanád nemzetség birtoka. Szőlős (Nákófalva helyén 1451.), horogszegi Szilágyi Mihály birtoka. Szuza (Óbesenyő határában 1232.), csanádi várföld volt. Telek (Egrestől nyugatra az Aranka és a Maros közén feküdt 1230—1472.), csanádi várföld volt. A XV. században a gyarmati Varjas család birtoka. Temerkény (Csóka és Tiszaszentmiklós között 1247—1469.), a Csanád nemzetség birtoka. Tervár (Gyálától keletre 1450—1519.), kisebb nemesi családok birtoka volt. Tisza-Szent-Péter (Padétól keletre a Tisza partján feküdt 1333.) Tornyos (Zsombolya vidékén 1479—1515.), kisebb nemeseké volt, a kiktől a XV. század végén a Dóczi család vásárolta össze. Terjén (a mai Lőrinczfalva helyén 1256—1321.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Törösd (Óbesenyő és Nagycsanád között 1337—1539) a Törösdi család birtoka. Ürs (Oroszlános és Valkány között 1256—1479.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Valkány (Óbesenyőtől délnyugatra 1369—1438), kún szállás volt, a mellette fekvő hasonnevű falu pedig a Csanád nemzetség ősi birtoka. Varsány (Szanád és Csóka között 1256—1509.) a Csanád nemzetség ősi birtoka. Varsánytó (Klárafalvától keletre a Maros partján feküdt 1256—1508.), a Csanád nemzetség ősi birtoka. Veresdob (Valkány és a régi Homokrév között 1256—1369). Veresegyház (a Maros balpartján Egrestől nyugatra 1333—1450.), a Veresegyházi család birtoka. Veresegyház (Homokrév mellett 1360-1509.), a Telegdi család birtoka. Vizesgyán (Nagykomlóstól éjszakra 1450.), Kún szállás. Vizesgyán, jobbágyfalu (1451—1503.), a Vizesgyáni család birtoka. Zombor (Kiszombor 1256—1495.), Csanád nemzetség ősi birtoka.

Néha Csanád vármegyéhez számították a következő helységeket: Böldre, Bikács, mindkettő Torontál vármegyéhez tartozott, Billéd, Begenye, Erdős, Horogszeg, Galád, Nagy-kökényd, Kőcse, Őcse, Peterd, Temérdekegyház, Vámhalom pedig Temes vármegyéhez.

Ezen a területen több erődített hely is volt, mint Hegyes (Tiszahegyes), melyet 1489-ben Kinizsi Pál Haraszti Ferencznek eladott. Oroszlános, hol a Telegdi család építtetett egy várszerűleg megerősített kastélyt, mely még 1536-ban is fennállott. Perjémes, a hol a maczedoniai Dancs családnak volt díszes kastélya. E kastély még 1508 előtt épült s alkalmasint még az 1514. évi pór lázadás alatt pusztult el. Szárafalva, várát az 1479—1489. években említik; a Dócziaké volt.

Városi jelleggel bírtak: *Bessenyő*. A bessenyők telepe, a kiket alkalmasint még Szent István király telepített ide. Okleveles adatok azonban csak 1232-től kezdve vannak e helységről, mely már ekkor ki volt véve a csanádi vár hatósága alól s lakosai oly kiváltságokat élveztek, milyeneket a Sopron vármegyei bessenyők kaptak. 1331-ben már hetivásárai is voltak. 1351 után a csanádi káptalan az egyházi tizedet igyekezett tőlük behajtani, de a szabad bessenyők Nagy Lajos királyhoz fordultak, a ki 1369-ben meghagyta a káptalannak, hogy a bessenyői nemeseket ne kényszerítse tizedfizetésre. Ugyanez évi aug. 7-én pedig újabb kiváltságokkal ruházta fel őket. E kiváltságlevelüket Zsigmond király 1390 júl. 21-én megerősítette. Zsigmond 1435-ben még egy kiváltságlevelet állított ki részükre, melyben pöreiket egyenesen a kir. törvényszék hatáskörébe utalta. Kiváltságleveleiket II. Ulászló király 1495-ben megerősítette.

Csanád. Az 1030 táján alapított csanádi püspökség székhelye. Itt tartotta Csanád vármegye törvényszékét, mindig szombati napon; itt lakott a csanádi várispán. Csanád vezér, az első várispán építette a Szent István-kori csanádi várat is. A püspöki palota, melynek alapkövét még Gellért püspök rakta le, a

XIV. században még kényelmes épület lehetett. Hetivásárait szombaton tartotta.

Legtöbbet köszönhet Csanád Nagy Lajos király anyjának, Erzsébetnek, ki egy fogadalmához híven Szent-Gellért templomát újjáépíttette. A román stylű egyház ekkor már roskadozó félben volt; a királyné azt csúcsíves izlésben alakíttatta át s a bazilika közepére szép márvány-oltárt készíttetett. A városnak a káptalan volt a földesura. A lakosság földmívelőkből, jobbágyakból, iparosokból és kereskedőkből állott. A jobbágyok kiváltságos helyet foglaltak el a káptalan földesúri hatósága alá tartozó többi jobbágyokkal szemben. 1427 ápr. 13-án a káptalan mind a polgároknak, mind a jobbágyoknak a szabad végrendelkezési jogot biztosította 1459-ben Hangácsi Albert püspök a fenyegető török veszedelemre való tekintettel megkezdte a város erősítését. 1462-ben, mikor Mátyás király a törökök ellen való útjában Csanádra érkezett, a várfalak már fennállottak. 1462 márcz. 30-án ide hívta egybe Gúthi Ország Mihály nádor Csanád és Temes vármegye nemeseit s velük közgyűlést tartott. Az 1514. évi pórlázadás alatt Dózsa György hadai a várost bevették s felgyújtották. Csaholi Ferencz püspök fáradozása következtében azonban 1522-ben már ismét fel volt építve a város, hol külön királyi sókamara is állott fenn, melynek igazgatója 1491-ben Komjáti Pleska András volt. 1514-ben már szerb kereskedők is voltak a városban.

Oroszlános. A Csanád nemzetség ősi birtoka. A mohácsi vész utáni időben 1559—1561. évi adománylevelekben városként szerepel. *Perjémes*, 1322-ben még Becsei Imre birtoka. Később a királyé. Nagy Lajos király kereskedéssel foglalkozó külföldi vendégeket telepített e helységbe. 1348-ban egy perjémesi kereskedőről van említés. Alkalmasint Zsigmond király emelte Perjémest városi rangra. 1424 máj. 8-án kelt oklevélben szó van a város piaczáról is. Zsigmond király alatt a Maczedoniai család lett földesurává a városnak, melynek lakosai elvesztvén kiváltságaikat, a XV. század közepén ismét jobbágyokká lettek.

Rév-Kanizsa. Már Szent István király uralkodása alatt nevezetes hely volt. Mivel az Alsó-Tiszán Kanizsa volt az egyetlen átkelő rév, korán kereskedelmi csomóponttá s így várossá lett. Már 1329 deczember 14-én hetipiacza van. Országos vásárok tartására alighanem Róbert Károlytól nyert szabadalmat. Fejlődésére nagy hatással volt, hogy Nagy Lajos király uralkodása alatt királyi birtokká lett s igy nem függött földesurtól. 1381 április 15-én egész külön városi hatósággal birt. A városban külön sókamara-hivatal is volt, melynek élén 1397-ben Szeri Pósafi Péter állott. A XV. században elvesztették Kanizsa polgárai régi függetlenségüket s földesúri hatalom alá kerültek. Zsigmond király 1401 január 17-én Csáki István fiaival, Miklós temesi főispánnal, György visegrádi várnagygyal és Istvánnal elcserélte Rév-Kanizsát, hozzáértve a révet és a vámot, s Csák és Csőze helységeket is.

Szentelt. A kun Szenteltszéknek volt régi, fontos fővárosa és eleintén független volt minden földesúri hatalomtól. Szenteltszék már 1315-ben külön szervezet alakjában tűnik elénk. Ekkor emlitik az első kun kapitányokat, ez a tisztség örökös volt a Kór nemzetségben. A Szenteltszékhez a következő kun birtokok tartoztak: Szenteltegyház, Benedekszállása, Hollós, Kojam-Pál-Szállása, Kunszőllős, Valkány-szállása és Vizesgyán. Szenteltnek, mint városnak, voltak vásárjai, hetipiaczát egy 1384. évi oklevél tanúsága szerint minden szerdai napon tartotta. 1429 augusztus 24-én itt tartotta törvényszékét Hédervári Lőrincz kir. lovászmester, a kunok birája. A kilenczed behozatala után a kunok elszegényedtek, a kun birtokok egymásután tönkrementek s a város már Zsigmond király uralkodása alatt a királyra szállott. 1425-ben a kunok már Ozorai Pipó temesi és csanádi főispán hatósága alatt vannak. Zsigmond 1433-ban királyi birtokul átadta Csalapia Dávid török császári herczegnek. Az ő földesurasága alatt az elköltözött kunok helyébe a szomszéd falvakból jobbágyok jöttek, a mi ellen a szomszéd földesur, Berekszói Hagymási László 1433-ban tiltakozott. Midőn 1460-ban Mátyás király Szentelt helységet Temesvárhoz csatolta, már elvesztette városi kiváltságait. Mátyás király 1460 julius 17-én Dóczi László szörényi bánnak, Dóczi Péter kevei várnagynak és Dóczi Imre udvari vitéznek adományozta, a kiket csanádi káptalan ellenmondás nélkül beiktatott. (Borovszky: Csanádvárm. tört.)

II. *Torontál vármegyéhez tartozott:* Aracsa (ma puszta 1370—1450.), Becsevárához tartozott Ábrádfalva (Nagybecskerek környékén 1454.), Ghymesi Forgách család veszi zálogba. Apáti (1447—1450.) Aradi; (Arad, ma Alsóaradi és

Torontál vármegye területe.

Felsőaradi 1332—1441.), Becse várához tartozott. Babató (Tiszatarros és Alsóaradi között 1332—1337.); Bán (1454-ben a Maczedóniai Péterfiek a Dancsfiakkal együtt elzálogositják a Forgách családnak). Bárányos (Törökbecse vidékén 1399). Bazsalhida, vagy Bosorhida (ma Basahid 1332—1441.); Becse (néha Becsej és Becső alakban is előfordúl 1342—1499.), város és erősség. Becskerek város. Bikács (Nagybikács 1422—1450.) Boldogasszonyfalva (1441.), Becse várához tartozott. Borgyas (Törökbecse mellett hasonnevü puszta 1332—1428.), Garai családnak volt itt része. Böldre, néha Beldre (a mai Beodra 1419—1482.), a Himfi, a Berekszói Hagymás és a Dóczi családok birtoka. Csalános (ma Csináros pusztarész a Bega mellett 1399). Cserbefalva (a Tisza vidékén fekhetett 1414—1444.), a Cserbefalvi Cserbe család birtoka. Csesztreg (a mai Csősztelek 1332—1337.); Csingrad (a mai Alsóaradi és Felsőaradi táján 1441.), Becse várának tartozékai között találjuk. Czeczk (Temes megye határán, Papd környékén 1447.), a Papdi és a Beréndi Bak család birtoka. Ecsehida (a mai Ecsehida, vagy Écska 1439—1441.), Becse várához tartozott. Endréd, néha Endrőd néven említik az oklevelek. (Törökbecse szomszédságában 1341—1441); részben Becse várához tartozott. Füzesfalva (Alsóelemér és Felsőelemér közelében 1454.), a Maczedóniai Péterfi és a velük rokon Dancsfi családok birtoka, a kik a Forgáchoknak adják zálogba. Galád (Nagykikindától délre eső Gladszkai puszta), 1412-ben Torontál, 1462-ben Temes és 1561-ben Csanád vármegyéhez számítottak. 1462-ben a Berekszói Hagymás és a Szentgirolti családok birtoka. Gyarman (Temes vármegye határán Papd környékén 1447—1473.), a Papdi és a Beréndi Bak család birtoka. Ilemér (a mai Alsóelemér és Felsőelemér 1454), a Ghymesi Forgách család veszi zálogba. Irmes (1441.), Becse várához tartozott. Ivánkahida (a mai Jankahid 1332—37.); Iványosi Nagybecskerek és Törökbecse között fekhetett 1341.) Jakabfalva (1450.), az Apátfalvi Monai család birtoka. Kovászi (1421.), a csanádi püspökség nyerte adományul Zsigmond királytól. Kozafalva (1410.); Köre, néha Kere néven is előfordul (1410—1503). Kürt (1410; lehet, hogy Temes vármegyéhez tartozott). Lovász (1332), Matka (Törökbecse és Basahid vidékén 1331). Mene (Temes vármegye határán 1447—1473.), alkalmasint a krassómegyei Patakiak birtoka, a kik e helység fölött a Martonosiakkal és a Tekesekkel egyezkednek. Murony (1416—1479.), a Muronyi, majd a Muroni Kónya család birtoka. Nyilas (1441.), Becse várához tartozott. Olnas, Keve és Torontál vármegyék nemessége 1347-ben itt tartotta közgyűlését. Oroszi (a mai Torontáloroszi 1332—37.); Pakencz (Alsóelemér és Felsőelemér táján), a Maczedóniai Péterfi és a vele vérrokon Maczedóniai Dancsfi családok birtoka, a kik 1454-ben a Forgáchoknak zálogosítják el. Páktető (1447), a Papdi és a Beréndi Bak család birtoka. Szeg (1482.), a Dóczi család birtoka. Szele (1332—37.); Szent-Demeter (1454.), a Maczedóniai Péterfi és Dancs családoké, a kik a Ghymesi Forgáchoknak zálogosították el. Szent-Király (ma puszta Törökbecse és Aracs között. 1422—1440.) Becse várához tartozott. Szent-Lélek (Csánki Dezső szerint inkább Keve vármegyéhez számítható,) 1447-ben a Papdi és a Beréndi Bak család tagjai egyezkednek e helység fölött. Szentes (1482), a Dóczi család birtoka. Szőllős (Törökbecsétől délkeletre 1399.). Tarros, (a mai Tiszatarrós.) Már III. Béla király névtelen jegyzője is megemlékezik e földterületről 1332—1439. Torni vagy Tornyi (1423—1461.). Tótfalva (1473.), e helység fölött a krassómegyei Patakiak a Martonosiakkal és a Jolsafői Tekesekkel kölcsönös örökösödésre nézve egyezkednek. Újfalu (a mai Töröktopolyához tartozó Novoszellőpusztának felel meg. 1399—1441), a becsei uradalomhoz tartozott. Vámhalom (a mai Tiszahegyes közelében fekhetett. 1405—1462.), Temes vármegyéhez is számítják, Becse várához tartozott Vasvár (a mai Nagybecskerek mellett fekhetett 1332—37.); Vegenye (1441.), Becse várához tartozott.

A középkori Torontál vármegye területén csupán egy erődített hely volt. *Becse* (a mai Törökbecse). Vára már 1342-ben fennállott. 1386-ban Zsigmond brandenburgi őrgróf, az ország gyámjaként Losonczi István két fiának, Lászlónak és Istvánnak adományozta. A XV. század elején, alkalmasint még 1411-ben Lazarevics István rácz despota birtokába került s tőle szállhatott örökségkép Brankovics Györgyre, a ki 1433-ban bírta, s 1440-ben Geszti Mihály fiának, Lászlónak zálogosította el. Brankovics György hűtlensége következtében I. Ulászló a várat a hozzátartozó uradalommal együtt tőle elvevén, azt a raguzai származású Thallóczianknak adományozta. 1450-ben ismét Brankovics György birtokában találjuk, azonban az országgyűlés rendelkezései következtében Hunyadi

János kormányzó tőle elfoglalta. 1451-ben visszakerült Brankovics birtokába, a ki 1458-ban Szilágyi Mihálynak adta. Szilágyi Mihály azonban még ebben az évben visszaadta Brankovicsnak. Később Hunyadi Mátyás király birtokába jutott. Tartozékai: 1440-ben Aracsa, Ecsehida, Aradi, Szent-Király, Bazsalhida, Becskereke, Endréd. 1441-ben pedig: Újfalu, Szent-Király, Boldogasszonyfalva, Szent-Endréd, Vegenye, Ecsehida, Irmes, Nyilas, Csingrad és Aradi falvak, továbbá Becse, Aracsa, Bazsalhida és Becskerek városok. Városi kiváltsággal csupán az utóbbi négy helység bírt a régi Torontál vármegyében. Aracsa 1422-ben már vásárjoggal bírt, az 1441. évi oklevél is oppidumnak nevezi. Bazsalhida szintén vásáros hely volt. Becse városáról 1440-ben van első ízben adatunk. 1442-ben itt tartotta gyűléseit a vármegye. Száraz és vizi vámját az 1440. évi oklevél említi. Becskerek (a mai Nagybecskerek) 1331-ben civitasként tűnik fel. 1441 táján kelt oklevél oppidumnak nevezi. A becsei vár tartozékaként annak sorsában osztozott. (Csánki Dezső: Magyarország Történelmi Földrajza II, 124—130).

Temes vármegye területe.

III. *Temes vármegyéhez tartozott:* Alattyán (a mai Torontál és Temes vármegyék északi határvidékén 1463.). Balád (Partas vagy Iváud határosaként fordul elő 1446.); Balogd-puszta (Bogáros, Csatád vidékén terülhetett el 1494). Beszermény (Nagybeszermény, Kisbeszermény, Horogszeg környékén (1408—1462.); Bezd (a mai Nagykikinda táján 1462.); a Hagymás család birtoka. Biallak (Pordánynyal és Ivánddal volt határos 1400.), a középkorban néha Keve vármegyéhez számították. Bikocsa (Ivánda, Módos vidékén fekhetett, 1400—1414.); Billéd, Billyéd (ma is meg van 1462.), a Berekszói Hagymás család birtoka. Boba (Berekszó mellett, alkalmasint a mai Torontál vármegye területén feküdt. 1462.), szintén a Berekszói Hagymás család birtoka. Bogáros (Billéd és Csatád mellett tűnik fel 1462—1494.), a Berekszói Hagymás család birtoka. Boly (ma puszta Rudna mellett 1429—1482.). Bolyobar vagy Bolibar (Pártos mellett, talán a mai Krivabara helyén 1446—1497.); Bozyásthelek vagy Bodzasthelek (1479.); a Szajáni Posztós család birtoka. Csatád (ma is megvan 1470—1494.), Száti Balázs magvaszakadtával a Dóczi család nyeri adományul. Csávás (ma Csávos 1256—1442.); Csenő Csenej, Csene, Cseme (ma Csenej 1330—1494.), Sarád várkastélyhoz tartozott, mely a Garai családé volt. Csombol, Csomboly (a mai Zsombolya 1477—1489.), a Csomboli család birtoka. Csonkaegyház (Csatád, Őcse helységekkel együtt tűnik fel. 1472—1477.) Csőze; (a mai Csebza 1332—1421.), a Csáki családé volt. Csud (a mai Dócz és Gyér vidékén 1322—1379.); Csuno puszta (Zsombolyától keletre 1482). Dócz (ma is megvan, 1343—1489.), a Dóczi család birtoka. Donát-telke (Bánlak és Tolvád táján 1322—1343.), Krassó megyéhez is számították. Emelka (Uj-Bécscsel, a mai Ujpécscsel lehetett határos 1405—1416.); Erdős (a mai Jécsával volt határos 1467—1482.). Fövenyfölde (ma Fény 1289—1400); Gád (Párdánytól délkeletre 1332—1481.); Galád (Nagykikindától délre 1332—1462), a Berekszói Hagymás és a Szentgirolti család birtoka. Gyertyános (1387—1476.), Cseri várának tartozékai között szerepel, mely ekkor a Kórógyiak birtoka volt. Győr (a mai Gyér 1404—1444.) a XV. század elején Krassó, a közepén Temes vármegyéhez tartozott. Gyülvész (a mai Torontálgyülvész 1433—1497.); Haraszthegy (Billéd és Vojtek között 1436—1462.), a Berekszói Hagymás család birtoka. Hetény (Zsombolyától délkeletre 1472—1484.) Száti Balázsé volt, kinek magvaszakadtával a Dócziak nyerték adományul. Horogszeg (Nákófalva, Komlós és Vizesd vidékén 1408—1462.), 1408-ban nyeri a Szilágyi család adományul Zsigmond királytól; Szilágyi Mihály halála után (1459.) Horogszeg Mátyás királyra szállott, a ki a Rozgonyiaknak adományozta, majd 1490-ben Corvin Jánosra szállott, a ki 1503-ban, május 16-án Ernuszt Zsigmond pécsi püspöknek zálogosította el. Iványd (ma is megvan 1332—1446.); Jobbágy (a mai Tolvád táján keresendő 1332—1497.), a XV. század elején, a Neunai Treutel családnak itt erőssége is volt. Kalonda (a mai Papd vidékén kereshetjük 1349.); Kereki (Ujpécs és Útvin táján 1349—1462), a Beregszói Hagymás család birtoka. Konaki (a mai Kanak 1425—1452.), a Konaki család birtoka; Kovácstelke (Zsombolyától keletre 1472—1482.), a Dóczi család birtoka. Köcse (ma is megvan 1470—1494.) Száti Balázs magvaszakadtával a Dócziak nyerik. Köként (Nagykikinda 1423—1462.), a Beregszói Hagymás család birtoka. Lőcs (Tolvád, Szárcsa, Csávos vidékén 1338.); Maczedónia (ma is meg van 1433—1468.), a Maczedóniai s a vele vérrokon Maczedóniai Dancsfi család birtoka. Majsa (a mai Berekszónémeti felé feküdt 1482.); Mura puszta (a mai Tolvád és Partos táján 1332—1492.); Nádasd (Zsombolya vidékén 1470); Nagy-Út

(Zsombolyától keletre feküdt helységekkel együtt említik 1472.), a Dóczi családé volt. Németi (a mai Beregszónémeti 1425—1497.); Ormánd (a mai Ujpécscsel volt határos 1405). Őcse (a mai Kisjécsának és Nagyjécsának felel meg. 1467—1497.); Papd (ma is megvan, 1349—1494.), a Papdi és a Beréndi Bak családok birtoka. Partas (ma Partos 1481—1497.); Peterd (a mai Klári helyén, 1470—1479), a Dóczi családé volt. 1479-ben Csanád vármegyéhez számították. Petre (ma is megvan, azelőtt Petromány és Román-Petre néven, 1332—1436.); Posáros (Horogszeggel volt határos), 1408-ban a Szilágyiak nyerték adományul Zsigmond királytól. 1462-ben Mátyás király a Rozgonyiaknak adományozta. Posárostó (Tolvád, Bánlak környékén fekhetett 1332—1343.), az Omori család birtoka. Rábé (Zsombolya környékén feküdt 1482—1494.); Ruda (ma Rudnának felel meg, 1332—1480.) Saruld (a mai Tolvád, Kanak vidékén 1332—1438.); Saggyu puszta (a mai Temes- és Torontál-megyék határán Csáktól délnyugati irányban fekhetett, 1332—1494.); Szárcsatelek (a mai Szárcsa 1338.); Szedecs (Zsombolya, Billéd vidékén 1478—1494.); Székelytelke (Székelyteleke-puszta, a mai Temes és Torontál vármegyék határán fekhetett 1494.); Szent-Jakab (Berekszó környékén 1332—1462.), a Hagymás-féle birtokok tartozékai között találjuk. Szent-Király (a mai Ujpécs mellett eküdt 1332—1416.); Tamásfalva (Zsombolyától délkeletre 1466.); Tanyástelek (Peterd, Hetény, Csatád környékén 1477.); Tófő (Kécsa szomszédságában 1456—1477.) a Dócziak birtokában találjuk. Tolvajd (a mai Tolvád 1332—1462.); Tószeg (Zsombolya környékén 1408.), a horogszegi uradalomhoz tartozott. Tövissed (Párdány, Fény vidékén 1400.); Ugrunhida (Ugronhida a mai Ujpécs környékén 1464.); Ujfalu (Kőcse, Peterd, Csatád vidékén 1470—1498.), a Dóczi családé volt. Ujrév, (Párdány, Fény vidékén 1400.). Ujudvar (Bánlak határához tartozó Idvor-puszta őrzi emlékét 1332—1379), az Omori család birtoka. Vámhalom (a mai Tiszahegyes közelében 1405—1462), Becse várával kapcsolatban Galáddal együtt fordul elő, 1462-ben Temes vármegyéhez számítják. Virághát, (Horogszeggel együtt tűnik fel 1462.). Vissád (Szóka és Partos között feküdt 1442—1446.), Zokonya, Zokona (a mai Nagykomlós szomszédságában fekhetett, 1415—1482).

E területen a következő erődített helyek voltak: *Galád*, hol Szentgirolti János és Berekszói Hagymás Miklós építtettek várkastélyt. Mátyás király 1469-ben megengedte, hogy e várkastélyt, kőfalakkal, mellvédőkkel, árkokkal stb. megerősíthessék. *Jobbágy*. A mai Tolvád táján fekvő helységben a Neunai Treutel család az itteni egyház körül erősséget építtetett, melyről 1401-ből van adatunk. Az országnagyok ezt az erősséget leromboltatták. *Maczedónia*. A Maczedóniai Dancsfi családé volt, melyről a XV. század elejéről vannak adatok.

Városi kiváltságokkal bíró helységek: *Begenye*. A horogszegi uradalomhoz három ily nevű helység tartozott; az egyiknek országos vására is volt. 1408-ban a Kereszturi Garázda és a Szilágyi családok kapták Zsigmond királytól adományul. *Maráz*. Első ízben a pápai tizedjegyzékekben van róla adatunk. 1417-ben oppidumnak, városnak mondják az oklevelek. 1456-ban Hunyadi János kapta adományúl. 1478-ban már pusztaként kerül a Csákiak birtokába. Csák és Rudna táján fekhetett. *Uj-Bécs* (ma Ujpécs). Első ízben a pápai tizedjegyzékekben fordul elő. 1401—1406. években kelt oklevelekben mezővárosnak mondja Zsigmond király. Uj-Bécs a XV. században a temesvári koronauradalomhoz tartozott. (Csánki Dezső: Magyarország Történelmi Földrajza: II. 1—92.)

Keve vármegye területe.

Keve vármegye, a mai Torontál és Temes vármegyék déli részén terült el. Maga a vármegye székhelye Keve (Kövi, ma Kevevára) Temes vármegyében fekszik ugyan, de a vármegye területének legnagyobb része a mai Torontál vármegye déli részét foglalta el.

A vármegyék közül Keve vármegye szenvedett legtöbbet. Pesty Frigyes hosszas kutatásai, a melyeket Csánki Dezső is felhasznált s kiegészített, némi világot vetnek a vármegye területi és birtokviszonyaira. Az eddigi kutatások eredményekép három várat, három várost és 66 helységet ismerünk az egykori Keve vármegyéből. A vármegye közepe táján, ott, a hol most az alibunár—delibláti homokos vidék terül el, a XIV—XV. századokban az ú. n. Maxond kerület, Maxond mező feküdt. E terület azonban teljesen lakatlan volt s rajta ez időből egyetlen falut sem lehet felfedezni. E területről első ízben 1385-ből van okleveles adatunk. Később Zsigmond király a hozzá menekült bolgár herczegnek, Fruzsinnak adományozta. V. László király uralkodása alatt rövid időre Szent-Miklósi Pongrácz Jakab birtokába került. A vármegye déli részén, a Duna

mentén, három erősség épült. E három erősség közül a legjelentékenyebb, Keve, a király birtokában volt. A másik két erősség, Dombó (Dubov ácz) és Tornistya, alkalmasint szintén a király birtokában voltak.

Dombó váráról csupán két adatunk van. Egy 1323-ban kelt oklevél említi a dombói várnagyot s 1437 táján kelt városszeírásban Haram és Kevi várak között találjuk felsorolva. E szerint királyi vár volt.

Keve. Keve-vára, — mint láttuk — már Imre király uralkodása alatt megvolt. Nagy Lajos 1368 október 13-án, midőn az oláh vajda megfenyítésére indúlt, itt tartózkodott. 1382-ben és 1400-ban kelt oklevelek említik várnagyát. A vár fönntartását 1435-ben Zsigmond király Keve város lakosainak kötelességévé tette. 1439-ben Murad szultán 130.000 főnyi sereggel benyomulván Szerbiába, Vég-Szendrőt körülvette s elfoglalta. A törökök ekkor átkeltek a Dunán s Keve várát ostrom alá fogták. 1445-ben a szörényi bánsághoz tartozott. 1458-ban a ráczok kezébe került, de Mátyás király uralkodása kezdetén ismét visszakerült a magyar király kezébe. Szilágyi Mihály 1459-ben a várat megerősítette s őrséggel rakta meg. Innen indulhatott a szerbiai hadjáratba, melynek folyamán életét veszítette. 1478-ban az országgyűlés elrendelte helyreállítását. 1523 augusztus 6-án II. Lajos király is megfordult Kevén. A vár csak a mohácsi vész után került török kézre.

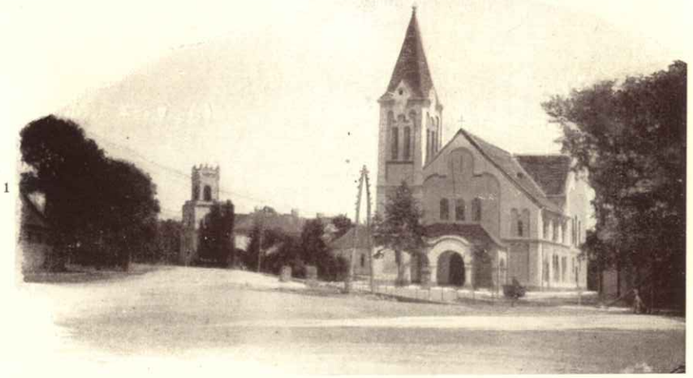
Tornistye. Az 1437. év körüli összeírás az alvidéki (dunamenti) királyi várak sorában Keve és Nándor-Fehérvár között sorolja fel. E vár a mai Pancsova vidékén feküdt, mint ezt egy 1430-ban kelt oklevél igazolja.

Keve vármegyéhez tartoztak: Akalhát; Thallóczi Frank főispán 1432. évi oklevele említi Keve vármegye akalháti alispánjait. Alakszeg (a mai Bókával és Szárcsával volt határos 1338—1423.) Barlad város; Szeri Pósafi István birtoka, kinek magtalan halála után Mátyás király 1471-ben Ország Mihály nádornak, fiának Lászlónak, továbbá Ország Lőrincznek és Nádasdi Ongor Jánosnak adományozta. 1506-ban Barlad már csak falu, ekkor II. Ulászló király a Gersei Pethőknek adományozta. Báka vagy Borzvató-Báka (ma Bóka, 1338—1462.), a Berekszói Hagymás családé volt. Bálványos (ma is megvan Temes vármegyében, 1412—1455); 1412-ben még puszta, ekkor Zsigmond király Keve városának adja. Keve városa benépesítette. 1435-ben már népes falu. Batka, eredetileg Bedefalvi Bede birtoka. 1408-ban már a Garaiaké, a kiket Zsigmond király megerősít e helység birtokában. Bécs (a mai Módos és Bóka táján, 1344.). Bél-szék (valószínűleg azonos Alakszeg 1338. évi határjárásában említett Szék faluval), a Papdi család birtoka. Bercse (a mai Bókától délkeletre Istvánvölgy és Iloncz táján fekhetett, 1375—1385), Berénd (tán a mai Baranda helyén, 1451—1460). Beszerménteleke (a mai Torák és Párdány tájára helyezhető). Bolcsinovcz, 1458-ban Horogszegi Szilágyi Mihály kapja adományúl. Bot-teleke, a Csegzei család birtoka, mely család 1347-ben Becsei Töttösnek adta át. Bozyás, 1471-ben az Ország család birtoka, Csorugh, Csői Sáfár család birtoka; e család tagjainak hűtlensége következtében Zsigmond király tőlük elvette s 1405-ben Rőth Lászlónak s testvéreinek adományozta. Denkefalva (Ittebe vidékén feküdt, 1370—1412.); Derma, 1458-ban Szilágyi Mihály nyerte adományul. Dezelincz, eredetileg Sydó Péter és fiainak birtoka, a kiknek hűtlensége következtében a koronára szállván, Mátyás király 1458-ban Szilágyi Mihálynak adományozta. Dobravicza (a Nagybecskerektől délkeletre fekvő Kevedobra, 1425.); Dombó, 1460 szeptember 4-én Szilágyi Mihály itt táborozott, mielőtt Poszasinnál oly végzetes csatát vívott volna a törökökkel. Dragosincz (Dezelincz sorsában osztozott). Duz (Csorugh sorsában osztozott). Fancsal (Tárnokkal volt határos, Torák és Párdány tájára helyezhető, 1400.); Füzegh (Alakszeggel és Bákával volt határos, 1338—1438.), a Thallócziak birtoka. Félegyház, 1405-ben Zsigmond király Rőth Lászlónak adományozta. Gyárfás (1423—1452.); Halász (1432.); Hercsekös, 1456-ban Szilágyi Mihály nyerte adományul. Harumderszk (Ittebe mellett fekhetett, 1319—1412.); Igantó (Alakszeg és Báka határában tűnik fel), 1432-ben a megyei gyűlés székhelye. Ikerhalom (Párdány közelében feküdt, 1419—1455.), a Csáki család birtokában volt. Iloncz (ma is megvan; 1385); Ittebő (ma Alsóittebe és Felsőittebe, 1319—1452.), legrégibb birtokosa a Karthali család, később az Ittebőiek birtokába kerül, ők bírják az egész XV. században keresztül. Keregd (nemesi névben fordul elő, 1452.); Keve (ma Kevevára, azelőtt Temeskubin). A kevei várszerkezet székhelye, csakhamar népes helység lett. Már IV. László király is megfordult e helyen, hol egy oklevele kelt 1286. évi augusztus 14-én, s egy másik, melyből az évszám hiányzik. 1392-ben

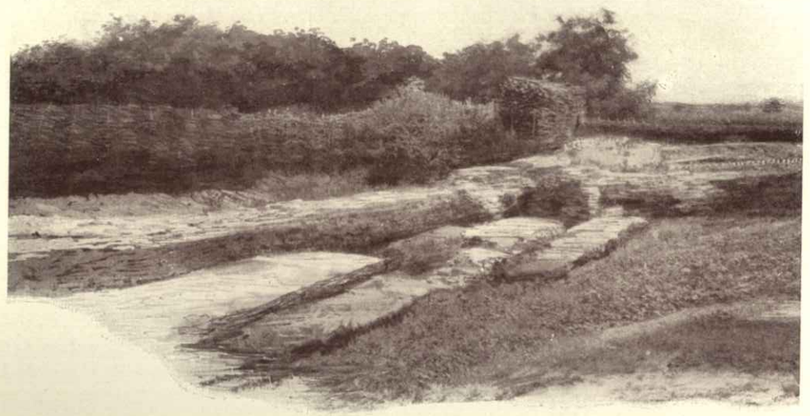
Keve már civitásnak, vagyis királyi városnak neveztetik. Zsigmond király a város lakosait a vám és a harminczad fizetése alól felmenti, 1412-ben pedig a várossal határos két pusztát új adományként engedi át. 1428-ban minden adózás és szolgálat alól felmenti a város lakosait, kivévén, hogy minden újévben két mázsa viaszt adjanak a királyi kamarának. A város szabadalmait V. László király 1455-ben, Mátyás király pedig 1458-ban megerősítette. 1478-ban a várost és a várat a fenyegető török támadásra való tekintettel, megerősítették. A város fontos hadi és kereskedelmi pont volt. Még II. Ulászló alatt is 300 forintot jövedelmezett. 1510-ben még számos szerb kereskedő tartózkodott a városban, sőt törökök is gyakran megfordultak Köviben. Királytava (Ittebő táján, 1370—1412.), a Maczedóniai család birtoka. Kovaszdincz, 1458-ban Horogszegi Szilágyi Mihály nyerte adományul. Konak (ma Kanak), 1452-ben Kerekdi András birtoka. Maxond (a Maxond kerületben), e helységről már két, 1390—91. években kelt oklevél is megemlékezik. Hunyadi László és Mátyás beszterczei grófok 1456. évi levele szerint, melyben a helységet nagybátyjuknak, Szilágyi Mihálynak, adományozták, Keve vármegyéhez tartozott. Modos (Madus, Mados, ma is megvan, 1332—1371.). Molvicza, 1458-ban Szilágyi Mihály nyerte adományul. Olnos (1432-ben kelt oklevélben fordul elő, a Duna partján feküdt). Pancsaly (a mai Pancsova). 1433-ban már városi jelleggel bírt. Papi-Szent-Péter (Párdány, Fény, Torák vidékén tűnik fel, 1400). Perjes (Ittebe vidékén feküdt, 1370—1412.), a Maczedóniai család birtoka volt. Petre (1399—1408, a Garaiak nyerték adományul. Pitrold (Ujfaluval — a mai Révaújfaluval — volt határos), 1364-ben Révai Miklós birtoka. Pordány (ma Párdány, 1400—1455.),a Csákiak birtoka. Protoszincz, a Szeri Pósafi családé, melynek magvaszakadtával Mátyás király 1471-ben Ország Mihálynak és Nádasdi Ongor Jánosnak adományozta. Rejd (a mai Bóka közelében, 1462), Hagymás Miklós birtoka. Salamon-Szegye (Bóka közelében feküdt, 1338—1452). Sély (1332—1456). Szent-György, (a mai Bégaszentgyörgy, 1319—1452), előbb a Karthali, majd az Ittebői család birtoka. Szent-György (1389—1471), Széchényi Kónya bán fiai, Frank és Simon, birtoka, kik 1389-ben Zsigmond királynak adják cserébe. Később a Szeri Pósafi család birtokába került, e család magvaszakadtával Mátyás király 1471-ben Országh Mihály nádornak és rokonainak adományozta. Szent-György III. (Igantó helység szomszédságában, 1347.), a Csegzeiek a velük rokon Becsei Töttösnek adták át. Szkronovecz (Keve város szomszédságában, 1412—1440.), Zsigmond király Keve városának adományozta. Szőkefalva (Ittebe vidékén fekhetett, 1370.). Szőllős (Alibunár és Iloncz között, 1456.), Szilágyi Mihály birtoka volt. Tárnok (a mai Nagytárnok és Kistárnok, 1332—1401.), a Csáki család birtoka. Teleki (Feltelek, tán a mai Ótelek; 1452.), Tó-Szent-György (lásd Szent-György III.); Tótfalu (Párdány és Nagytárnok vidékén fekhetett, 1400.), Udvarnok (a mai Törzsudvarnok, 1319—1452.), 1319-ben Karthali Tamás nyerte adományul, később az Ittebői család bírta 1452-ig, a XV. század második felében elpusztult, 1508-ban már puszta. Ujfalu (ma Révaújfalu), 1364-ben a Révaiak birtoka. Urhida (Tárnok, a mai Nagytárnok és Kistárnok szomszédságában), 1401-ben Zsigmond király Csáki Miklós temesi főispánnak és testvérének, György, visegrádi várnagynak újból adományozza. Varsány (a mai Bóka határában, 1338—1452.); Veresegyház (Párdány, Fény, Torák vidékén tűnik fel, 1400.). Vidaegyház (Módos és Ittebe között feküdt), 1319-ben Róbert Károly király Karthali Tamás, ilyédi várnagynak és testvérének Ethelének adományozta. 1367-ben a helységet, mely időközben lakatlanná vált, Nagy Lajos király Maczedóniai Dancs Péternek és Jánosnak adományozta. Ez ellen az Ittebői család tiltakozást jelentett be. Az ekként támadt pert Garai Miklós nádor fejezte be, a ki a helységet 1412-ben az Ittebőieknek ítélte oda. (Csánki D. i. m. II. 114—123.).

Keve vármegye azonban nem érte meg a mohácsi vészt. A XV. század közepétől kezdve az évről-évre ismétlődő török betörések közepette a vármegye nagyon elnéptelenedett, a szerbek legnagyobb része is elköltözködött innen s a Csepel-szigeten telepedett le. Bár Keve vára túlélte a mohácsi vészt is, a XV. század második felétől kezdve már nem volt megyeszékhely többé. Mikor szűnt meg végleg Keve vármegye, mint törvényhatóság, nem állapítható meg pontosan. Főispánjainak névsora Thallóczi Frankkal záródik (1439.); Bonfin sem sorolja fel az ország vármegyéi között, holott Torontált és Temest is megnevezi. Annyi kétségtelen, hogy Keve vármegye, mint törvényhatóság, még 1498 előtt megszűnt.

1

2

3

1. A kiszombori restaurált árpádkori templom. — 2. Az egresi apátság alapfalai. — 3. A szőregi apátság maradványai.

I. Ferdinánd.
(Az Orsz. Képtárból.)

Izabella.
(Az Orsz. Képtárból).

Az 1498. évi országgyűlés XVI. törvényczikke, mely az ország védelméről intézkedik, Keve vármegyét már nem sorolja fel, ép úgy nincs megnevezve az 1552. évi országgyűlés XXII. törvényczikkében sem, mely az ország azon részeit határozza meg, a melyekben Szapolyai János király adományai érvényesek. Idővel még a neve is feledésbe ment, úgy hogy 1715-ben, midőn a rendek a királytól azt a biztatást kapták, hogy Csanád, Békés, Torontál, Szörény stb. vármegyék az országhoz vissza fognak csatoltatni, Keve vármegyéről nincs szó. Sőt történet- és földrajzi íróink, elkezdve Istvánffy Miklós államférfitől s történetírótól († 1615.) Lehoczky Andrásig, szintén nem voltak tisztában Keve vármegye holfekvésére nézve. Főleg ennek tulajdonítható, hogy a vármegye visszaállítása nem történt meg. Midőn 1779-ben Temes és Torontál vármegyék történeti joga feléledt, a régi Keve vármegyének egész területe már évtizedekkel azelőtt katonai uralom alatt állott. (Pesty Frigyes: Az Eltünt Régi Vármegyék, I. 369—410.) Az egykori Keve vármegye területe csak a határőrvidék feloszlása után került vissa Magyarországhoz.

4. Egyházi viszonyok a középkorban.

Az első egyházi beosztás.

Mikor Szent István Ajtonyt legyőzte, a király Marosvárra, Ajtony székhelyére püspökséget rendelt és püspökül, mint tudjuk, Gellértet hívta meg, ki mint már említve volt, 1030 táján hét Benedek-rendű szerzetes kíséretébenMarosvárra jött. Hogy Gellért püspök térítői működését megkezdhesse, abban állapodtak meg az itt talált görög szerzetesekkel, hogy azok ottani templomukat és monostorukat átadják Gellért püspöknek s a görög szerzetesek viszont az oroszlámosi monostort nyerik kárpótlásul.

Gellért tehát most már akadálytalanul hozzáfoghatott a térítéshez, ebben nagy segítségére voltak a várispánok, elsősorban Csanád vezér, a ki a népet Csanádra rendelte, hol Gellért püspök megkeresztelte és megvendégelte őket. A görög szerzetesek egyháza azonban csakhamar szűknek bizonyulván, Gellért püspök külföldről, leginkább Olaszországból, hozatott mesterembereket és új székesegyházat és püspöki palotát építtetett A székesegyházat a püspök Szent György vértanú tiszteletére ajánlotta fel és a kanonokok számára is építtetett monostort. (Borovszky S. i. m. I. 16—28.) Hosszú évek munkája volt mindez. A végleges megalakulás csak néhány évvel előzte meg Szent István halálát. Midőn Gellért püspök egyházmegyéjét elfoglalta, hét főesperességet szervezett s a főesperesi kerületek beosztásánál elfogadta a várszerkezeti beosztást. Az új egyházmegye: Csanád, Temes, Arad, Keve, Sebes és Krassó vármegyékre terjedt ki. E hat megye területére kiterjedőleg szervezte Gellért püspök a hét főesperesi kerületet; Csanád vármegye területét, melyet a Maros különben is két, majdnem egyenlő részre osztott, két főesperesség számára jelölte ki.

A hét főesperesség közül a mai Torontál vármegye területére három főesperesség terjedt ki. A székesegyházi, a temesi és a kevei, később a torontáli főesperesség. Okleveles adatok azonban csak a XIII. század második feléből vannak a főesperességekről.

Az első főesperes, a kiről tudunk, 1216-ban szerepelt, Miklós kanonok, mint a csanádi egyházmegye esperese, de a főesperesség neve, melynek tisztét viselte, az oklevélben nincsen megnevezve. A székesegyházi főesperesekről első ízben 1334-ből, a temesi főesperesekről 1323-ban és a kevei főesperesekről 1288-ban vannak okleveles adataink.

A székesegyházi főesperesek.

A székesegyházi főesperesség a régi Marosvár vidékén alakult. E tájon keletkeztek az egyházmegye legrégibb plebániái. E kerülethez tartozott Révkanizsa, nevezetes tiszai átkelő, Harangod, Harmad, Perjémes, Figed, Szentpéter, Szárafalva, Bessenyő, Valkány bessenyőtelepek, Szőreg, Szentpéter, Rábé, Kökényér, Razsán, Kemecse. Ezeket sorolja fel pápai tizedjegyzék.

A székesegyházi főesperesség a fennmaradt adatok szerint magában foglalta a mai Torontál vármegye éjszaki harmadát, vagyis a törökkanizsai és a nagyszentmiklósi járást egészen, a perjámosit és a nagykikindait nagy részben, azonkívül hozzátartozott a mai törökbecsei járásnak és Temes vármegye újaradi járásának legnyugotibb része. Ma e terület a marosontúli, a torontáli és a temesi főesperességek között oszlik meg.

Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben a székesegyházi főesperességben összesen 28 plebánia van felsorolva. E plebániákat Ortvay Tivadar az alábbi sorrendben közli: 1. Bessenyő, a mai Óbesenyő; 1369-ben, midőn Nagy Lajos király az itt lakó nemes besenyőket pártfogásába vette, említi egyházát is, a mely akkor a Boldogságos Szűz tiszteletére volt szentelve. 2. Csanád, a régi Marosvár, a mai Őscsanád. A püspökség főhelye. Itt állott a Szent György tiszteletére emelt székesegyház és itt székelt a hiteleshelyi joggal felruházott székeskáptalan. A székesegyházon kívül még több más egyház és monostor is állott fenn, névszerint az Üdvözítőről elnevezett társaskáptalan, a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt benczés-kolostor, melyhez a Szent Gellért[ől alapított Szűz Mária egyház volt csatolva. 3. Az Üdvözítőről elnevezett egyház és káptalan Őscsanádon. Okiratokban 1237-től kezdve említtetik. 4. Fel-Gedős. Ma már nem áll fenn. A Pécskától nyugatra elterülő erdő Pécska felőli részén feküdt Fel-Gedős falu, de határa, úgy látszik, átterjedt a Maros bal területére is. 5. Figed, Nagyszentpétertől éjszakra az Aranka és a Maros közén feküdt. 6. Gedesz vagy Gödös, a Marosparton feküdt. 7. Harangod, az Aranka torkolatánál, a két Padétól nyugatra feküdt. 8. Harmat (Harmad), 1454-ben Hunyadi János szerezte meg. 9. Szőreg. Hajdan itt apátság volt, melynek romjai ma is láthatók. 10. Kanizsa, Törökkanizsa és Oroszlámos között feküdt. Az 1247. évi osztály-levélben Kanizsa-monostora néven fordul elő. 11. Kemecse. A XIII. században szintén volt monostor. Egy 1400-ban kelt oklevél szerint plebánia-egyháza Szent Péter tiszteletére volt szentelve. 12. Kökényér, a mai Keglevichháza helyén feküdt. 13. Nagyfalu, a mai Temes megyében. 14. Perjámos, 1391-ben kelt oklevél szerint a plebánia-templom Szent György tiszteletére volt szentelve. A XIV. században jelentékeny hitközség volt, mert két plebániája és capellaniája volt. 15. Rábé. 16. Razsán, Tiszaszentmiklós mellett feküdt. 17. Rohoncza, a temesmegyei Nagyfalu mellett, a Maros balpartján feküdt. 1232-ben cziszterczita-rendű monostora volt. A monostor elpusztulása után plebánia keletkezett itt. A tizedjegyzékben két plebánosa nevével találkozunk. 18. Révkanizsa, ma Törökkanizsa. 19. Veresegyház, Egres mellett, a Maros balpartján feküdt. 20. Szent Gellért apátsága Csanádon. Ez apátság alatt alkalmasint Keresztelő Szent János apátsága értendő, mely monostor mellett Szent Gellért püspök egyházat építtetett Szűz Mária tiszteletére s ez egyházat rendelte a maga temetkezési helyéül. 21. Szent-Mihály, a mai Nagyszentmiklós. 22. Szent-Péter, a mai Nagyszentpéter. 1421-ben Zsigmond király megerősíti a csanádi püspökséget itteni birtokaiban. 23. Szent-Péter, a Tisza mellett. 24. Tóti, a temesvármegyei Nagyfalutól keletre. 25. Varjas, Temes vármegyében. 26. Valkány. 27. Szanád, a Csanád nemzetség ősi birtoka. 28. Szárazfalva. A XV. században várkastélya is volt; ekkor a Dócziaké. E lajstrom nem teljes; hiányzik belőle Tömörkény, melynek kőtemplomát a Csanád nemzetség építtette; e templomról 1280-ban van első ízben adatunk. Továbbá Boldogasszonyfalva, Szent-Miklós, Keresztúr, Egyházaskér, Fejéregyház, Hódegyház, Szent-Iván, Temérdekegyház, már nevükkel elárulják, hogy templomuk volt. Úgyszintén Egres és Aracs, hol apátságok voltak. Az előbbinek az alapfalai most is láthatók.

A temesi főesperesség.

A temesi főesperesség nagyjából a régi Temes vármegye területét foglalta magában, tehát jókora darab földterületet a mai Torontál vármegyéből. E roppant terület idővel három alesperesi kerületre oszlott, a Temesen innen való, a Temes és a Borza, végre a két Temes között fekvő területre.

A tizedjegyzékben a Temesen innen levő alesperesi kerületben 30, a Temes és a Borza között levőben 29 és a két Temes között levőben 27 plebánia van elősorolva. E plebániák közül a mai Torontál vármegye területén a következők állottak fenn: *a)* a Temesen innen levőben: 1. Csene. 2. Teremi (Mokrintól keletre. Ortvay Tivadar szerint azonban a mai Temes vármegyében is volt egy Teremi falu, Temesvár tartozékaként). 3. Németi, a mai Berekszónémeti. 4. Peterd, a mai Klári. 5. Papd. 1221-ben a csanádi püspökség birtokaként szerepel, melyet pápai engedélylyel az itebői prépostságnak engedett át. 6. Szent-Kereszt. A tizedjegyzékben Hetény és Peterd (Klári) között van elősorolva, így valószínűleg a mai Torontál vármegye területén feküdt. 7. Szent-Péter, később Német-Szent-Péter. 8. Tófő, talán inkább Tószeg (Kistószeg és Nagytószeg). *b)* A Temes és a Borza között levő alesperesi kerületben: 1. Csávos, az 1256. évi oklevél szerint Szent-Péter tiszteletére épült egyházzal. 2. Dócz (ma is megvan). 3. Gád. 4. Partos. 5. Szent-Márton (a mai Magyarszentmárton). 6. Tolvád (Tolvajd). 7. Szóka.

A két Temes között levő alesperesi kerületben: 1. Csebze. 2. Hetre (Hetény). 3. Ivánd. 4. Maczedónia. 5. Maráz (közvetlen szomszédja volt a mai Rudnának). 6. Ruda (a mai Rudna). 7. Ujbécs (a mai Ujpécs).

A kevei főesperesség.

A kevei főesperesség a csanádi egyházmegye déli részén. Határai összeestek a régi Keve vármegye határaival. Torontál vármegye alakulásával a főesperesség neve is megváltozott s ettől kezdve torontáli főesperességnek nevezték.

A kevei főesperesek közül első ízben Pál említtetik, 1288-ban; őt követi Péter, kalocsai kanonok 1309-ben; II. Péter 1329 julius 20-án tűnik fel s már torontáli főesperesnek van írva. E néven szerepel az 1332—1334. években is. Láthatjuk ebből, hogy a torontáli főesperesség még a tizedjegyzékek felvétele előtt szervezve volt.

A torontáli főesperesség.

A torontáli főesperesség tehát kiterjedt az egykori Torontál és Keve vármegyékre; éjszaki határa a székesegyházi főesperesség volt. Délen a Duna határolta a nagy Ostrovisziget irányáig, keleten pedig egy a Temest, Berzavát és a Begát mintegy középfolyásukban metsző határvonal. E főesperesség magában foglalta a mai Torontál vármegye területéből a törökbecsei, a nagykikindai, a zsombolyai, a nagybecskereki, az alibunári, az antalfalvi és a pancsovai járásokat, továbbá a mai Temes vármegye területéből a kevevárai járás legnagyobb részét, úgy hogy a régi torontáli főesperesség jóval nagyobb volt a mainál.

E nagy kiterjedésnek azonban nem felel meg a plebániák száma. A pápai tizedjegyzékek csak az alábbi 25 plebániát sorolják fel: 1. Akács (hajdan Csanád vármegyéhez tartozott.) 2. Aracha = Aracs-puszta. Szent Mihályról elnevezett Benedek-rendű apátsággal, melynek érdekes romjai ma is láthatók. 3. Arad (ma Alsó-aradi és Felsőaradi). 4. Babato. Hajdan a Tisza mellett feküdt. 5. Bóka, ma is megvan. 6. Becse, a mai Törökbecse. 7. Bechereky, a mai Nagybecskerek. 8. Bosorhida, a mai Basahid. 9. Bunugi. Ortvay szerint e helynév alatt alighanem Dunugi = Dömögd rejlik, melyet a Földváry-lajstrom a csanádi püspök birtokaként sorol fel. 10. Burdas, ma Borjas-tanya. 11. Csesztreg, vagy Csesztörek, a mai Csősztelek. 12. Czomboly. Csánki Dezső szerint: Csombol (Csomboly), a mai Zsombolya. 13. Fel (Sel), ma ismeretlen. 14. Galád, ma hasonnevű puszta. 15. Ivánkahíd, a mai Jankahíd. 16. Oroszi, a mai Torontáloroszi. 17. Udvarlak = Ittvarnok a Bega mellett, a mai Törzsudvarnok. 18. Urhida, ma már nincs meg. 1405-ben Csáki Mihály temesi gróf számára kiállított oklevélben Tárnokkal és Párdánynyal együtt fordul elő. 19. Itebő, prépostsággal és monostorral. 20. Luas — Lovász — ismeretlen fekvésű. 21. Módos, ma is megvan. 22. Tarras, ma Tiszatarros. 23. Tárnok. Egy 1400-ban kelt oklevélben Párdánynyal együtt szerepel. 24. Voswár, a mai Bocsár. 25. Zele, ismeretlen fekvésű.

A csanádi püspökség birtokviszonyai.

Szent István Ajtony legyőzetése után annak minden birtokát elfoglalta. Magát Marosvárát, a hatalmas törzsfőnök székhelyét, királyi várnak jelentette ki s azt Csanád vezér felügyeletére bízta; a vár körül alakult város is egyideig még a királyé volt, csak később jutott a csanádi káptalan birtokába. Az Ajtonytól elkobzott birtokokból jelentékeny részt Csanád ispánnak adományozott. Miként Karácsonyi János, Szent Gellértnek és korának egyik leghivatottabb ismerője írja: »bár Szent Gellért életírója nem mondja, de a dolgok sora világosan mutatja, hogy ekkor kapta Csanád ama roppant birtokokat, a melyek a Marostól le a Tiszáig, Csanádtól Törökkanizsáig és Padéig terjedtek s a melyek az Árpád-kor végén még mindig Csanád ivadékainak kezén voltak, középen az ősi, még Csanádtól épített monostorral. Ajtony összes birtokai azonban nem kerültek a Csanád nemzetség kezére, egy részük visszajutott a nemzetség birtokába. Az Ajtony nemzetség még évszázadokon át fenntartotta magát, bár jelentősebb szerepe sohasem volt; a mai Szemlaktól éjszakkeletre, a Maros partján, hol egyik ősi birtoka volt, monostort alapított, a melyről az 1329—1355. évekből vannak okleveles adataink«.

De e birtokokon kívül, a melyeket Ajtony rokonai visszanyertek, még egy hatalmas terület állott rendelkezésre a lázadó törzsfőnök birodalmából. Ezt a területet Szent István király egyházi intézmények alapítására és fenntartására használta fel. Ebből a területből kapott azután a Szent István királytól alapított csanádi püspökség is birtokokat.

A csanádi püspökség birtok-viszonyaira vonatkozó részletesebb adatok csak a későbbi századokból származnak, de nyilvánvalóan összefüggnek a legrégibb időkkel. A legrégibb adománylevél, melyből a püspökség középkori birtokairól

értesülünk, Zsigmond király 1421. évi augusztus 12-én kelt adománylevele Marczali Dózsa püspök számára. Ez adománylevél szerint a király csanádi Szent-György egyházának és püspökének a következő birtokokat újra adományozta: Csanád városában 10 jobbágytelek. Mégy (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között, az Aranka partján); Szentmiklós (a mai Nagyszentmiklós); Szent-Péter (Kis-Szent-Péter, az Aranka partján, a mai Temes vármegyében); Latorján (a mai Arad vármegye területén); Kovászi, a régi Torontál vármegye területén, holfekvése nem állapítható meg közelebbről, továbbá Arad vármegyében Pécska a révvel együtt. Kenderfark-puszta, Majmat és Kovászi falvak; végül a régi Temes vármegyében: Szikszó (Zsadány mellett); Derse (Derzse); Acsád, Monyáros, Szent-György, Telek, Kanna, Lukateleke és Iregd. Minde birtokokat új adomány czímén adja a király, tehát a csanádi püspökök ezeket a birtokokat már régi idők óta bírták. A püspökségnek azonban ezeken kívül még más birtokai is voltak a mai Torontál vármegye területén. Igy Keszi Balázs deák sólymosi várnagy 1456-ban az általa az egyházban alapított oltár számára Járát (Nagyszentmiklós mellett) adja a püspöknek. A püspökségé volt Jankahid is, melyet 1221-ben az ittebői prépostságnak engedett át.

A székeskáptalan birtokai.

A székeskáptalan, mint láttuk, egyidős a püspökséggel. Legjelentékenyebb birtoka Csanád városa volt, mely az 1427, 1449 és 1456. évben kelt oklevelek tanúsága szerint kétségkívül a káptalan földesúri hatósága alá tartozott. A káptalan legrégibb birtokaira nézve sincsenek közvetetlen adataink; idővel azonban, a XIV—XV. századokban, jelentékeny fekvőségeket szerzett vétel és adományok útján. Igy tudjuk, hogy 1357-ben készpénzen birtokot vett magának Csanád vármegyében, melynek birtokában még ez évben Lajos király is megerősítette.

1412-ben kerekegyházi *Laczk* László odaajándékozta a csanádi Szent Györgyről czímzett székesegyházban levő Boldogságos Szűz oltárának, a csanádi olvasókanonok javára, a mokrai hegyen levő egyik szőlejét, a szokásos hegyvámmal, valamint a Maros-folyón levő egyik malmát. Borovszky Samu többször idézett nagybecsü műve szerint a székeskáptalan a régi Csanád vármegye területén a következő helyeken volt birtokos: Belesz (Apátfalvától és Magyarcsanádtól éjszakra), mely az 1561. évi adóösszeírás szerint a csanádi püspök és káptalan között oszlott meg. Csókás (1456 után szerezte a káptalan). Csög (Apátfalva, Szecse, Belesz között), 1455 után szerezte a káptalan. Dálegyház 1550-ben a káptalan faluja volt. Mágócs (a mai Csongrád vármegye területén), itt a káptalan 1507 táján szerzett részbirtokokat. Mezőkopáncs (Tótkomlóstól délnyugatra), a XVI. század elején a káptalan e helységben földesúri joggal bírt. Nemes-Keresztúr (a mai Óbéb és Óbesenyő között). E helységben még a XV. század második felében számos köznemes család lakott; ezek egyike adhatta el birtokát a csanádi káptalannak, mert 1540 körül szintén a nemeskeresztúri birtokosok között találjuk. Peres-Kutas (Hódmező-Vásárhely mellett), 1507-ben a káptalan itt már birtokos volt. Szecse, a káptalan legrégibb birtokainak egyike, melyet az egész középkoron át bírt. Tóti (Nagyfalutól keletre Temes vármegyében), e faluhoz 1507-ben a káptalan is jogot formált, de az oklevél nem közli, hogy minő alapon. Újváros (Csongrád vármegye), 1508-ban már a káptalan birtokában találjuk. A régi Temes vármegye területén a káptalan 1492-ben Zsadány és Szent-András helységekben bírt földesúri joggal, Keszi Balázstól pedig 1471-ben Vote, Tivántelke (Temesvár vidékén) és Megyer (Temesvártól nyugatra) helységekben nyert részeket.

A társaskáptalan birtokai.

Csanádon még egy káptalan volt a középkorban, az Üdvözítőről nevezett társaskáptalan; ennek külön birtokai voltak. 1390-ben iktatták be Keresztúr (a mai Ókeresztúr) helység birtokába, mely az övé volt még 1458-ban is. Birtokai közé tartozott még Jenő (a mai Béka pusztától éjszakkeletre), mely azelőtt a Nagymihályiaké, majd pedig a Temesközieké volt. A káptalan a XVI. században szerezte meg Jenőt, de csakhamar meggyűlt a baja a szomszéd Bökényfalva jobbágyaival. Ezek lekaszálták a káptalan termését és erőszakosan elfoglalták rétjeit, úgy hogy 1543-ban Izabella királynénak külön bírákat kellett kiküldeni, hogy a peres felek között igazságot tegyenek. A társas káptalan a hiteles helyi teendők végzésében osztozott a székeskáptalannal, az Üdvözítő tiszteletére emelt temploma szintén a várban állott s talán még Szent Gellért püspök életében épült. Működésétől az 1550-ben bekövetkezett pusztulásig vannak adatok.

Szent Gellért monostora.

Szent István király korába viszi fel eredetét a Boldogságos Szűz monostora,

melyet az oklevelek Szent Gellért monostorának is neveznek, mert ő alapította s kezdetben itt pihentek holt tetemei. Templomát Szent Gellért püspök építette fel s e czélra a királytól 500 márka aranyat és ezüstöt, 10 vég bíbort és 40 vég bársonyt, a királynétól pedig négy vég bíbort és négy vég gyolcsot kapott.

A monostornak Pest vármegyében a mai Ócsa melletti helységben is voltak birtokai. 1279—1297-ben Németi már a monostor birtoka. 1398-ban a monostor apátja ezt a birtokot elcseréli Péter váczi püspökkel, a csanádvármegyei Csiga faluért. 1380-ban Móricz apát panaszt emelt Nagy Lajos király előtt, hogy elődje királyi engedély nélkül, a monostor több faluját, halastavát s más javait egyházi és világi embereknek elzálogosította és eladta. A király e panasz következtében az adásvételeket megsemmisítvén, a monostornak az elidegenített javakat visszaadatja. IX. Bonifácz pápa 1400 május hó 1-én Szent Gellért monostorát kivette a csanádi püspök hatósága alól s közvetetlenül az esztergomi érsek főhatósága alá helyezte. A monostor azonban nem érte meg a XVI. századot. 1493 november 4-én VI. Sándor pápa az apátság javait a csanádi püspökséghez csatolta és az apátsági monostort a templommal elvette a benedekrendűektől és a ferenczrendűeknek adta át.

Szent Gellért apostoli buzgalma kihatással volt a Csanád nemzetségre is. E nemzetség, melynek őse Csanád ispán, a térítés nagy munkájában a szent életű püspöknek leghathatósabb segítője volt, a XIII. század közepén, midőn tagjai az ősi nemzetségi javakon megosztoztak, négy monostor kegyurasága fölött rendelkezett. E négy monostor kegyurasága közül az 1256. évi osztály alkalmával Oroszlánmonostorát közös nemzetségi birtoknak jelentették ki, bizonyára azért, mert itt volt a nemzetség ősi temetkező helye.

Oroszlán monostora.

Oroszlán monostora a Gellért legenda szerint egyidős a csanádi püspökség alapításával. Okleveles adataink azonban csak 1247-től kezdve vannak Oroszlánosról. 1256-ban fennállott, tehát a tatárjárás után ismét felépült, de a XIII. század végén, alkalmasint a kunok támadásai következtében, elpusztult s csak a falu maradt meg. 1337 jún. 11-én Oroszlános is felosztás alá került. Keleti részét kapták a Telegdyek, a nyugatit a Makófalviak.

Kanizsa monostora.

Kanizsa monostora. Szintén a Csanád nemzetségnek köszöni fennállását. Első izben 1231-ben van okleveles adatunk róla, mely szerint a Maros éjszaki partján volt egy birtoka, mely Csiga falu határával érintkezett. 1233 aug. 20-án II. Endre király e monostornak is kétezer kősót igért. A Csanád nemzetség 1256. évi osztálya alkalmával Kanizsamonostort két egyenlő részre osztották; egyik fele lett a Kelemenösfiaké, a másik a Vaffafiaké. A monostor még megvolt 1337-ben is, midőn a nemzetség tagjai a nemzetségi osztály alkalmával, magát a monostort és kegyúri jogát közös használatul hagyták. További sorsa ismeretlen.

Kemecse monostora.

Kemecse monostora. E monostor a mai Nagycsanád és Egres között emelkedett. Nevében ősmagyar személynév rejlik, melyet alapítója ruházott rá. Alkalmasint a XII. században épült, vagy talán még előbb. Építőmesterei azok a franczia művészek lehettek, a kik II. Endre király korában a közel eső egresi és aradi egyházi épületeket emelték. Valószínüleg Kemecse monostorán is a benedekrendűek laktak. Csupán egy okleveles adatunk van róla: az 1256. évi deczember 17-én megejtett osztozkodásról szóló osztály-levél, mely alkalommal egyik fele a Kelemenösfiaknak, másika a Vaffafiaknak jutott. Az osztálylevélből következtetve, túlélte a tatárjárást, de később, hihetőleg a kunok 1280. évi dúlásai alkalmával pusztult el, mert a XIV. században a helységet többé nem Kemecse monostorának, hanem egyszerűen Kemecsének nevezik.

Párdány monostora.

Párdány monostora. Alighanem ez a monostor is az alapítójának a nevét viseli. Legrégibb okleveles adatunk 1247-ből van e monostorról. A Csanád-nemzetség tagjai között 1256-ban történt osztály alkalmával a Kelemenösfiaknak jutott, de már 1337-ben nincs róla szó. Minden bizonynyal 1280-ban a kunok égették fel, de többé nem épült fel. Romjai még 1866-ban is megvoltak.

A Csanád nemzetség négy monostorán kívül még a következő monostorok állottak fenn a középkorban a mai Torontál vármegye területén:

Egres monostora.

Egres. A cziszterciták első monostorainak egyike Magyarországon, melyet III. Béla király 1129-ben alapított s a szerzeteseket egyenesen a franciaországi Pontigny-ból hívta be. A szerzetesek beköltözésük alkalmával Egres, Pabar és Apátfalva helységeket nyerték adományúl III. Béla királytól. A cziszterciták kétségtelenül hoztak magukkal építőmestereket is, a kik templomukat és monosto-

rukat felépítették. II. Endre király nagy pártfogója volt a monostornak. Templomát, melyet a maga és neje számára örök nyugvóhelyül kijelölt, átalakíttatta és várfalakkal vétette körül. 1231-ben megadta a monostornak azt a jogot, hogy hat sószállító hajót járathasson a Maroson, melyek évenként három utat tehettek oda és vissza, minden adófizetés nélkül. 1233-ban az apátságnak teljesen ingyen három rakomány kősót is igért, de ezt sohasem kapták meg a szerzetesek. — II. Endre nejét, Jolántát, 1232-ben az egresi templom sírboltjába temették el. 1235-ben ide temették II. Endrét is, csak szivét vették ki s temették el Nagyváradon, Szent László sírja közelében. IV. Béla a II. Endrétől eladományozott várbirtokok visszavétele közben a legnagyobb kíméletlenséget tanusította az egresi monostorral szemben is, úgy hogy 1236 január 16-án, IX. Gergely pápa kénytelen volt őt meginteni, hogy az egresi monostor birtokait ne csorbítgassa. 1241-ben a tatárok elpusztították a monostort, melynek falai között a környékbeli nemes urak kerestek menedéket.

A tatárpusztítás után visszatérő szerzetesek azonban csakhamar hozzáfogtak a monostor helyreállításához s már 1247-ben visszavívta régi tekintélyét. 1280-ban IV. László király ide szállíttatta a szent koronát és összes családi kincseit is. A kunok 1280 nyarán ostrom alá fogták Egrest, melynek védelmét a király Bölényfő Andrásra bízta, a ki visszaverte a támadást s Egres megmenekült.

Az Anjouk uralkodása alatt a szerzetesek békében éltek Egresen, s legfőbb gondjukat a földmívelésre fordították. Birtokaik közül a Maroson túl fekvő Pabar-ról van adatunk. Az apátság az Erdélyben fekvő Weze faluhoz is igényt tartott, de e birtokot 1320-ban bírói ítélet alapján elvesztette.

Midőn 1500-ban Csáki Miklós lett csanádi püspök, a törökök pusztításai következtében megfogyatkozott püspöki jövedelmek kárpótlásául az egresi apátság birtokait követelte. A király az országgyűlés határozatával s a pápa beleegyezésével az egresi apátságot és birtokait a csanádi püspöknek adományozta. Ettől kezdve a csanádi püspökök kineveztetésük alkalmával megkapták az egresi apát czímét is.

Szőreg monostora.

Szőreg monostora. A ma is meglévő Szőreg helység határában állott. Monostorának, mely a magyar kereszténység első századaiban épült, a romjai még ma is láthatók. E monostort Szent Fülöp tiszteletére alapították s úgy látszik, hogy ez volt az a monostor, melynek II. Endre király 1233 augusztus 20-án ezer kősót ígért. A monostor birtoka volt Zobor-föld, melyet tőle Buzád bán fia Buzád mester önkényesen elfoglalt. Jáczint apát e miatt pert indított ellene, mely 1239 november hó 22-én oly értelmű egyezséggel ért véget, hogy Buzád lefizet száz márkát s Zobor-földet a monostor neki engedi át. Ugy látszik, a monostor túlélte a tatárjárást. Leontin, a monostor apátja, 1247-ben a szegedi polgárokat bevezette Tápé birtokába. Alkalmasint a kunok 1280. évi rablóhadjárata alatt pusztult el. Arról nincs adatunk, hogy melyik szerzetesrend lakta ; de valószínű azonban, hogy ezt is a Francziaországból beköltözött cziszterczita-rend bírta, már azért is, mert a monostor a franczíák előtt nagyon népszerű Szent Fülöp tiszteletére volt alapítva.

Aracs monostora.

Aracs (Aracsa, Nagykikindától délnyugatra). Hajdan itt Szent Mihály tiszteletére alapított benedekrendű apátság állott fenn. Alapítója ismeretlen ; de a XIII. század közepén már fennállott. Apátja Miklós, résztvett az 1256. évi esztergomi zsinaton. IV. László király uralkodása alatt, valószínűleg az 1280. évi rablóhadjárat folyamán, a kunok feldúlták. Erzsébet királyné, Nagy Lajos király anyja, 1370-ben helyreállíttatta. Ő eszközölte ki IX. Gergely pápánál, hogy az apátság a minoriták lett, kik azután a török hódoltságig bírták. Az új monostor 1380-ban még nem készült el teljesen, miként ezt Erzsébet királyné végrendeleti intézkedéseiből tudjuk. A nagyváradi rendi gyűlés János atyát nevezte ki a monostor főnökévé. A minoriták ezután csak néhány évig voltak itt, mert a monostor 1536-ban már fel volt dúlva. A szerzetesektől elhagyott monostort erősséggé alakították át ; 1551-ben azonban ez is török kézre került, a mit Tinódi Sebestyén is megénekelt.

Ittebő monostora.

Ittebő (ma Alsóittebe és Felsőittebe). Hajdan itt prépostság volt, melyet az oklevelek praepositura de Vitulin és Witubu néven említenek. Szerzetesei benedekrendűek voltak, a kik ellen azonban erkölcsi életük szempontjából kifogások merültek fel. Midőn a rend a vizsgálat megtartása czéljából biztosokat küldött ki, a szerzetesek odahagyták a monostort. Dezső, csanádi püspök, ekkor

világi kanonokokat küldött ide, a kik az elhagyott monostort helyreállították. Mivel pedig a monostor előbbi lakói a monostorhoz tartozó birtokokat eltékozolták, a monostor fenntartására a csanádi püspök némely egyházakat és tizedeket jelölt ki, mely adományt Honorius pápa 1221-ben megerősítette, 1222-ben pedig a püspökség egyik birtokát, Jankahidát adta a monostornak. 1223-ban és 1239-ben Mihály volt a monostor prépostja. Ezentúl azonban nyoma vész s a pápai tizedjegyzékekben sem fordul elő. Alkalmasint a tatárjárás alatt pusztult el.

Egyéb egyházi birtokosok.

Az elősorolt csanádi püspökségen és káptalanokon, valamint monostorokon kívül még a következő egyházi birtokosok voltak a vármegye területén :

Aradi káptalan. Fejér-Figeden (Nagyszentpétertől éjszakra, az Aranka és a Maros között) volt birtokos (1444—1464).

Budai káptalan. Leginkább adományok útján jutott birtokokhoz a vármegye területén. Telegdy János 1469-ben Temerkényt (Csóka és Tiszaszentmiklós között) adja a káptalannak. Egy évtizeddel később, 1479-ben pedig özvegy Kónya Demeterné, szül. Szaján Posztós Agáta, Szaján (ma is megvan), Solt (Padétől délre, közel a Tiszához), Faluhely (Bocsár közelében), Temérdek-egyház (a mai Torontál és Temes vármegyék éjszaki határa mentén), Komlós (Nagy-Komlós), Nyolczszegű (Nagykomlós és Klári között), Peterd (ma Klári), Damián-falva (Zsombolyától éjszakra), Szakálháza (Temesvártól nyugatra), Knéz (Temes megyében), Csücsköd (Nagycsanádtól nyugatra), Őcse (a mai Nagyjécsa és Kisjécsa) és Tornyos (Zsombolya környékén), akkoriban Csanád vármegyéhez tartozó, továbbá Murony, Torontál és Boziástelek, temesvármegyei helységekben bírt jószágait örök alamizsnaképen a budai káptalannak adományozza. Ugy látszik, az elősorolt birtokokat mind a Szaján Posztós család révén bírta.

A fehérvári Szent Istvánról nevezett egyház, a régi Keve vármegye területén, a dunaparti Halász és Olnus (Olnos) helységekben bírt földesúri joggal. Az egyház itteni jobbágyairól, Thallóczi Frank kevemegyei főispán, 1432-ben, az akalháti alispánjaihoz intézett levelében tesz említést. A helységek holfekvését azonban nem sikerült közelebbről megállapítanunk.

A Jeruzsalemi Szent János lovagrend székesfehérvári háza 1238-ban Bocsár helységben kapott egy részt IV. Béla királytól. 1427-ben Nagymihályi Albert, vránai perjelt, a János lovagok tartományi mesterét pedig a nagylaki uradalom tartozékaiba iktatták be. Ez uradalomhoz tartozott Kenéz (a Maros balpartján, Nagylakkal szemközt) ; Telek (Egrestől nyugatra, az Aranka és a Maros közén).

A *tihanyi apátság* Morotva faluban (Pádé és Bocsár között) volt birtokos. Miként jutott az apátság Morotva birtokába, nem állapítható meg. 1211-ben II. Endre megerősítvén az apátságot összes birtokaiban, ezek között Morotva faluban, egyuttal neki adta a balánosi szolgákat és a besenyői jobbágyokat, lovászokat, fuvarosokat és szántóvetőket. Az adománylevél mindeme szolgákat névszerint felsorolja. A falu első határa ama mocsár fölött volt, mely morotvának neveztetik, innen nyugat felé haladt, majd ama mocsár irányában terjedt, melynek Harangod volt a neve, egészen ama faluig, mely Harangodfoka nevet viselt. De az apátság nem sokáig maradt Morotva birtokában ; vagy elvették tőle, vagy maga adta el királyi beleegyezéssel. Ezen a birtokon kivül az apátság a hajdani Csanád vármegyében többé nem szerepel. (Dr. Borovszky Samu : Csanád vármegye története I—II. — Dr. Csánki Dezső : Magyarország Történelmi Földrajza I. 688—717. II. 1—92, 114—130. Ortvay Tivadar : Magyarország Egyházi Földleirása I. 353—494.)

Az egyház kulturális munkája.

Gellért a térítés nagy művén kivül a műveltség fejlesztésére is nagy gondot fordított ; püspöksége első éveiben, Marosvárt iskolát alapított s azt egyik buzgó papja, Valter mester vezetésére bizta. Mivel azonban Valter mester csakhamar nem győzte a sok jelentkezőt tanítani, a püspök Mór szerzetest küldte Székesfehérvárra, hogy onnan hozzon magával egy tanerőt. E feladatra Henrik német szerzetes vállalkozott. Henrik és Valter ekkor akként osztották fel a tanítói teendőket egymás között, hogy egyik az olvasást, a másik pedig az éneklést tanította.

Az iskolának csakhamar híre ment. Az egyházmegye nemesei bevitték fiaikat Marosvárra, hogy a tudományok gyümölcséhez jussanak. Gellért püspök örömmel fogadta a jelentkezőket, nagy gondot fordított nevelésükre s közülük választotta azután az első kanonokokat, mikor a Szent György tiszteletére alapított székeskáptalant szervezte.

Gellért püspök utódai kiváló gondot fordítottak arra, hogy a püspöki székhelyen fennálló iskola gyarapodjék.

Hogy az iskola a XV. században is fennállott, arról értékes adat tájékoztat bennünket, melyet Borovszky Samu a következőkben ismertet: Mihály fia Eligius valamelyik közeli helységből bejár a csanádi iskolába. Már egészen felserdült fiatal ember, a ki nem ijed meg még az utonállóktól sem; hogy minden eshetőségre nézve készen legyen, magával viszi ijját is s ha korán indul, vagy korán tér vissza, uton-utfélen gyakorolja magát a nyilvetésben. Azonban az ifjui gondatlanság megbosszulja magát. Az egyik ellőtt nyilvessző, a melylyel talán valami szarkát, vagy varjut akart lelőni, véletlenül egyik iskolatársának a fejébe furódott s megölte a szerencsétlent. Azért, hogy e bűnét megengesztelje, vagy különben is az volt a szándéka, elhatározta, hogy Istenenk szenteli életét. Pap akart lenni; mivel azonban az egyház olyanokat, a kiknek kezéhez embervér tapad, nem vehet fel kebelébe, folyamodott a szentatyához, oldozza fel őt a súlyos bűn alól s adjon neki módot arra, hogy hibáját az oltár szolgálatában jóvátegye.

A pápa 1402-ben fel is mentette Eligiust az emberölés bűne alól s felhatalmazta őt az oltári szolgálatra.

Az egyházi törvény a főesperesek kötelességévé tette, hogy a papi pályára jelentkezőket irják össze s tanulmányaik kiegészítése végett a püspöki székhelyen mutassák be. Az egyes falvakban a plebánosok gondoskodtak népnevelésről. Az iskola igazgatója az olvasókanonok volt. Mellette az éneklőkanonok, al-, olvasó- és az alénekló kanonokok alkották a tanítótestületet.

A csanádi iskola tanulói közül többen főiskolákra mentek, hogy maguknak magasabb tudományos kiképzést szerezzenek. Különösen a bécsi egyetemre jártak a csanádi iskolából kikerült ifjak, de ezenkívül a krakói, a prágai a wittenbergi egyetemeken is megfordultak közülök egynéhányan. A csanádi iskolából kikerült tanulók közül számosan emelkedtek főpapi méltóságokra is.

A középkorban Csanádon ispotály, szegények háza is fennállott. Erről 1520-ból van adatunk; ekkor Megyekecsei Péter volt az ispotály biztosa. (Borovszky S. i. m. I. 25., 111—112. II. 97—102.)

II. A MOHÁCSI VÉSZTŐL NAPJAINKIG.

1. *A hódoltság.*

I. Ferdinánd és Szapolyai János.

A mohácsi vész teljesen megbénította az országot s miatt a török szinte akadálytalanúl haladt át a Duna—Tisza közén, a veszedelemből megmenekült magyar nemesség Pozsonyba, vagy a Tiszán-tulra húzódott és két táborba szakadva, Ferdinánd, vagy Szapolyai János körül csoportosult. Igy épen abban az időben, mikor az országnak legnagyobb szüksége lett volna az összetartásra, hogy a török ellen védekezhessék, az ellenkirályoknak egymás ellen való küzdelmei tartották erejét lekötve. S a Délvidék elestét semmi sem akadályozhatta meg; hogy az még sem következett be közvetetlenül a mohácsi vész után, annak csak az az oka, mert nem esett útjába a töröknek, mely mindenekelőtt az ország szívének elfoglalására törekedett s mert lehetetlen volt egyszerre olyan nagy haderőt küldeni Magyarországra, hogy az az egész területet leigázhassa. 1552-ben azonban bekövetkezett Temesvár eleste, melyet a Délvidéken alig előztek meg védekező harczok.

Szapolyai János vajda a mohácsi vész hírére hadait Szeged vidékéről Tokajba vezette, a hova párthíveit előleges tanácskozásra egybegyűjtötte. Az okt. hó 14-én megtartott tokaji értekezleten részt vett többek között Maczedóniai Miklós, Csanád vármegye főispánja, a kinek a mai Torontál vármegye területén nagykiterjedésű birtokai voltak, különösen Perjémes (Perjámos) körül, hol számos köznemes lakott; jelen volt továbbá Jaksich Márk, Csanád vármegye leggazdagabb birtokosainak egyike; övé volt Telekfalu (a mai Egrestől nyugatra) és Kenéz, a Maros balpartján, Nagylakkal szemben, melyek a nagy kiterjedésű nagylaki uradalom tartozékai voltak.

E két nagybirtokos pártállása jelentős befolyással volt a Marostól délre eső országrész magatartására. Szapolyai azalatt a rövid idő alatt is, mely a tokaji

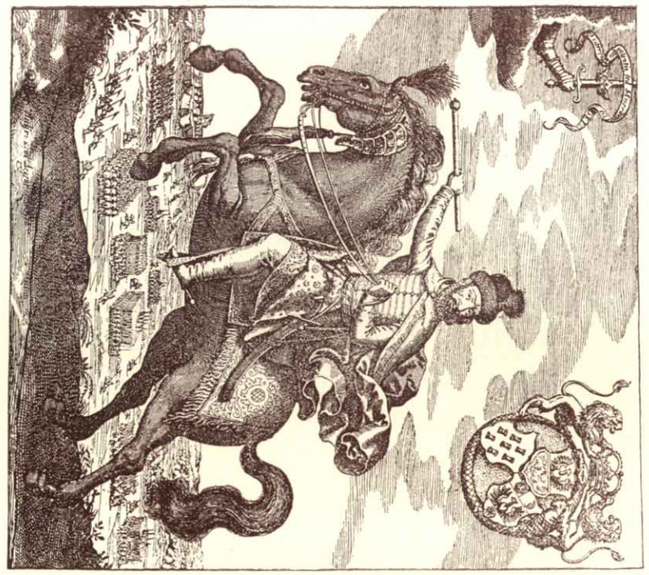
János Zsigmond.
(Az Orsz. Képtárból).

Castaldo. (A »Heldenbuch«-ból.)

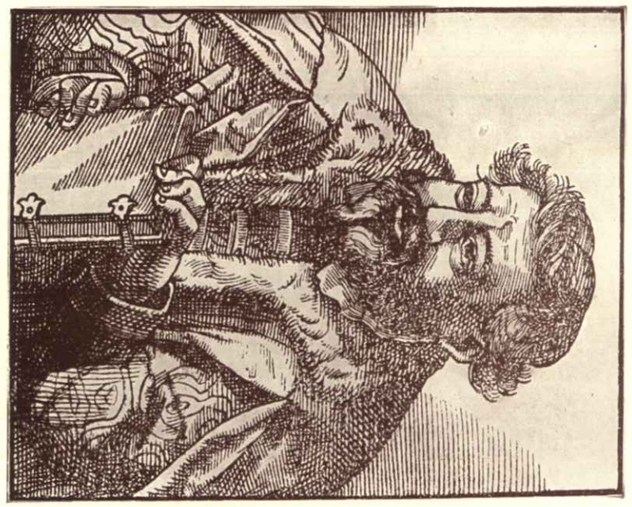
Telegdy István. (Síremlékén levő dombormívű képe).

II. Rákóczy György. (Az Orsz. Képtárból).

Báthory Zsigmond. (Az Orsz. Képtárból).

Szegedi Kiss István. (Az Orsz. Képtárból).

tanácskozmánytól a székesfehérvári országgyűlés egybehívásáig lefolyt, mindenképen arra törekedett, hogy híveit az ország főurai között szaporítsa. Perényi Péter koronaőrt és temesi grófot azzal az igérettel hódította a maga részére, hogy Sárospatakot, melyet Perényi erőszakkal elfoglalt, birtokában hagyja; Czibak Imrét pedig a temesi grófság odaigérésével igyekezett megnyerni. Temesi gróf ugyan Török Bálint lett, de Czibak Imre a megüresedett váradi püspökségi javak kormányzatát nyerte jutalmul pártállásáért. E két férfiú nem volt birtokos a vármegye területén, de a következő évek hadjárataiban jelentékeny szerepet játszott. Az 1526. évi nov. 10-én Székesfehérvárott tartott országgyűlés János vajdát királylyá választotta, s megkoronáztatta. A koronázás után János király Maczedóniai Miklós csanádi főispánt erdélyi alvajdává, Török Bálintot temesi gróffá nevezte ki, a Csaholi püspöknek a mohácsi csatatéren történt halála következtében megürült csanádi püspökséget pedig Musinai Gerván Jánosnak adta.

Eközben az ellenpárt 1526 decz. 17-én Pozsonyban országgyűlést tartott, melyen bár csak János király személyes ellenfelei és Mária királyné udvari emberei, meg a pozsonyi és a soproni polgárok vettek részt, Mária özvegy királyné testvérbátyját Ferdinánd főherczeget királylyá kiáltották ki.

Ferdinánd pártja a királyválasztás után nyiltan még nem vehette fel a küzdelmet János királylyal; megkezdődött tehát János király híveinek különböző igéretekkel való elcsábítása, mely csakhamar sikerre vezetett. Azok közé, a kik még az 1527. év elején elhagyták János király táborát, tartozott Perényi Péter erdélyi vajda és Török Bálint temesi gróf. Mindkettő nagy vagyon ura, a kiknek jelentékeny befolyásuk volt a Maroson túli országrészben. Mindamellett Ferdinánd óhajára egyelőre szinleg megmaradtak János király táborában; hónapokon át részt vettek János király híveinek összejöveteleiben, s csak akkor vették le álarczukat, midőn Ferdinánd király haddal jelent meg Magyarországban, hogy karddal szerezzen érvényt a pozsonyi országgyűlés határozatainak.

János király ebben a veszedelmes helyzetben a délmagyarországi ráczok megnyerésére tett kisérletet: erre a czélra egy Cserni Jován, vagy Fekete Iván nevű kalandort szemelt ki, a kit népe vakon követett, s mert tőle egy új Rácz-ország alapítását várta s azért nem is hívta másként, mint Jován czárnak. Cserni Jován hajlott János király felszólítására s rövid idő alatt mintegy 15 ezer főnyi sereget gyűjtött egybe, melynek magva a törökök elől menekülő ráczság volt, különben minden fegyelem nélküli tömeg.

Midőn Cserni Jován népét összegyűjtötte, János király meghagyta neki, hogy a Maros és a Tisza balpartján foglaljon állást és ott várja be további rendelkezéseit. De e csőcselék, melynek az lett volna a feladata, hogy megmentse Szapolyai uralmát, garázda hadként lepte el Csanád, Torontál és Temes vármegyék területét, tűzzel-vassal pusztította a nemesek és a pórok javait, s szinte Dózsa György pórlázadásának jeleneteit újította fel. János király erélyes rendszabályokat helyezett kilátásba a ráczok megfékezésére. Cserni Jován azonban 1527 febr. elején tárgyalásokat kezdett Ferdinánddal, ki Hoberdanácz Jánost küldte hozzá s átpártolása esetén azt helyezte kilátásba, hogy Ráczország despotájává teszi.

Mikor János király ez alkudozásokról értesült, Perényi Péter erdélyi vajdát bízta meg, hogy Cserni Jovánnal leszámoljon. Perényi 1527 tavaszán, többnyire székelyekből álló hadával Cserni Jován ellen vonult, de a ráczok Perényinek 12.000 főből álló hadát tönkre verték, maga Perényi is megsebesült, és Jaksics Márk egyik szolgája vezette Aradra. János király ekkor Czibak Imrét, a nagyváradi püspökségi javak kormányzóját küldte Jován megfékezésére. Czibak Imre, Perényi szétvert hadát csakhamar összeszedve, a szomszéd vármegyéket fegyverbe szólította, 1527 júl. 22-én átkelt a Maroson s Cserni Jován hadát Sződi mellett (a szögfalvi mezőn) megverte, de az csakhamar ismét összeszedte hadait s Szeged városát támadta meg. Az ostrom alatt azonban Fekete Iván súlyos sebet kapott, serege szétfutott s Jovánt csak néhány elszánt híve kisérte Tornyosfaluba, a hol sebeiben meghalt. Holttestét Török Bálint kézrekerítette, fejét levágatta s azt Budára küldte János királynak. (Borovszky Samu i. m. 160. Millenn. Tört. V. 32—48—49. — Czímer Károly czikke, Hadt. Közl. 1892 évf.)

János királynak ezután Ferdinánd hadaival kellett felvennie a küzdelmet. Ferdinánd 1527 júl. 31-én lépett hadai élén Magyarország földjére. Ferdinánd közeledtére János király aug. 12-én elhagyta Budát s a Ferdinánddal folytatott szerencsétlen harczok után Csanádra ment, hol a nov. 23—27-ike közti napokban

tartózkodott ; innen Lippára vonult. Ezalatt a Budára összehívott rendek szinte egyértelemmel elismerték Ferdinánd megválasztásának törvényességét, nov. 3-án királylyá koronázták, de azért mégsem lett az egész ország ura, mert annak egy része a megpróbáltatás napjaiban is kitartó hűséggel viseltetett János király iránt. János király helyzete egyre súlyosabb lett. Perényi és Török Bálint elpártolása azonban mindenfelé követőkre talált. Musinai Gerván János csanádi püspök is Ferdinándhoz pártolt, a ki szintén kinevezte csanádi püspökké és meghagyta az egresi apátság haszonélvezetében. Alkalmasint átpártolt Maczedóniai Miklós is. 1531—32-ben még Csanád vármegye főispánja, de ezután nincs adatunk róla ; fia Péter azonban határozottan Ferdinánd király híve.

Az 1528. év kora tavaszán János király ismét megkezdte az előnyomulást, de csatát veszítve, Lengyelországba volt kénytelen menekülni. Mialatt János király Lengyelországban volt, azalatt itthon a Maros mellékén György brandenburgi őrgróf várainak tisztjei mindenképen azon voltak, hogy a kisnemességet eltántorítsák János király pártjától. A gyulai kapitány 1528 elején Csanád vármegye nemességét gyűlésre hívta össze és Ferdinándhoz való csatlakozásra kényszerítette, sőt, hogy János király híveit a Körös és a Maros közéből kizárja, szétszedette a hidakat s őröket állított a révekhez (Millen. Történet V. 59—60. l.)

János király mindenkitől elhagyatva, a szultán segítségéhez folyamodott. Mialatt követei a portán tanácskoztak, azalatt az országban szünet nélkül folyt a küzdelem, bár a nélkül, hogy a helyzet János királyra kedvezőbb lett volna, mégis a Marostól délre eső vidék, különösen az itt lakó ráczok megmaradtak János király mellett és Perényi és Török Bálint hadait visszaszorították a Maroson.

Midőn János király követe : Laszky Jeromos Konstantinápolyból némi török segélylyel megérkezett Magyarországba, ő is elhagyta Lengyelhont és minden akadály nélkül vonult le Makóra, hol Laszky Jeromos várta. Közel egy heti időzés után János király a török segédhadakkal, alkalmasint a mai Ős-Csanádnál átkelt a Maroson s innen Lippa felé vette útját, mely vár közel másfél évig volt a székhelye. A király visszaérkezte jelentékeny befolyással volt a Marostól délre eső vidék állásfoglalására ; Ferdinánd híve Musinai Gerván János csanádi püspök, a kit Török Bálint magával vitt Erdélybe, még 1529 május 22-én elhalálozván, a püspökség fő nélkül maradt.

Az 1529. év nyarán Bali bég belgrádi parancsnok intézett rablóhadjáratot a Maros és a Körös mellékére. Szinte ellentállás nélkül nyomult előre, utközben felégette a falvakat s rabszíjra fűzte a lakosságot. Ekkor pusztult el Lóránt (Lovrin) ,a csanádi püspökség faluja, melynek lakosai elfutottak s nem is tértek többé vissza. Csak az 1561. évi adólajstromból értesülünk, hogy ujra kezdik megülni. Bali bég hadával átkelt a Maroson s a Jaksics család birtokait pusztította.

Midőn a szultán 1529. év nyarán Magyarországba jött, János király elébe ment, hogy vele Mohácsnál találkozzék. A mohácsi mezőn találkozott a szultánnal, mely alkalommal a Laszkyval kötött szerződést megerősítették, melynek megtörténte után János király Budára ment. Mialatt ott időzött, az alatt szeptember 27-én a protestánssá lett Török Bálint felhasználván az alkalmat, a Temesvár körül tanyázó lengyel katonákat, a kiket János király Lengyelországból hozott magával, szétverte, majd pedig Csanádot támadta meg s győzelmes katonáival bevonulva a székesegyházba, a sekrestyében talált ezüst és aranyedényeket mind összeszedte s Szigetvárra szállíttatta.

Az 1529. évi hadjárat után János király helyzete jelentékenyen rosszabbodott. A Ferdinánd pártján levő urak mindenkép azon voltak, hogy Ferdinánd végcsapást mérjen János királyra ; főleg akkor vált János király helyzete válságossá, midőn a szultán követét, Gritti Lajost, az erdélyiek foglyul ejtették és lenyakazták. De ép e válságos időkben kezd György barát befolyása is határozottan előtérbe lépni.

A mikor Gritti meggyilkoltatása miatt ismét vészfelhők tornyosultak János király országrésze fölé, akkor György barát már János király kincstartója és váradi püspök volt. György barátnak sikerült is a szultánt meggyőzni, hogy János királynak Gritti megöletésében nincs része ; ezzel azután Ferdinánd is elvesztette a reményt, hogy a szultán segítségével buktassa meg János királyt.

Mivel a csandái püspökség már 1529 óta üresen állott, a jövedelmeket, György barát Perusics Gáspár várparancsnoknak adta át, ő reá bízván 1537 táján a csanádi várat is. György barát befolyásával azt is kivitte a királynál, hogy a püspökség jövedelmeit azon a czímen, hogy őrségét elláthassa, Perusics hajthassa be. Hogy mily kiméletlenül járt el Perusics a püspökségi jövedelmek behajtása körül, mutatja az, hogy ama 13 év alatt, míg Perusics volt a csanádi várparancsnok, a vármegye mindegyre pusztult.

Czibak Imre temesi grófnak 1534 augusztus 11-én Erdélyben Dóczy János által történt meggyilkoltatása után a temesi grófságot Suraklyini Petrovics Péter, János király egyik közeli rokona nyerte el. Ez a férfiu rövid idő múlva az egész Délvidéknek ura lett. (Borovszky S. i. m. I. 168.) György barát és Petrovics intézkedései következtében a Marostól délre eső vidéket János király haláláig nem fenyegette veszedelem a Ferdinánd pártiak részéről. És akkor, a midőn az ország többi részében szinte szünet nélkül folyt a küzdelem az ellenkirályok és hiveik között, a mai Torontál vármegye területe aránylag békét élvezett.

János király még halála előtt (1540 julius 18—21) György barátot és Petrovics Pétert nevezte ki fia gyámjaivá, olyképen, hogy Petrovics, Temesvár parancsnokaként, egyúttal fiának örökségét is megvédelmezze.

Izabella özvegy királyné és György barát.

Buda elfoglalása után (1541 augusztus 29) Szulejmán szultán *Izabella* özvegy királynét, György barátot és Petrovicsot 40 főből álló kísérettel útnak indította Lippa felé, mely várat Izabella királyné számára tartózkodási helyül kijelölt. Midőn a szultán Izabellát Budáról elbocsátotta, levélben tudtára adta neki, hogy Magyarország tiszántuli részét és Erdélyt a királyfinak adja, a ki helyett kiskorúsága idejére a barátot rendelte kormányzónak. Temesvárt és vidékét — ezt már szandzsákul — a szultán Petrovics Péternek adta.

Buda eleste megbénította a nemzet ellentálló képességét, Petrovics ellenben hidegvérrel fogott hozzá a Temesvár körüli vidék védelmének szervezéséhez. E területhez tartozott a mai Torontál vármegye is.

Az év végén azonban némi közeledés történt Izabella királyné és Ferdinánd király között, minek következtében ismét felmerült a terv, hogy az egész ország Ferdinánd uralma alá kerüljön. Mindez azonban csak kísérlet maradt. 1542-ben György barát Tordára országgyűlést hívott egybe, mely őt királyi helytartóvá választotta meg. Azok a vármegyék azonban, a melyeket a szultán a királyfinak adott, nem voltak hajlandók magukat teljesen alávetni György barát uralmának. A Maroson túli vármegyék pedig Petrovics szavára hallgattak.

Mindamellett az 1542. évi augusztus 16-án Nagy-Váradon tartott országgyűlésen Csanád és Temes vármegyék képviselve voltak, Torontál azonban nem küldött követeket ; hihetőleg azért, mert a vármegyei önkormányzat szünetelt. Bár e vármegyék Izabella uralma alá tartoztak, 1543 január 6—10-én a nemességük hűséget fogadott Ferdinándnak.

Midőn György barát a tiszai részeket a tordai országgyűlésre meghivta, az volt a czélja, hogy a fejedelemség szervezetét szilárdabb alapokra fektesse s a szétható elemek között összhangot teremtsen, azonban nem sikerült neki teljesen, mert bár az országgyűlések az ő hatalmát kellőkép megszilárdították, az Izabella királyné köré sereglő elégületlen elemekkel szüntelen küzdelmet kellett folytatnia. Ezek közé tartozott Petrovics is. Akkoriban a mai Torontál vármegye területének ura, az inkább rácz, mint magyar ember, a ki első sorban az ő ráczjainak a javát tartotta szem előtt. Az ő érdekükben kész volt Ferdinánddal is alkudozásokba bocsátkozni, habár máskülönben a Szapolyai-ház rendíthetetlen hívének bizonyúlt.

Petrovics Péter.

Mivel a Marostól délre eső területen akkor már csak Csanád vármegye területén volt vármegyei élet, a ráczok lakta Temesköz szinte elveszettnek volt tekinthető a barátra nézve. Petrovics engedetlen, szenvedélyes, esetleg félelmes alattvaló lehetett a barátra nézve, a ki ellen nem szünt meg fondorkodni s a kit szenvedélyesen gyűlölt. György barát tehát ily körülmények között Ferdinándra igyekezett támaszkodni, a kivel 1549-ben megkezdte az alkudozásokat.

Bár maga Izabella sürgette legjobban a kiegyezést, mégis ő támasztott első sorban nehézségeket. A szultánhoz fordult segítségért, a ki 1550-ben meghagyta magyarországi szandzsák bégjeinek, hogy háborúra készüljenek.

Ily körülmények között zúdúlt a mai Torontál vármegye területére a török háború, a melytől e vidék mindeddig meg volt kímélve, pedig a királyi területen már évtizedek óta folyt a harcz, mely a végvidékeket pusztává tette.

A szultán 1550. év nyarán kemény parancsot adott ki, hogy az áruló György barátnak ezentúl senki se engedelmeskedjék, hanem őt lánczra verve, vagy a

fejét küldjék a portára. Izabella királyné Losonczy Antalt és Patócsi Ferenczet bízta meg a sereggyűjtéssel, Szulejmán szultán pedig Kasim budai basát utasította, hogy Izabella királyné segélyére siessen.

E közben Petrovics is összegyűjtötte ráczjait, sőt az oláhokat is fegyverbe szólította, ezekkel a Maros mentén Izabella királyné támogatására vonult. Kasim budai basa, a szultán rendeletét kézhez véve, Fervag béget az előhaddal Izabella támogatására küldte, de csapatát Török János utolérte, s szétugrasztotta.

Petrovics, miután megszállotta György barát alvinczi kastélyát, Cserepovics Miklós nevű rácz vezérlete alatt egy csapatot Csanád várának elfoglalására küldött, mely akkor György barát birtokában volt. Mielőtt Cserepovics Csanád alá szállott volna, könnyű szerrel elfoglalta azokat a kastélyokat, melyek ez időtájt a vármegye területén még megvoltak. Egymásután estek kezébe Szárafalva, Bessenyő, Perjémes, Oroszlános, úgy, hogy 1550. szeptember vége felé minden erejével Csanád alatt lehetett. E várnak akkor Perusics Gáspár volt a parancsnoka, a ki, bár a vár nem a legjobb karban volt, bízva abban, hogy Ferdinánd vezéreitől vagy György baráttól segély érkezik, vitézül ellentállott az ostromlóknak. Cserepovics ráczai mindenekelőtt a falakon kívül eső várost égették fel; a lakosok a várba menekültek s az első ostromot szeptember 25-én vitézül visszaverték. Október 1-én a ráczok újabb támadást intéztek a vár ellen, de a várbeliek ismét felvették a küzdelmet a ráczokkal és futárokat küldtek Báthory Andráshoz, Ferdinánd kapitányához, a ki ekkor Eger—Szolnok között táborozott, hogy segítse meg őket. De Báthory csak nem mozdult.

E közben a várbeliek helyzete mindegyre aggasztóbbá vált. Petrovics látván, hogy ráczjai egymagukban nem boldogulnak Csanád várával, a törökökhöz fordult segítségért s jutalmul Becse és Becskerek (Nagybecskerek) átadását ígérte meg nekik.

Varkocs Tamás.

Időközben György barát az eseményekről értesülve, Csanád felmentésére Varkocs Tamást küldte.

Varkocs megvárván a budai basa elvonulását, éjjel-nappal tartó menetelés után, a legnagyobb csendben érkezett Csanád alá; itt alkalmas embereket választott ki, hogy hírül adják Perusicsnak megérkezését.

Már késő este volt, midőn Varkocs kémei belopózván a ráczok táborába, mindent kifürkésztek s hírül hozták, hogy a ráczok nem is sejtik a segítőcsapat megérkezését. Varkocs ekkor még virradat előtt felállította hadait s hajnali négy órakor három oldalról rátámadt a ráczok táborára. E közben Perusics a várból kirohanást intézett, miáltal a ráczok két tüz közé szorultak. A küzdelem csakhamar vad mészárlássá fajult. Varkocs hadai 2500 ráczot és oláht mészároltak le s 4000-et elfogtak. Varkocs ezután Egrest és Oroszlánost, Petrovics Péter birtokait foglalta el, s a temesi főispán birtokait egész Temesvárig elpusztította.

Varkocs ezzel eleget vélt tenni kötelességének, visszavonult a Fehér-Körös mellékére, miáltal a Maros völgyét védtelenül hagyta. Ezt felhasználva az Arad körül visszamaradt török csapatok, Csanádot vissza akarták foglalni, de mivel az idő már őszre járt, e tervükkel felhagytak. (Borovszky S. I. 181—183.)

Izabella királyné fondorlatai következtében 1551. márczius első napjaiban, a szultán követet küldött Erdélybe, s megparancsolta a rendeknek, hogy a királyné fiát azonnal koronázzák meg, Becse és Becskerek várát pedig bocsássák át a töröknek. A királyné e rendelet végrehajtására gyülést hirdetett, Petrovics pedig a délmagyarországi nemességet hívta Temesvárra. György barát azonban 1551 kora tavaszán zsoldos csapatokat küldött Petrovics jószágainak elpusztítására; ezek azután Egrest, Oroszlánost stb. felégették, mire Petrovics kénytelen volt a pusztítók ellen indulni s így a temesvári gyűlést nem tarthatta meg. Csanád várának parancsnokává pedig Nagy Pétert nevezte ki.

Az év május havában György barát arról értesülvén, hogy Petrovics Erdélybe szándékozik betörni, meghagyta a csanádi őrségnek, hogy ennek megakadályozására minden lehetőt kövessenek el.

A mint Petrovics ráczjai megindultak, a csanádi őrség utánuk ment s visszatérésre kényszerité őket. Petrovics e kudarcz miatti haragjában elhatározta, hogy Csanádot kézre keríti. György barát erről értesülvén, Török Jánost, a héttoronyba zárt Török Bálint fiát és Palatics Jánost bízta meg, hogy ez esetben a Csanádiak segítségére siessenek.

Petrovics május végén csakugyan kísérletet tett Csanád elfoglalására. Junius

elején már Szent-Péterig nyomult előre, a hol tábort ütött. Ekkorra azonban György barátnak sikerült Izabellát rávenni, hogy Erdély és a magyar részek birtokáról lemondjon, Izabella julius 19-én aláírta a szerződést, melybe Petrovics is belenyugodott és ő is átadta a birtokában volt várakat, közöttük Becskereket is, melyekért kárpótlásul a munkácsi uradalmat kapta.

Báthory András.

A várak átvételére Báthory András, királyi biztosként egy hadosztály élén bevonult a Temesközbe. Midőn Báthory Temesvárra érkezett, Petrovics a vár kulcsait ezekkel a szavakkal adta át neki: a ki e helyet a törökök ellen 3 évig megvédelmezi, annak kötelezem magam, hogy lovásza leszek és lovait lekefélem.

Petrovics csakugyan jó jövendőmondónak bizonyult s jóslata csakhamar beteljesedett. Az egykorú adatok szerint azonban épen ő lett volna az, a ki Szulejmánt a Ferdinánddal kötött szerződésről értesítette. Midőn Szulejmán Erdély átadásáról értesült, éktelen haragra lobbant s Szokoli Mehemet ruméliai beglerbégnek azonnal parancsot adott, hogy Erdélybe törve, Ferdinánd hadait űzze onnan ki s Izabellát meg a fiát János Zsigmondot helyezze vissza.

Szokoli Mehemet szept. 7-én 80.000 emberből és 50 ágyúból álló hadával Csurognál átkelt a Tiszán. Eredetileg az volt a terve, hogy Becsét (Törökbecse) Becskereket és Csanádot megszállja, azután innen Szolnok ostromára indul. Báthory András, a ki Temesváron rekedt, mivel nem volt kinek átadja a vár parancsnokságát, kénytelen-kelletlen tétlenül vesztegelt a várban s mitsem tett a többi városok megmentésére. György barát azonban nem veszítette el önuralmát; miután kémeitől arról értesült, hogy a beglerbég Becse, Becskerek és Csanád elfoglalása után Szegedre fog visszavonulni, rendeletet adott a csanádi őrség parancsnokának, hogy mihelyt a török Csanád alá érkezik, minden ellentállás nélkül nyissa meg előtte a vár kapuit s bocsássa be a törököt.

Becse ostroma.

Szokoli beglerbég szept. 15-én már Becsét (Törökbecse) ostromolta. A becsei erőd, melyet alkalmasint a XV. század elején a rácz despoták építtettek, a tiszai szigeten emelkedett. Parancsnokai Szentannay Tamás és Figedi Gábor voltak. A török négy napig lövöldözte az erőd falait, melyek már ingadozni kezdtek; a védők tehát alkudozásba bocsátkoztak a törökökkel. Szabad kivonulás feltétele mellett, szept. 19-én a 200 emberből álló helyi őrség elhagyta a várat és az ellenség táborán vonult át; de alig érte el a tábor végét, a hitszegő törökök megrohanták és mind egy szálig felkonczolták az őrséget.

Becskerek ostroma.

Innen Becskerek alá vonult a török had. Becskerek vára ekkor nehezen hozzáférhető helyen, posványok s mocsarak között emelkedett s így a természettől is eléggé védett erősség volt, úgy hogy egy elszánt őrség hosszú ideig sikerrel ellenállhatott volna a törököknek. Becskerek azonban nem sok dolgot adott a beglerbégnek. Az őrség egy része fellázadt, másik része még a török had megérkezése előtt megszökött s így szept. 21-én az erősség harcz nélkül a töröké lett.

Csanád eleste.

Becskerekről Csanád alá vonult Szokoli Mehemed beglerbég. Nagy Péter parancsnok a nyert utasításhoz képest szept. 28-án átadta a vár kulcsait, a nagyrészt szerbekből álló őrség pedig átment a törökökhöz.

A beglerbég Ulama basát nevezte ki Csanád parancsnokává.

Mig a török főseregBecsét, Becskereket és Csanádot vette birtokába, azalatt a szerteszét száguldó török csapatok a kisebb erődítvényeket is hatalmukba kerítették. Még Becskerek eleste előtt, szept. 18-án adta meg magát Aracsa, azután Galád, Bessenyő, Egres, Horogszeg, Palatics János székhelye Zádorlaka, Bodorlak.

Losonczy István.

Ferdinánd október hó első felében Losonczy Istvánt nevezte ki Temesvár kapitányává, a ki ép idejében érkezett, hogy az elhanyagolt erődítményeket sietve helyreállítsa. Okt. 16-án a beglerbég is már Temesvár alatt termett s rögtön elkezdte a várat ágyuztatni. Mivel azonban az ostrommal nem boldogult és az idő már őszre járt, okt. 27-én felhagyott az ostrommal s megkezdte a visszavonulást. Ekkor azonban megfordult a koczka. Alig hagyta el a török had Temesvárt, hogy Belgrád felé vonuljon téli szállásra, Losonczy István 500 lovassal utánuk iramodott és az utócsapatokat kezdte háborgatni, majd Fellak alá vonult, melyet kézrekerített.

Castaldo.

Ezalatt Castaldo, Ferdinánd hadvezére, a spanyol csapatokkal és az erdélyi segédcsapatokkal Lippát körülzárolta, a melyet Ulama basa, szabad elvonulás feltétele mellett, deczember 5-én feladott. Ulama 1500 főből álló török sereggel kivonult Lippáról, mire György barát Cserepovics Miklós, Szabó István, Bozsics

Péter vezérlete alatt egy szerb csapatot adott a törökök mellé fedezetül, mely egész a Temes folyóig kísérte őket.

A Temesen túl azonban Horváth Ferencz és Balassa Menyhért állottak lesben, hogy az akaratuk ellen megengedett szabad elvonulást megakadályozzák. Mivel erre György barát Ulamát már előre figyelmeztette, ez csatarendben, zárt sorokban vezette seregét, miután a szerbek a Temes folyónál otthagyták a törököket, Horváth és Balassa, Dombay Mihálytól Szegedről és Bosnyák Ambrustól Nagylakról támogatva, megtámadták a törököket. Csakhamar véres küzdelem támadt, a melyben Balassa nehéz sebet kapott; Bosnyák elesett, de Ulama 1500 emberéből alig 300 tudott Belgrádba eljutni. Maga Ulama is megsebesült.

Az 1551. évi hadjárat ekként elég kedvezően végződött a magyarokra nézve. Erdélytől a Tiszáig meg volt tisztítva az ellenségtől s mivel november 28-ika körül Csanád vára is visszakerült Ferdinánd kezére, a Marostól délre eső országrészben csupán Becse és Becskerek maradtak a török kezében. (Borovszky Samu i. m. I. 184—188. Millenn. Történet, V. 304—313.)

György barát deczember 17-én azonban áldozatul esett Castaldo tőrének. Halála egyúttal Ferdinándra zúdította a háborút, mely teljesen elpusztította a Maroson túli országrészt s végleg a török iga alá hajtotta.

A Délvidék török kézen.

Az 1552. évi hadjárat folyamán a török uralom jelentékenyen kiterjeszkedett Magyarországon. Mig Khadim Ali budai basa a Felvidékre vonult, azalatt Ahmed basa a Tisza vidékét és a Temesközt igyekezett elfoglalni.

A Temesközt Castaldo lett volna hivatva védelmezni; de ő erre képtelen lévén, Erdélyben maradt.

Az 1552. évi hadjárat egy kisebb csetepatéval vette kezdetét. Nagy Bálint és Török Péter vezérlete alatt 400 lovasból álló csapat egész Becskerekig nyomult, hol Kazim török seregparancsnokot megtámadván, Becskerekbe űzte. Innen Nagy Bálint Szegedig nyomult, mitsem tudván arról, hogy Ali budai basa már visszafoglalt a várost. Be akart menni Szegedre, de a török rátámadt s Nagy Bálint csak kevesedmagával a Tiszán átúsztatva tudott megmenekülni.

Ahmed hadával május vége felé érkezett Belgrádba, hol Szokoli Mehemed beglerbég csatlakozott hozzája. Ahmed Belgrádnál átkelt a Dunán és 160.000 emberből álló hadával a somlói mezőn, ötóránnyira Temesvártól, tábort ütött. 1500 spahit előre küldött, hogy a vár fekvését kikémlelje, de e csapatot a szerbek megtámadták és visszaverték, közülök huszat elfogtak.

Temesvár ostroma.

Junius 28-án Ahmed a főserreggel is megérkezett Temesvár alá s nyomban a vár ostromához fogott. Mialatt az ostrom folyt, Losonczy István egyik írnokát, Földváry Istvánt, török ruhába öltöztetve, kiszöktette a várból, hogy segítséget szerezzen. Földváry szerencsésen átjutván a Maroson, néhány nap alatt mintegy ezer embert gyüjtött össze, a kiket Tóth Mihály és Varkocs Tamás alatt Temesvár felé indított. De a vállalat nem sikerült, mert Tóth Mihályt, midőn hadaival át akart kelni a Maroson, egy török csapat megtámadta, csapatát szétugrasztotta s maga Tóth Mihály is súlyosan megsebesült. E kudarcz következtében többé senki sem mert átkelni a Maroson, bár Varkocs Tamás mindent elkövetett, hogy katonáiba bátorságot öntsön. A várbeliek helyzete napról-napra válságosabbá lett. Mivel julius 24-én az idegen zsoldosok megtagadták az engedelmességet, Losonczy kénytelen volt alkudozásba bocsátkozni a törökkel. Két nap mulva megtörtént az egyezség a vár átadására nézve, melyet azonban a török nem tartott meg, mert a várból kivonúló Losonczyt és hadát felkonczolta.

Temesvár elestének hírére Aldana gyáván megszökött Lippáról, minek következtében Lippa, a marosvidéki várak és az egész Marosvidék a török hódoltság alá kerültek. Csanád vára is a török uralom alá került és a káptalan elmenekült.

A mint a Maros vidéke török uralom alá került, mindegyre előtérbe lép Gyula várának nagy hadi jelentősége. Elestével (1566 augusztus 30.) a mai Torontál vármegye területét mindenfelől hódoltság környezte s az ittmaradt népet hosszú időre megfosztotta annak reményétől, hogy a magyar király alattvalói legyenek.

Torontál a török alatt.

Temesvár elestétől, egész a passaroviczi békekötésig (1718.) terjedő 166 év a vármegye történetének legsötétebb korszaka. Az 1551—1552. évi hadjáratok folyamán a vármegye legnagyobb része elpusztúlván, az a kevés írott emlék, a mit a mohácsi vész előtti pusztítások meghagytak, szintén veszendőbe ment.

Maga Torontál vármegye önkormányzata és közigazgatása még közvetetlenül a mohácsi vész után megszűnt; területét ráczok lepték el, a kiknek ura és paran-

csolója Petrovics Péter volt. E korszakból tehát a régi Torontál vármegyéről jóformán semmiféle adatunk nincsen. Az 1552 : XXI. törvényczikk szerint ugyan János Zsigmond fejedelemnek e vármegye területén levő birtokára vonatkozó adományai érvényeseknek voltak tekintendők, de nincs adatunk arra, hogy e korban ily adományok tényleg történtek volna.

A vármegye adóösszeírásai sincsenek meg, pedig Csongrádból 1553-ból két összeírás is van. Csanád vármegye adószámadásai 1555, 1558, 1560, 1561. évekből, adólajstromai pedig 1552, 1553—1554, 1555, 1558, 1560—61, 1564—65. évekből vannak meg.

Mivel Csanád vármegye területének egy része a mai Torontál vármegye éjszaki harmadára terjedt ki, ezekben az adólajstromokban a mai Torontál vármegye területén állott helységek történetére vonatkozólag, fölötte becses, néhol tán nélkülözhetetlen adatokat találunk. Ez adószámadásokból megismerjük az egyes helységek földesurait, sőt azt is, hogy magyar vagy rácz lakosság lakta-e a helységeket, miután a rácz lakosok fel voltak mentve a tizedfizetés alól; de egyuttal kitünik az is, hogy a vármegye e részén az 1550—1552. évi hadjáratok alatt teljesen tönkrement jobbágyság lassan-lassan összeszedte magát s habár kétfelé kellett adót fizetnie, anyagilag némileg mégis gyarapodni kezdett.

Legbecsesebb a Telegdy István 1564-ben készített adólajstroma, Telegdy akkoriban a vármegye területén birtokos volt, s így sokkal jobban ismerhette a birtokviszonyokat, mint akármelyik előde. Ez összeírásban a mai Torontál vármegye területéből a következő helységek fordulnak elő. Telegdy István.

Csanád városa, mely mióta a káptalan feloszlott, a püspököt tekinti földesurának. Házainak száma 42. Dedemszög (Kiszombor alatt), a magvaszakadt Makó Lászlóról szakadt a koronára. 20 házból álló falu. Zombor (Kiszombor) a Telegdiek nemesi kuriájával; 24 jobbágy telkéből 23 Telegdy Istváné, egy Palatics Jánosé. Kanizsa-Monostor (Törökkanizsától délre) 12 házból álló falu. Egy része Telegdy Istváné, a másik része — a Makófalvi rész — a koronáé. Hódegyház (Mokrintól délnyugatra, az Aranka éjszaki partján). A Telegdyeknek itt 13 házuk van, a többi elpusztult. Szent-Tamás, csak öt házat számlál, ezeknek Gál Bertalan a földesura. Nagyszentpéter Forgách Simoné, 10 házból áll. Perjémes (a mai Perjámos) Maczedóniai Péter faluja; a jobbágyok elszegényedtek, úgy hogy nem tudják adójukat fizetni, a Maczedóniai család kastélya pedig romokban hever. Kis-Gyála (a mai Gyála falutól negyedórányira) 13 házból álló falu, Zay Ferencz és társai földesúri hatósága alá tartozik. Szárafalva (Sárafalva) a Dóczi család elpusztult kastélyával. 21 jobbágytelek van a faluban. Földesurai Mágócsi Gáspár és Liszti János. Nagy-Gyála (ma Gyála) a Gyálai család nemesi kuriájával; a falu tíz házból áll, most Gyálai István és János a földesurai. Tervár (Gyálától keletre) Vasvári Jánosnak nemesi kúriája van itt. A falu tíz házból áll s földesurai Vasvári István és János. Harmat (Harmad, a mai Perjámostól keletre, az Aranka és a Marosközön) csak három háza van. Földesurai özvegy Székelyszegi Istvánné és Tömösváry Péter. Egy év mulva végkép elpusztult. Homokrév (Mokrin, a régi Harangod partján) a Telegdyek ősi birtoka, 15 házból álló falu, ezek közül három Palatics János nevén van, a többi Telegdy Istváné. Túregyház, 17 jobbágytelke van. A falu földesura a gyulai kapitány: Olcsárovics Demeter. Szent-Iván (a mai Ujszentiván) 15 házból áll; a fele nemeseké, fele pedig a koronáé. Fejéregyház (Révkanizsa mellett) 19 házzal. Földesurai Kerecsényi László, Telegdy István, Csáky László és Palatics János. Csóka (a Tisza partján ma is megvan) fele Telegdy Istváné, másik fele a királyé. Király-Monostor (Kanizsa-monostorának ama része, mely nem a Telegdyek és Makófalviak, hanem a király birtokában volt), 16 házzal. Szanád (ma is megvan) hat házzal. A Telegdyek ősi birtoka, ekkor Telegdy István volt a földesura. Rév-Kanizsa (a mai Török-Kanizsa). Egykor jelentékeny helység, 1564-ben azonban mindössze csak 20 házból állott. Földesura Csáky László. Morotva (a mai Padé és Bocsár között) egykor a Telegdyeké, de ekkorra elpusztult. Vizes-Gyán (ma Vizesd) 11 házból álló falu; Kerecsényi László birtoka. Lóránt (a mai Lovrin) mindössze két házat írtak össze benne. Ekkor a csanádi püspök volt a földesura. Kutas-Teremi (Mokrintól keletre, a mai Máriafölde helyén) 15 házból álló falu. Kutasy Istváné. Basahid Kerecsényi Lászlóé, de lakosai nem jelentek meg az összeíráson. Egrest új települők szállották meg. Földesura a püspök. Bocsár, jobbágyai nem jelentek meg a számadáson. Olcsárovics

Demeter földesúri hatósága alá tartozik. Bikács Kerecsényi László és Olcsárovics Demeter osztoztak rajta; de összeiratlan maradt. Ladány (Kiszombortól délkeletre eső puszta) a Telegdyek ősi birtoka. 21 házat írtak össze benne. Telegdy Mihálynak 11 telke, Tarnóczy Istvánnak 8, Jász Lukácsnak 2 telke volt e helységben. Szanád (ma is megvan a Tisza partján). Három házzal, mely Olcsárovics Demeter birtoka. Razsán-Szent-Miklós (a mai Tiszaszentmiklós) hat házból áll. Rábé 31 házzal. Jász Lukács és Telegdy Mihály a földesurai, a Makó (Makófalvi) család része — 10 ház — a korona birtokában. Kis-Szent-Péter (Temes vármegyében), Fele (kis falu a mai Óbesenyő és Nagyszentmiklós között) 1564-ben Nagy Márton volt a földesura; mindössze két jobbágytelekből állott; a következő évben már ezek sem tudták lefizetni adójukat. Mégy (Óbesenyő és Nagyszentmiklós között, az Aranka partján) mindössze öt házból állott; földesura a csanádi püspök volt. (Borovszky Samu i. m. I. 208—214).

Az összeírás adatai szerint még a helységek egy része nem pusztult el, sőt a földesurak is még fenntartották jogaikat. A lakosság ekkor a mai Torontál vármegye ama részén, mely a középkorban Csanád vármegyéhez tartozott, még túlnyomóan magyar volt. A tizedjegyzék szerint ekkor csak Nagyfalu, Szárafalva, Szent-Péter, Perjémes, Szent-Miklós helységekben laktak szerbek. Mindez azonban csakhamar megváltozott.

Gyula eleste után (1566) a vármegye elvesztette földesurainak legnagyobb részét, a kik közül Olcsárovics Demeter a vár védelmében esett el, Kerecsényi László parancsnok pedig fogságba jutott, sőt utóbb a törökök meg is fojtották. A földesurak közül azok, a kiket az 1564. évi összeírás még itt talált, elfutottak, mert azelőtt a magyar királyság birtokaival némileg fenntarthatták az összeköttetést, de Gyula elestével az utólsó reménység is eltűnt, hogy e terület egyhamar a magyar koronához visszacsatoltassék.

A törökök berendezkedése.

Temesvár eleste után a török uralom berendezkedett a Marostól délre eső országrészben is. A meghódított területet Halil bég és Kászim basa osztották föl; ők állapították meg egyúttal a határt Erdély és a temesvári tartomány között. A törökök a Marostól délre eső területet külön ejálet-té, vagyis helytartósággá alakították, Temesvár székhelylyel. A temesvári ejáletnek a Tisza, Duna, Maros és Erdély közötti része időnként hol több, hol kevesebb szandzsákra, vagyis kerületre oszlott fel. Az első felosztás alkalmával e terület négy kerületből állott. Az egyes kerületek székhelyei Temesvár, Csanád, Becskerek és Lippa voltak. Idővel a beosztás megváltozott s új székhelyek keletkeztek, mint Csákova, Pancsova, Ujmoldova és Orsova.

A tartományi felosztás általában véve rendszertelen volt s inkább csak adóügyi szempontból eszközölték. A temesvári tartomány élén beglerbég, helyfartó, az egyes kerületek (szandzsák) élén pedig külön szanzsákbég állott. Az erődített helyek, mint Becse, Pancsova, Keve mind külön bég alatt állottak, ezek a bégek a temesvári beglerbég alá voltak rendelve.

Csanád vára külön szandzsák székhelye lett. Ennek a szandzsáknak a területét alig néhány évvel temesvár meghódolása után összeírták. Az összeírást és a felosztást Mohammed temesvári kádi és nürfettis 1557 október 23-ától 1558 október 12-ig hajtotta végre s úgylátszik ez az összeírás az egész török uralom alatt érvényben maradt. Az összeírás szerint a csanádi szandzsák három nahiéből (járás vagy bírósági kerület) állott, a kerületek székhelyei voltak: Csanád, Vásárhely, (Hódmezővásárhely), Fellak. Az egyes járások közül azonban csak a csanádi nahié terjedt ki a mai Torontál vármegye területére. E járásbeli falvak száma mindössze 62 volt s e 62 községben összesen 1960 adóköteles házat írtak össze.

E falvak a következők: Csanád város 45 ház, ebből 5 új, 40 régi. Herdeg (Hidvég) 14 ház, két új, 12 régi. Pen (Peten) város 13 ház, egy új, 12 régi. Szentegyház falu 14 ház. Kökinyöz falu 10 ház. Lakosai elfutottak. Keresztúr-falu lakosai elfutottak 10 ház. Nagy-Gyál falu 10 ház. Bébafalu 15 ház. Szetén falu 21 ház, 1 új, 20 régi. Kisgyala falu 16 ház, egy új, 15 régi. Törvár falu 21 ház, egy új, 20 régi. Oroszlános falu 15 ház. Rábaj (Rábé) falu 27 ház, 26 régi egy új. Szanád falu két ház. Szent-Miklós falu, szerb, 10 ház, 8 régi, két új. Meg falu, szerb, 17 ház, 16 régi, egy új. Város-Kanizsa, magyar, 85 ház, 50 régi, 35 új. Nagy-Bertok falu, magyar, 18 ház, 14 régi, 4 új. Csaranola (Szaravola ?) falu, szerb, 33 ház, 30 régi, három új. Kis-Kecskés vagy Komlós falu, magyar, három ház. Komlós falu, magyar, 9 ház. Kapos-Berenye (Teremia) falu, szerb, 23 ház, 22 régi, egy új. Szent-Miklós

falu, szerb, 30 ház, 29 régi, egy új. Bánkeresztúr falu, vegyes, 10 ház. Pádé falu, szerb, 40 ház. Ladán falu, magyar, 14 ház, 13 régi, egy új. Homokrin (Mokrin) falu, szerb, 30 ház. Egrös falu, vegyes, négy ház. Dedemszeg falu, magyar, 14 ház. Deszka (Deszk) falu, magyar, husz ház, 18 régi, kettő új. Szombor (Kiszombor) falu, magyar, nyolcz ház. Magyaros-Fecskés falu, magyar, 35 ház, 34 régi, egy új. Csóka falu, vegyes 13 ház. Velina-Szent-Péter falu, szerb, 17 ház. Perjámos falu, hét ház, lakosai elfutottak. Hadmád falu, három ház, lakosai elfutottak. Tót-Katos falu, magyar, hét ház. Csókás falu, magyar, 11 ház. Sajtin (Sajtény) falu, magyar, 12 ház, 10 régi, kettő új. Bagocs falu, magyar, 45 ház, 40 régi, öt új. Makó város, magyar, 300 ház, 150 régi, 150 új. Mező-Kopáncs falu, magyar, 9 ház. Varjas-Földvár falu, magyar 15 ház. Szőlős falu, magyar, 17 ház. Csornoskán falu, magyar, 26 ház. Szent-Lőrincz falu, magyar, 60 ház, 46 régi, 14 új. Tövinős falu magyar, 36 ház, 35 régi, egy új. Szent-Miklós falu, magyar, négy ház. Tarnak falu, magyar, 10 ház, 9 régi, egy új. Szécs falu magyar, 27 ház, 26 régi, egy új. Batida falu magyar, 18 ház. Feldiák falu, magyar, 30 ház. Lele falu, magyar, 10 ház. Nádlak (Nagylak?) falu, szerb, 50 ház, 45 régi, öt új. Rét-Kopancs falu, magyar, nyolcz ház. K . . . . ál.-Egyház falu, magyar, 12 ház. Fehér-Egyház falu, magyar, 13 ház, 12 régi, egy új. Kanizsa-Monostor falu, szerb, 15 ház, 12 régi, három uj. Báziás új falu, szerb négy ház. Mezőhegyes új falu, szerb, négy ház. Szalatka falu, szerb, hét ház, négy régi, három új. (Lászlófalvi Velics Antal dr.: Magyarországi Török Kincstári Defterek. II., 194—197.)

A török adólajstromok (defterek) az adófizetőket névszerint is elősorolják, igy egyuttal arra nézve is tájékozást nyerünk, hogy mely községekben laktak magyarok és melyekben ráczok. Rácz községek voltak 1558-ban: Hódegyház (Mokrintól délre), Hollós (eredetileg kun szállás) Homokrév (a mai Mokrin), Jánosfalva vagyis Szent János (Térvár és Rábé között), Kanizsa-Monostor (Törökkanizsától délre), Kingert (Csóka határában), Kun-Szőllős (a mai Nákófalva helyén) egykor kun szállás, Kutas-Teremi (Máriafölde), Lóránt (a mai Lovrin), Nagyszentpéter. Pádé, Perjémes (ma Perjámos), Rábé, Szaján, Szanád, Szárafalva, Szent-Miklós, mind a három ily nevű falu, az egyik valószínűleg a mai Nagyszentmiklós, a másik Szemlak és Pécska között a Maros partján feküdt. Szőreg, Telek, Vizes-Gyán (a mai Vizesd) egykori kun szállás. Magyarok és szerbek vegyesen laktak a következő helységekben: Egres és Csóka, ezeket a helységeket azonban 1581-ben tiszta szerb lakosság lakta, mely a földmíveléssel nem sokat törődött, főjövedelme a juhtenyésztés volt. Az 1581. évi török tizedlajstromok a csanádi nahiében 74.349 juhot számláltak össze. (Borovszky S. I. 217.)

A török defterek.

A csanádi vár őrsége az 1590—91. évi kimutatás szerint mindössze 73 emberből állott, ebből 44 ulufedzsi volt, Hasszán aga parancsnoksága alatt s 28 martalócz Szelim aga alatt. Az előbbiek lovasok voltak, az utóbbiak leginkább ráczokból toborzott önkéntesek; az őrség napi zsoldja összesen 500 akcse volt, a mi évenként 180.000 akcsénak felel meg. Ezzel szemben a csanádi szandzsák bégei jövedelme 207.000 akcsében volt megállapítva. (Velics—Kammerer i. m. I. 414.)

A törököktől megszállott helyeken csakhamar imaházak és keleti szokás szerinti fürdők épültek. Becsén még 1533 előtt épült egy ily mosea, melyről Rusztem nagyvezér az 1553. évi béketárgyalások alkalmával megemlékezik.

Mikor János Zsigmond, 1566-ban Szulejmán meghívására Pancsován hajóra szállva, Zimonyba ment, útközben Temesváron és Becskereken megpihenve, már látta az új moseákat; midőn tehát a szultán felszólította, hogy óhajait közölje vele, csupán a Tisza és a Sebes-Körös közötti vidék átengedését, illetőleg Erdélyhez való csatolását kérte. A temesi helytartóságot nem merte kérni, mert ott már akkor moseák állottak. (Bőhm Lénárt I. 240.)

A keresztények helyzete.

A török uralom terjeszkedésével a keresztények helyzete is mindegyre rosszabbodott. Ugodi Ferencz csanádi püspök, midőn Csanádot György barát birta, inkább csak névleg viselte a püspöki méltóságot. A csanádi püspökség jövedelmeit már évekkel ezelőtt Perusics Gáspár élvezte. Utóda Héderfáji Barlabási János volt, a ki csak rövid ideig (1550—1552) állott a csanádi püspökség élén. Ezután két évig üresedés állott be, melynek folyamán a püspökség erdélyi birtokait Ferdinánd király Cserepovics Miklósnak zálogosította el.

Mikor Ferdinánd 1556-ban Bódy György leleszi prépostnak adományozta, a püspökséget, a Maroson túli terület már a török kezében volt. Ő és utódai másfél századon át nem léptek a püspökség területére. A káptalan tagjai úgy látszik

már Csanád első ostromakor elmenekültek, s többé nem tértek vissza. Az alsó papság is csakhamar elhagyta a helyét.

A reformáczió. Ily körülmények között az újított hit csakhamar elterjedt a csanádi egyházmegyében is. Ezt a környékbeli főurak is jelentékenyen előmozdították, elsősorban Brandenburgi György őrgróf, a ki már 1523-ban nyiltan Luther követői közé tartozott. Az ő példája bizonyára nagy hatással volt e vidék többi földesuraira is. A Patócsi család, melynek tagjai Perjémesen (Perjámos) és Szárafalván (Sárafalva) voltak birtokosok, már korán a reformáczió hívei közé sorakozott, a Telegdyek közül Miklós, a ki mint a szentjobbi monostor feldúlásából következtetni lehet, szintén protestánssá lett s a ki Oroszlánoson, Bében, Hódegyházán, Szanádon stb. más helyen volt birtokos, a mai Torontál vármegye területén. Leghatalmasabb pártfogója volt azonban e vidéken a reformáczionak Suraklini Petrovics Péter temesi főispán, a ki egész hévvel az újított hit követője lett. Őt tartják a főurak közül az első kálvinistának. 1531-ben már lippai várparancsnok. Mikor 1541 végén Dél-Magyarország kormányzója lett, nagy tevékenységet fejtett ki a reformáczió terjesztése érdekében. 1543-ban a Jaksics család fiágban magvaszakadván, lefoglalta a család összes birtokait, többek között Kenéz helységet (a Maros balpartján Egrestől nyugatra) s mind itt, mind a nagylaki uradalomhoz tartozó többi helységben buzgón terjesztette a reformált hitet.

Szegedi Kiss István. Ép ez időtájt érkezett haza Wittenbergből Szegedi Kiss István, a magyarországi reformáczió egyik legkimagaslóbb alakja, a kit csanádi barátai, midőn hazaérkeztéről értesültek, meghívtak Csanádra. Szegedi Kiss István nagy tűzzel támadta a katholikus egyházat. Épen ez a körülmény okozta vesztét.

A káptalan tagjai, a kik kezdetben szívesen hallgatták szónoklatait, elfordultak tőle, sőt jelentést tettek György barátnak, a ki akkoriban a csanádi püspökség kormányzója volt. György barát Perusics Gáspár csanádi várparancsnokot bízta meg, hogy vonja felelősségre Kiss Istvánt. De a hitújító szembe szállott a várparancsnokkal, mire Szegedi Kiss Istvánt agyba-főbe verte, kétszáznál több könyvét elvette tőle.

Kiss Istvánt nemsokára ezután Temesvárra hívta Petrovics temesi főispán. Az ő védelme alatt tartották a reformátusok a Csanád vármegyéhez tartozó Torony helységben 1549—50-ben zsinataikat.

Mikor azonban 1551 őszén Losonczy István lett Temesvár parancsnoka, első dolga volt, hogy az 1550. évi 12—16. törvényczikk értelmében kiutasítsa onnan Kiss Istvánt és társait. (Borovszky S. i. m. I. 283—291.)

Temesvár eleste után azonban a magyarság évről-évre pusztult a mai Torontál vármegye területén s ezzel a reformált hit követői is lassanként kivesztek.

Katholikus hitélet. A kevésszámú katholikus magyar, mely a hódoltság alatt is ittmaradt, évtizedeken át teljesen magára hagyatva tartotta fenn hitét a görögkeleti vallást követő ráczság tengerében. Ezeket a cseri barátok, a szigorúbb rendi szabályokat követő ferenczrendi szerzetesek, a kik Nagy Lajos király uralkodása alatt telepedtek le Cseri városban (Rékással volt határos a régi Temes vármegye területén) részesítették a vallás vigaszaiban. A csanádi püspökök távol egyházmegyéjüktől alig tehettek valamit a török hódoltság alatt élő híveik érdekében. Még legtöbbet tett Gecsei Melegh Boldizsár, a ki leleszi prépostként, 1572-ben nyerte el a csanádi püspöki czímet. Az ő előterjesztésére a pápa, a Szegeden Orsován, Haczakon és Krassón lakó ferenczrendi szerzeteseket felhatalmazta a délmagyarországi kath. hívek látogatására. Az első, a ki a délmagyarországi hódoltságot bejárta, az illyr származású Raguzai Bonifácz szerzetes volt, a ki 1581-ben halt el; kívüle még egy szerzetes működött ekkor a Délvidéken, Gyurgyevics Domonkos, a kiről az itt lakó raguzai kereskedők a pápához, 1582 február 6-án, intézett levelükben megjegyezték, hogy a hódoltságon tartózkodik, de már két év óta nem volt náluk. 1618-ban már jezsuitákat is találunk Temesvárott. De ezek mellett a ferenczrendű szerzetesek is lankadatlan tevékenységet fejtettek ki.

Báthory Zsigmond. Midőn Báthory Zsigmond Erdély kormányát átvette, szakított elődei politikájával s 1595 január 28-án Rudolffal véd- és daczszövetséget kötött. Ugy látszik, ekkor biztosította Rudolf király Báthory Zsigmondot arról, hogy ha az Erdélyhez tartozó részeket visszafoglalja, azok az ő birtokába mennek át.

Báthory Zsigmond még az 1594. év folyamán szövetséget kötött a moldva- és oláhországi vajdákkal, melynek hatása alatt a Marostól délre eső területen lakó ráczok és oláhok is mozgolódni kezdtek. Palatics György bán e mozgalmat tőle

telhetőleg szította s neki köszönhető, hogy Tódor nevű vladika vezérlete alatt egy küldöttséget menesztettek Báthory Zsigmondhoz, a mely a törökök ellenküzdelmükben az erdélyi fejedelem segélyét kérte. Báthory a küldöttséget legi nagyobb előzékenységgel fogadván, az ő biztató szavainak hatása alatt a temesvári vilajetben lakó szerbek legnagyobb lelkesedéssel fogtak hozzá, hogy a török igát lerázzák. 1594 tavaszán 1500 szerb s oláh ragadott fegyvert, a kiket *Tódor* vladika és *Dóczián* vezettek s a kikhez még a rettegett szerb *Lugasi* János, *Majócz* Péter és bizonyos *Jankó* nevű főnök csatlakozott.

E felkelő csapat a törököket Pancsovától Horomig (Ujpalánka) terjedő területen mindenünnen előzte, még Verseczre is benyomúlt, mire a temesvári beglerbég ellenük indúlt, de a szerbek visszaverték. Ekkor a szerb felkelők már néhány ezer emberre szaporodtak, Nagybecskereket támadták meg, hol jelentékeny számú szerb és török lakott; a becskereki bég még idejekorán megszökött a várőrséggel együtt, mire a szerbek a várat elfoglalták és az ott maradt török lakosságot legyilkolták.

Imnen azután a Becskerek környékén lakó szerbekkel egyesülve, pusztítva járták be az egész környéket. A temesvári beglerbég négyízben indúlt ellenük, de mindannyiszor visszaverték. Mivel azonban a szerb felkelők tudták, hogy magukra hagyatva nem sokáig bírják a küzdelmet a törökökkel, küldöttséget menesztettek Báthory Zsigmondhoz, megkínálták a despota méltósággal s tőle mint Ráczország fejedelmétől, segélyt kértek. Báthory Zsigmond a fővezérségre Székely Mózest szemelte ki, a ki az erdélyi segédcsapatokkal útnak is indúlt, hogy a ráczoknak segélyt vigyen, de időközben a rácz vezérek között egyenetlenségek támadtak; midőn erről Székely Mózes értesült, hadaival megállapodott Erdély határán s habár a szerbek vezérei 1594 junius 13-án levelet intéztek hozzá, a melyben a segélyt megsürgetik. Székely Mózes nem merte a török haragját magára vonni és nem mozdúlt. A magukra hagyott szerbek erre Verseczet vették ostrom alá, melynek parancsnoka, az óriási erejéről híres Halabur Jankul nevű szerbet párviadalra szólította, melyben Jankul a török agát megölte s fejét győzelmi jelül magával vitte a szerbek táborába. Mivel azonban a temesvári basa nagyobb sereg élén Versecz felmentésére sietett, a szerbek elszéledtek. Hasan, temesvári basa, innen Becskerek alá érkezett, melyet a szerb felkelők ép akkor akartak elhagyni, de a lakosság kérésére ott maradtak s a magyar hajdúkkal és az oláhokkal egyesülve, felvették a küzdelmet a többszörös túlerő ellen. A felkelők Szent Mihály nevével kezdték meg a támadást a törökök ellen, a kik már az első támadásra színleg hátrálni kezdtek; nemsokára azonban ismét állást foglaltak és iszonyú ágyúzással fogadták az utánuk nyomulókat. A magyarok most oldalra kanyarodtak, hogy hátba támadják a törököket. A szerbek azonban a hajduk oldalfordulatát futásnak magyarázták, minek következtében megzavarodtak. Ezt felhasználva, a törökök a szerbekre vetették magukat, a kik futásban kerestek menedéket, de a törökök legnagyobb részüket lekaszabolták. A magyarok és a szerbek közül alig háromszázan menekültek meg. Ez a nap megsemmisítette a felkelők minden reményét; a törökök pedig az egész környéken talált népet kiirtották. (Borovszky S. I. 218. Millenn. Történet, V. 514—516.)

A következő évben (1595.) a háború már tavaszszal vette kezdetét a temesvári vilajetben, melynek visszafoglalására Báthory Zsigmond *Borbély* Györgyöt szemelte ki. Borbély György, miután május 27-én elfoglalta a karánsebesi kapitányságot, azonnal a támadáshoz fogott. Még julius havában elfoglalta Bogsánt, majd Verseczet, augusztus havában Facsádot (Facsét), majd Lippát, szeptember 16-án Boros-Jenőt és október 22. után Csanád vára is az erdélyiek birtokába került, a kik ezzel megvetették lábukat a mai Torontál vármegye területén.

Az 1596. év tavaszán, míg a rendek a pozsonyi országgyűlésen tanácskoztak, a »nagy szemöldökű« Szulejmán, az új temesvári basa, a Győr környékén telelő tatárokat a Körös-Marosközére hívta, hogy a vidéket teljesen elpusztítsák. De ez csak előjátéka volt a megkezdett küzdelemnek, melyet a törökök az elveszett várak visszafoglalása érdekében indítottak.

A temesvári basa körülvette Lippát, mivel azonban közben *Buday* György felgyújtotta Temesvár külvárosait, a basa sietve elvonult Lippa alól. Rövid idő multán Báthory Zsigmond hadi tanácsot tartott Lippa alatt; ekkor Borbély György első sorban Csanád és Becskerek visszavételét sürgette, erre azonban nem kerülhetett sor, mert Báthory egy ideig Temesvárt ostromolta, majd Lippát

Szelestey János őrizetére bízva, hazatért Erdélybe. Alig hagyta el Lippát, Szelestey még julius havában válogatott csapattal, melyben skótok is voltak, megtámadta Csanádot, de nem birta bevenni, bár nagy zsákmányt szerzett a környékről. Mikor azonban a zsákmánynyal hazafelé indult, a temesvári basa váratlanul rajta ütött. E támadás teljesen zavarba hozta a visszavonulókat, sokan közülök, mint Petky Farkas fogságba estek, mások elestek, a ki meg tudott menekülni, mint Szelestey, Lippára futott.

A csanádi kudarcz után a fejedelem Szelestey helyébe Borbély Györgyöt nevezte ki parancsnokká.

1597 szeptember havában a fejedelem Jósika István kanczellárját küldte Temesvár ostromára. Midőn erről Borbély György értesült, be sem várva az erdélyi sereg megérkezését, a lippai katonák egy részével elfoglalta a csanádi palánkot. A császári biztosok ekkor parancsnokot is helyeztek beléje, *Lugosi* Ferencz személyében, de ez 1598 nyarán *Szaturdsi* Mehemet szerdár közeledtére kivonult a várból, melybe a törökök újból befészkelték magukat.

Temesvár ostroma ismét sikertelen maradt, mire *Báthori* Zsigmond elkedvetlenedve, 1598 április 10-én lemondott az erdélyi fejedelemségről, s ezzel Erdély és a részek védelme Rudolf király biztosaira nehezedett.

Harczok a törökökkel.

1598 nyarán Szaturdsi Mehemet Belgrádnál átkelvén a Dunán, Pancsovánál ütött tábort, innen Becskerek felé vette útját, hol a tatár khánnal egyesülve, egymásután elfoglalta a marosmenti erődítményeket, majd Nagy-Várad ostromával sikertelenül próbálkozván meg, Szeged felé vonult vissza. A szultán selyemzsinórt küldött neki. A tatárok azonban itt maradtak téli szállásra Szeged környékén, míg a khán Zomborban ütötte el sátorát. A tatár had az 1598—99. év telén az egész vidéket elpusztította, úgy hogy egy ideig a Marostól délre eső vidéken három napi járóföldre sem lehetett élő lényt találni. (Márki Sándor: A tizenötéves török háború történetéhez, Hadtörténelmi Közlemények 1894. évf. 347. — Borovszky S. i. m. II. 78. — Böhm Lénárt i. m. I. 251—261.)

Évek teltek el, míg a magyar és a török hadak ismét szemben állottak egymással a mai Torontál vármegye területén. *Kornis* Gáspár, a ki kész eszköze volt Mihály vajdának, 1600-ban több vár, közte Csanád visszavételét ajánlotta. De Rudolf király a vajda ama kívánságát, hogy a tiszántúli öt vármegyét visszahódításuk esetén Erdélyhez csatolja, megtagadta, így a hadjárat is elmaradt.

Mindamellett a ráczok és a hajdúk egyre pusztítottak a Maros vidékén. 1604 julius havában Horváth Ádám a lippai hajdúkkal és a karánsebesi ráczokkal egész a Dunáig nyomult; ostrom alá vette Kevevárát, melyet bevevén, sok törököt levágott, ötöt pedig foglyul küldött Bástához.

Az 1606. évi bécsi béke az erdélyi fejedelemnek biztosította egész Erdélyt, Magyarország mindama részével, a melyet Báthory Zsigmond fejedelem birt, mindamellett Csanád vármegye területének hovatartozandósága még Bethlen Gábor idejében is vitás volt.

Az erdélyi fejedelmek, mint Báthory Zsigmond, a középkori Csanád vármegyét Erdélyhez számították. Báthory Zsigmond 1597-ben adományokat tesz e vidéken; többek között Lapispataki Segnyei Miklós hívének adományozza Perjémes (a mai Perjámos) és Telek (Egrestől nyugatra) falvakat. Bethlen Gábor uralkodása alatt a birtoküggyek rendezése végett Nagykárolyba bizottságot hívtak össze, de a csanádvármegyei hódoltság ügyét függőben hagyták.

A Délvidék 1606 körül.

A Marostól délre eső terület eme korbeli beosztását és közállapotait érdekesen tűnteti fel a bécsi udvari könyvtárban őrzött kézirat, melyet Kyrimi Ibrahim másolt. Címe: Legbiztosabb út a városok és országok megismerésére. E munka a temesvári ejáletről a következőket írja: Temesvár tartománya fekszik a hatodik égalj alatt Szendrői-Belgrád átellenében a Duna éjszaki partján. Temesvár, az Erdély határán fekvő ejáletnek nevezetes és erős vára. Az említett erősség, mely nádasok és mocsárok miatt nehezen járható helyen fekszik, olyan mint egy mély vízben fekvő sziget. A munka ezután megismertet bennünket Temesvár történetével, majd így folytatja: Szendrői-Belgrádtól a Dunán átkelve (Temesvár) három napi út. Ezen köz egészen síkság; oldala mellett a Temes nevű víz folyik és a Dunába ömlik. Szomszédságai Pejdsu (Ujpécs), Becskerek (Nagybecskerek), Csákova (a mai Csák) és Lippa kerületek. Alája tartoznak Versecz, Erdély határán fekvő vár, Sztambultól 23 napi járásra. Szomszédai Csákovár és Temesvár. Csákova Ujpécs és Versecz között fekvő kerület. Sztambultól 25 napi távolságra. Lippa Erdély határán fekvő kerület, Sztambultól 25 napi távolságra. Szomszédai: Temesvár és Janó (talán Borosjenő) kerületek. Ez a város egyike Erdély rendezett városainak; fekszik a Maros vize partján. A város kerített és vára erős építésű. Rumélia beglerbégje, Mehmed, eljövén és a kereszténveket kiűzvén, elfoglalta. Jenő Temesvártól három napi távolságra fekvő és ennek alávetett kerület. Pancsova, Belgrádtól átellenben a Dunán túl (ránk nézve innen) Temesvár ejáletjében fekvő kerület. Belgrádból látható, Sztambultól 25 napi járó föld. Szomszédai: Becskerek és Csákova.

Becskerek Belgrádból látható helyen fekszik, a Dunán átkelvén és Temesvár felé menve, egynapi út. Sztambultól 21 napi távolságra. Ez előtt erős falú vár lévén, 958-ban (a keresztény időszámítás szerint 1551-ben) Rumélia beglerbégje, Mehmed basa, ostrom alá vevén, bevette. Vára jelenleg elpusztult.

Csanád, Temesvárnak alávetett szandzsák, Sztambultól 24 napi járás, szomszédai Temesvár, Janova (Borosjenő) és Becskerek kerületek. Ezt a várat Erdélytől Mehmed basa vette el, a várlakók kegyelmet kérvén. Ismét a keresztények kezébe kerülvén, 1007-ben (1598—1599) Szaturdsi Mehmed basa, midőn Péter-Váradra ment, a keresztények kivonulván belőle, visszafoglalta. Környékén Nagy-Kálnak (Nagylak), Sikra (Siri) és Simluk (Fellak) nevű várakat 959-ben (1552.) az akkori szerdár, Ahmed basa, foglalta el. (Századok, 1870. 233—305.)

Mikor készült e munka, nem lehet megállapítani; mivel azonban az eseményeket 1014-ig (1605—1606.) keltezi, azt lehet következtetni, hogy ez időtájt készült e földleírás is, tehát a marosontuli hódoltságnak a bécsi béke korában fennálló közigazgatási beosztását tünteti fel. Néhány évvel később már másképp találjuk a marosontúli részek beosztását. *Aini Ali, Ahmed* szultán defter eminijének 1614-ben kelt iratában, 1610-ben, így volt e vidék beosztva: a második, vagyis a temesvári ejálet szandzsákjai voltak Lippa, Csanád, Gyula, Medova és Jenő. Azaz öt szandzsák, vagyis Temesvárral, mint székterülettel, hat.

Becskerek, úgy látszik, a szerbek 1594. évi felkelésekor teljesen elpusztult, az új beosztás alkalmával már megszűnt szandzsák-székhely lenni. Területét alkalmasint a csanádi szandzsákba osztották be.

Egykorú térképek.

Minthogy a politikai beosztás többször változott a temesvári ejaletben, rendkívül nehéz e beosztásról világos képet nyerni. Megnehezíti e meghatározást még az a körülmény is, hogy az egykorú térképek rendkívül zavarosak.

A legrégibb térképek egyike a Lazarus-féle földabrosz 1553-ból, a melyen azonban a politikai beosztás teljesen hiányzik. A temesvári ejálet »Campus Marons« néven van feltűntetve. Megye egy sincs rajta megnevezve. A községek holfekvése is össze-vissza van zavarva; a Duna, Tisza folyása nem déli, hanem délkeleti irányban van feltűntetve.

A térképen a következő helységek fordulnak elő a mai Torontál vármegye területén: a Maros mentén a balparti vidéken: Zeureck (Szőreg), Deski (Deszka, vagyis a mai Deszk), Cenadium (Csanád), Metz (ismeretlen), Sct. Michel (Ós-Csanádtól keletre), S. Péter (Nagyszentpéter), Egres, Zádorlaka (a XVI. században Arad vármegyéhez tartozott). A Tisza mentén, a balparti vidéken Iklod, Zendi, Monostor, Czoka (a mai Csóka), Seregház, Orozlan (Oroszlános), Zentel (Szentelt város, kun szállás), Galad, Bijld, Itze, Betzeuu (Bessenyő). A Temes mentén a balparti vidéken: Temesvár után a következő sorrendben: Tzona, Temen, Kenetz, Beregza (a mai Berekszó), Tosii, Ketzs, Ipereck, Horgzek (Horogszeg), Czokoua. Itt a Temes egy roppant kiterjedésű tóba (Lacus betzkerek) folyik be, melynek déli szélén vízzel körülvéve áll Betzkerek, mint várerőd. Betzkerek alatt a Temes ismét kifolyik és tovább haladva, Taurinum fölött a Tiszába ömlik.

Sambucus János, a ki e térkép több tévedését tapasztalva, 1571-ben »Ungarie loca praecipua recens emandata atque edita« czímen új magyarországi térképet adott ki, Torontált megnevezi ugyan, de a többi délmagyarországi megyéről nem emlékezik meg. Ő utána rajzolhatta Stier Márton térképét, melyet 1664-ben, Nürnbergben adtak ki.

Sambucusnál is, Stiernél is a Torontaliensis comitatus határos jobbról Szolnok és Bihar vármegyékkel. Alatta comitatus Czongradiensis terül el Zurck-ig (Szőreg akar lenni). A Marostól délfelé Chonadiensis comitatus van feltűntetve, vagyis a középkori Csanád megye marosontúli része. Azonban az egyes vármegyék határai, noha a térkép színezve van, nincsenek feltűntetve. Csak az előforduló

folyók és helységek tájékoztatnak bennünket arról, hogy az eltűnt délmagyarországi vármegyék területén vagyunk.

Az innenső marosi oldalon a következő helységek vannak feltüntetve: Zurch (Szőreg), Deski (Deszk), Metz, S. Péter (Nagyszentpéter), Egres, Zádorlaka. A Tisza balpartján lefelé: Zendi, Monster (Kanizsa-monostor), Czoka (Csóka), Orozlán (Oroszlános), Itze, Betzeu (Bessenyő), Custos focka. Beljebb, a Tiszával egyesült vizek mentén: Aracho (Aracsa), Iperek, Galat, Cziona, Becskerek, a nagy tó mellett.

Cantellio Jakab földrajzi könyveiben Bihar és Szolnok vármegyék széleire helyezi Torontált. Ortelius és Kreckwitz oly térképet készítettek, melyeken Torontál vármegye a Marostól éjszakra, Békés vármegyével határosnak van feltüntetve. E térképkészítők alkalmasint a középkori Csanád vármegyének a Maroson inneni részére akarták Torontál vármegyét helyezni. Mind a mellett a helységek ott találhatók, a hol tényleg fekszenek.

Az egykorú földrajzi munkák is rendkívül hézagos adatokat tartalmaznak a mai Torontál vármegye helyrajzi viszonyaira nézve. *Bombardi* Mihály topographiai művében (1718.) Torontál határainak keletről a Berettyó folyót, nyugatról Külső-Szolnokot vagy Kunságot, délről Csongrád, éjszakról Szabolcs vármegyét tartja. (Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország Történetéből, I. 12—15.)

Hogy a művelt világ ily homályos ismeretekkel rendelkezett a mai Torontál vármegye területi viszonyaira nézve, azon nem is csodálkozhatunk, mert az 1595—1598. évi hadjáratok óta még az erdélyi hadak sem fordultak meg e területen. 1613 augusztus 13-án a ráczok, a lippai és a borosjenei vitézek még egyszer visszafoglalták Csanádot, s a csanádi béget Báthory Gáborhoz vitték, azonban, úgy látszik, Bethlen Gábor a várat — alkalmasint 1616-ban — visszaadta a törököknek s az övék is maradt a nagy felszabadító háborúig.

Török hadak átvonulása Torontálban.

1616-tól 1686-ig a mai Torontál vármegye területe nevezetesebb hadi eseményeknek nem volt színhelye.

A temesvári török had azonban több ízben vonult át a vármegye területén. 1636-ban a budai helytartó, Bekir temesvári basát Bethlen István támogatására rendelte ki, hogy Bethlen Gábor unokaöcscse a törökök segélyével emeltessék a fejedelmi székbe.

Bekir basa Szalonta felé vonult, a hol azonban a hajduk éjjeli támadásától megréműlve, a Maros felé futott.

II. Rákóczy György.

A porta 1658-ban, II. Rákóczy György megfenyítésére, Köprili Mohammed nagyvezért küldte Magyarországba; a nagyvezér junius havában már Temesvárnál táborozott, hadainak egy része Borosjenőt ostromolta. Mialatt Rákóczy Lippa és Arad között táborozott, az erdélyi rendek háromtagú követsége békét kért a nagyvezértől. A nagyvezér táborában jelen volt a budai basa is, a ki a követek egyikét, *Barcsay* Ákost, jelölte erdélyi fejedelemnek. Barcsay, hogy az országot megmentse a romlástól, többnapi vonakodás után elfogadta a fejedelemséget. De II. Rákóczy György nem egy könnyen engedte át a fejedelemséget. Mialatt Barcsay az óriási adó behajtásán fáradozott, Rákóczy váratlanul Erdélyben termett s elűzte a fejedelmet. Ennek megtorlása czéljából Szejdi Ahmed, budai basa, 1660 április havában Temesvárról Lippára vonult, ott átkelt a Maroson és Bihar vármegyébe tört, útközben mindent elpusztítva. Tudjuk, hogy a Szász-Fenes és Gyalu között, május 22-én, vívott csatában II. Rákóczy György is súlyosan megsebesült. A vesztett csata után II. Rákóczy Györgyöt hívei Nagy-Váradra vitték, hol junius 7-én elhúnyt. A török erre a fontos Nagyváradot vette ostrom alá s a nagyvezér, Ali, temesvári basára bízta Nagyvárad elfoglalását.

Barcsay Ákos.

Mivel azonban Rákóczy hívei Barcsayt nem akarták fejedelmüknek elismerni, hanem Kemény Jánost hívták meg a fejedelmi székre, a temesvári basa tatárokat hívott a Temesközbe, a honnan ezek 1661 junius végén Erdélybe nyomultak, melyet kegyetlenül elpusztítottak.

A vasvári béke után.

Az 1664-ben kötött vasvári békeszerződés husz évre véget vetett a török háborúinak. A béke végleges megkötése végett 1665 máj. 15-én gróf Leslie Walter vezetése alatt fényes és nagyszámu küldöttség indult el Bécsből, melyet harmincznégy hajó vitt le a Dunán; e küldöttség útközben Pancsovát is érintette.

A XVII. század közepén egészen a felszabadító hadjárat kitöréséig béke honolt a temesvári hódoltságban.

Bár a török bégek a békés idők alatt a földmívelést és a gyümölcstermesztést

is előmozdítani igyekeztek, a vidék mégis siralmas helyzetben volt. Becskerek vára, melyet az 1594. évi szerb felkelés alatt történt támadás nagyon megviselt, pusztuló félben volt. A török mit sem javított megrongált bástyáin, nem tatarozta épületeit és sánczait, melyeknek hadi czélokra való fenntartását, megerősödött uralma érzetében, az ország akkori helyzetében nem tartotta szükségesnek.

Hasonló helyzetben volt Csanád vára is, a melynek fenntartására, mióta Nagy-Várad is török kézbe került, többé nem gondoltak.

Egyházi ügyek.

Bár a lakosság ekkor már túlnyomóan ráczokból állott, mégis találunk itt magyarokat is, a kik megmaradtak a katholikus vallásban. Thomassi Gábor bolgár szerzetes, a ki a temesvári hódoltságban működött, 1650-ben jelentést tett, hogy Csanádon, Kiszomborban, Becskereken és más helységekben katholikus hívőket talált; de ezek mindenütt plebánosok nélkül szűkölködnek.

1644 óta, midőn Zongor Zsigmond csanádi püspök a szegedi ferenczrendűek házfőnökét püspöki helytartóvá nevezte ki, némileg javult a katholikusok helyzete. A szegedi ferenczrendűek ezernyi veszély közepette járták be a hódoltságot, mindenütt buzdítva és vígasztalva a hívőket, sőt néha felrándulnak a püspökhöz is, a ki ez időtájt Nagyszombatban lakik, hogy működésükről beszámoljanak.

Alig néhány évre, hogy Zongor Zsigmond a szegedi házfőnököt megtette helytartójának, a püspök felszólítására összeírták azokat a falvakat és pusztákat, a melyeket püspöki birtokoknak tartottak. Ez az összeírás, mely 1647—1651-ben készült, 42 pusztát és 60 lakott helységet tüntet fel. A lakott helyek közül a következők voltak a mai Torontál vármegye területén: Béb, Becse, Becskereke, Besnyő, Decsk, (Deszk), Egres, Hegyes, Horogszeg (Nákófalva és Vizesd vidékén), Hollós (Nagykikindától keletre), Homokri (Mokrin), Jára (Nagyszentmiklóstól keletre), Kis-Jankahida, Monostor, Nagy-Gyála, Nagy-Ősz, Nagy-Jankahida, Kökönyen-Keresztúr (Kökényér), Kanizsa, Loránt (Lovrin), Pürüjemes (Perjémes), Pordány, Szent-Iván (a mai Ujszentiván helyén) Szent-Miklós, Sárafalva, Szentulya (Szentelt), Szőlős, Szanád, Telegd (Telek, Egres mellett), Törösd, Teremi, Valkány, Vizes-Gyán, Zombor (Kiszombor).

Mikor Pálffy Tamás lett csanádi püspökké, felszólította a csanádi püspökséghez tartozó falvakat, hogy földesúri hatóságát ismerjék el, mert különben rájuk küldi a Szécsényben lakó Szegedi György s Rácz János, továbbá a Gyarmaton lakó Foktői János hadnagyokat. A püspök levelét a többi között a következő falukhoz intézte: Szent-Miklós, Egres, Lorántfalva (Lovrin), Nagy-Eős (Nagyősz).

1654-ben gróf *Pálffy* Tamás püspök királyi oltalomlevelet eszközölt ki a püspökségi birtokokra és rászorította a falvakat, hogy bizonyos évi adó megajánlásával ismerjék el földesúri jogát. Ez azonban csak a Maroson inneni községekben sikerült neki. A Maroson túli, vagyis a mai Torontál vármegye területén lévő helységekből a püspök mitsem kapott, sőt a kanczellária Egrest, nem törődve a püspök jogigényeivel, 1655 jun. 25-én eladományoztatta a királylyal Lessenyei *Nagy* Ferencznek, Milojkovics Miklósnak és *Dienes* Györgynek.

Birtokviszonyok.

Az elpusztult helységek területét az egyes nagyobb falvak vagy városok vették bérbe. Igy 1647 körül a kiszomboriak bírják Dedemszeget és Klárafalvát. Az erdélyi fejedelmek 1607-től kezdve leginkább a lippai, borosjenei és váradi vitézeknek adományozták a régi Csanád vármegyei pusztákat és falvakat.

1609-ben Báthory Gábor több hadházi hajdú vitéznek adja Zombor (Kiszombor) helységet. 1647-ben I. Rákóczy György a magszakadás következtében reá szállott Zombor és más falvakat Kis Márton körösszegi hajdu kapitánynak adja.

A magyar király azonban fenntartotta felségjogait a Maroson túli országrészekre is. A király vagy a nádor leginkább katonáknak osztogatnak adományokat a mai Torontál vármegye területén. 1653-ban Bélteki Pált és Olasz Pált a garamszentbenedeki convent Szent-Miklós, Pádé, Morotva és Hodics birtokába iktatja. 1655-ben Dedemszögöt (Kiszombor alatt) Wesselényi nádor, uratlan pusztaként Horváth-Kissevics György királyi titkárnak, Czorgáll Ferencznek és Csór Györgynek adományozza. 1655-ben Harmadot (Perjámostól keletre) és Hódegyházat (Mokrintól délny.) Lessenyei Nagy Ferencz, Milojkovics Miklós és Dienes György nyeri adományul. I. Lipót király 1681-ben Fejéregyház-falut (ma Firigyház puszta Törökkanizsa mellett) Gbellani Miklósnak és Michalek Miklósnak adományozza. Kökényért (a mai Keglevicsháza helyén) 1655-ben Krehicz György, Nagy Balázs és Somogyi János nyerik adományul. (Borovszky Samu I. 226—228. II. 131., 161., 212., 314.)

A fölszabadító hadjárat kezdete.

Bécs felmentésével (1683) megkezdődött a felszabadító háború, mely véget vetett a török uralomnak Magyarországon. Az 1685. év folyamán egymás után kerülnek vissza a császáriak kezére Szolnok, Szarvas, Arad, Szent-Jób. E várak visszafoglalása főleg a Thökölytől elpártolt kuruczok műve volt, a kik a temesvári basát is megrémítették. Arad elestének hírére Csanádot is elhagyták a törökök s a magyar hajduk és rácz katonák szállották meg. Mikor azután 1687 tavaszán a lippai törökök lesbe állottak hogy a Szegedre eleséget szállító magyar társzekereket kifoszszák, a csanádiak ráütöttek a leselkedő törökökre s közülök mintegy kétszázat levágtak. A törökök kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy a császári hadak előnyomulását megakadályozzák. A további hadműveletek középpontja a törökök részéről Temesvár lett. Ide vonult vissza, 1686-ban, Szeged bevétele után (október 23.) Kalgha khán, a tatárokkal, a kik 1686—87 telén a Tisza és Temesvár közötti területen tanyáztak.

A következő év (1687) kora tavaszán ismét teljes erővel indult meg a küzdelem. Ibrahim basa, a temesvári beglerbég, márczius elején Temesvárról Szőregre vonult, hogy Szeged városát kézrekerítse.

A szegedi parancsnok azonban egy szökevény szerbtől még idejekorán értesült erről és felkészülve fogadta a támadást. A mint az első török csapatok megmászták a falakat, megdördültek az ágyúk s nehány kartácslövés oly pusztítást vitt végbe az ostromlók között, hogy az egész török had, a podgyász visszahagyása mellett, rendetlen futásban keresett menedéket.

Ibrahim basa a kudarcz után többé nem mert kijönni Temesvárból, a hol a következő év (1688.) nyarán kitört katonai lázadás alkalmával életét vesztette. Utóda Dschaafer basa lett.

Lugos, Lippa és Sólymos elfoglalása után a bécsi haditanácsban az egész temesi ejálet visszafoglalása volt a tanácskozás tárgya. Lipót király azonban az 1688-iki hadjárat főczéljául Belgrád visszafoglalását tűzte ki. Mialatt Miksa Emánuel Belgrádot foglalta el, azalatt Veterani Frigyes tábornok Karánsebest, Orsovát és Kladovát kerítette kézre, miáltal a császári hadak a temesvári török hódoltságot félkörben bekerítették.

A Belgrád bevétele után megindult béketárgyalások mindamellett nem vezettek eredményre, mivel a bécsi kormány Temesvár átadását követelte, a mit azonban a török békekövetek makacsul elleneztek.

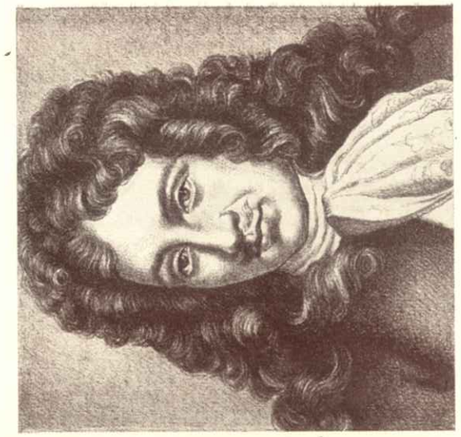
Az 1689. év folyamán a császári hadak benyomultak Albániába és Maczedóniába, mire az ott lakó szerbek és az albániaiak fellázadtak a törökök ellen. Lipót császár a Balkán félszigeten elért sikereken felbuzdulva, 1690 április 6-án kiáltványt bocsájtott ki a balkáni szerbekhez, melyben őket régi szabadságaikba és kiváltságaikba visszahelyezni igérte és egyszersmind felszólította őket, hogy csatlakozzanak a császári hadakhoz.

Szerbek betelepülése.

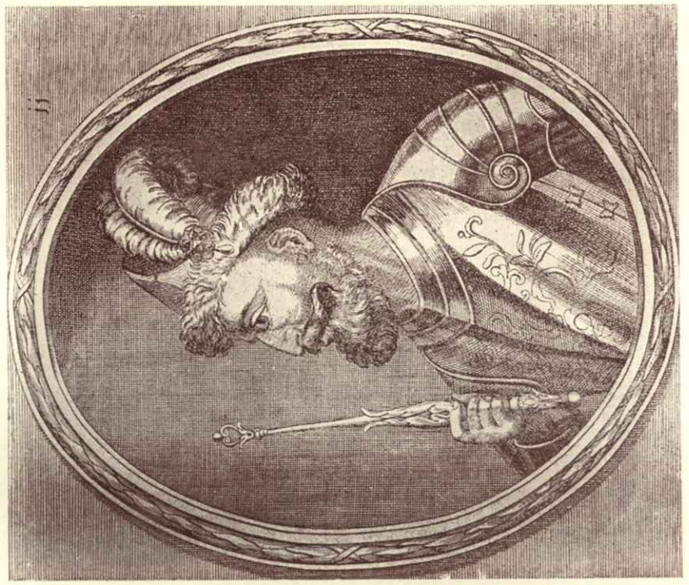
Az 1690. évi sikertelen hadjárat következtében azonban a szerbek elestek attól a reménytől, hogy a török uralom alól felszabaduljanak. A törökök boszújától félve, tömegesen odahagyták ősi lakhelyeiket s Csernovics (Csarnojevics) Arzén ippeki patriarcha vezetése alatt a Szávához menekültek, hogy Magyarországba jőjjenek. A bécsi haditanács pedig, mely a magyarok ellen is használható eszközt látott bennük, készséggel adott nekik letelepülési helyet leginkább a Szerémségben, Szlavoniában, Bács vármegyében és Buda környékén. Egyes családok azonban felkeresték a Becskerek, Becse (Törökbecse) és az Alduna vidékén lakó fajrokonaikat s azok számát szaporítva, állandó szerb telepeket, községeket alkottak. Ekkor szállották meg Csernovics emberei Zentát, Óbecsét Ujbecsét és Kanizsát. A becsei török bazárban a régibb szerb lakosokkal együtt ők képviselték a kereskedői elemet, sőt mint halászok és földmívelők, a törökökkel állandó érintkezésben voltak. (Borovszky S. i. m. I. 249—250. — Dr. Szentkláray Jenő: Száz év Dél-Magyarország történetéből 98—102. — Joh. Heinrich Schwicker: Geschichte der Temeser Banats II. kiadás 224—237.)

Az 1691. évi augusztus 19-én vívott gyilkos szalánkemeni csatában már az új szerb alattvalók is részt vettek.

Csarnojevics Arzén még az 1691. év folyamán igyekezett az újonnan letelepülők egyházi ügyeit rendezni. Stibica Spiridiont verseczi püspökké szentelte fel s székhelyéül Karánsebest rendelte; a temesvári püspökséget pedig Diakovics Izaiásra ruházta, a ki Nagybecskerekre tette székhelyét. A katholikus vallású szerbeknek Telekessy István, az akkori csanádi püspök, egy főpapot rendelt;

Veterani tábornok.
(A »Heldenbuch«-ból.)

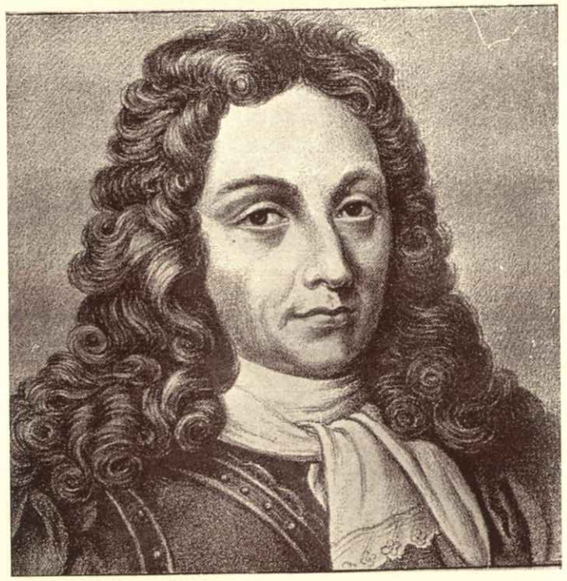
Barcsay Ákos. (Az Orsz. Képtárból).

Frigyes Ágost szász választó.
(A »Heldenbuch«-ból).

Heissler Donát. (Az Orsz. Képtárból).

Savoyai Jenő. (A »Heldenbuch«-ból).

a szegedi ferenczrendiek is bejárták a temesvári tartományt s így ők is kielégítették a rácz katholikusok lelkiszükségleteit.

A császáriak vereségei.

Az 1692. év kedvezőtlen eredménynyel járt a császári hadakra nézve; de egyéb bajok is történtek. A tatár had, mely a Temes és a Bega közötti területen tanyázott, átkelt a Maroson s egész Debreczenig dulta az országot.

1694-ben a szultán elcsapván a békés hajlamú nagyvezért, helyébe Surmeli Ali lépett. Mihelyt az új nagyvezér átvette hivatalát, nagy erélylyel indította meg a háborút. Fegyverre szólította Szelimgirai tatárkhánt, a ki megkisérlette a császáriak birtokában levő Csanádot visszafoglalni, de nem boldogulván vele, visszafordult s egészen Pancsováig portyázott.

Ezalatt az új nagyvezér egész hadával Pétervárad ostromára sietett; de a bekövetkezett esőzések és áradások következtében azonban az ostromot tovább nem folytathatván, visszavonult Belgrádba, míg Dschaafer rumili beglerbéget Temesvár biztosítására rendelte ki.

A temesvári és a gyulai török helyőrségek zsoldjára 314 pénzes zacskót szállítottak hajókon Pancsovára és onnan Temesvárra; de mivel Veterani tábornok a Maros jobbpartját megszállotta, a gyulai őrség számára szánt élelmi szerek és a pénz Temesvárott rekedt.

Frigyes Ágost választó.

1695-ben a bécsi udvar és a szultán a háború erélyesebb folytatását határozták el. Mindkét fél már kora tavaszszal lázas sietséggel készült a háborúra. A császári had fővezére, Frigyes Ágost szász választó lett, ki a császáriakkal Péterváradnál táborozott. Itt várta a belgrádi török had támadását, arra számítván, hogy a török átjön a Száván, mely esetre megveri s ekkor Temesvár ostromára indul. Musztafa szultán azonban, a ki személyesen vezette hadait, Belgrádból nem Péterváradnak, hanem Temesvárnak nyomult. E végből Pancsovánál hidat veretett a Dunán, s augusztus 25-én megkezdte az átkelést. A választó, ki időközben Törökbecse felé vonult, erről értesülve, augusztus 29-én Törökbecséről elindult a Maros felé, hogy a Lippának nyomuló Veterani tábornokkal egyesüljön. Serege azonban az elnéptelenedett mocsaras vidéken eltévedt és ide-oda bolyongott.

E közben a szultán Pancsovánál átkelvén a Dunán, Ali-Binárra (a mai Alibunár) vonult, itt megpihenvén, Mahmud, Adam és Kaplán basákat egy Tisza melletti palánk lerombolására küldte, mely után a török had Alibunárról Lugos felé vette útját, majd Temesvárt ellátta élelemmel és Lippát szeptember 6-án elfoglalván, visszavonult Temesvárra.

Veterani tábornok.

Veterani tábornok, hogy a császári főserreggel egyesüljön, Csanádnál átkelt a Maroson; miután azonban a szász választó nem mutatkozott, visszavonult, hogy Legalább Lugost fedezze.

A szász választó e közben arról értesülvén, hogy a török Pétervárad fenyegeti, visszavezette seregét a Dunához; de mivel Pétervárad kedvező hireket kapott, szeptember 21-én nagyobb lovashadat indított Veterani segélyére. Csakhogy e segítség elkésett, mert a török szeptember 20-án Veteranit egész erejével megtámadta, mely alkalommal a császár egyik legvitézebb tábornoka seregének egy részével a csatatéren lelte halálát.

E kudarcz ellenére 1696-ban a magyarországi hadak fővezérévé ismét a választót nevezték ki. A sereg és a vezérek csak julius 6-án gyűltek össze Szegednél, hol Caprara Aeneas, gróf Starhemberg Guido és gróf Pálffy János Temesvár ostromát ajánlották. Frigyes Ágost ekkor 5.000 nehéz fegyverzetű lovassal és 2.000 huszárral az Aranka folyó felé nyomult előre, miután a folyót környező mocsarakon átgázolt, Temesvár kikémlelése végett előre lovagolt.

E közben a Dschaafer basa halebi helytartó vezérlete alatt álló török hajóhad vonult felfelé a Dunán; e hajóhad feladata volt a Tisza torkolatán át Titel felé húzódni s Titelt elfoglalni.

Heissler Donát

Titelnél gróf Heissler Donát állott; seregéből 4 század Törökkanizsán foglalt állást s igy a folyó mindkét partja a császáriak kezében volt.

Dschaafer basa mind a mellett a Titellel szemben fekvő sánczot bevette, a helyőrséget felkonczolta s két császári hadihajót felégetett.

A mint a választó fejedelem Temesvár ostromát megkezdte, Starhembergtől, a kit Titelhez küldött, futár érkezett ama hírrel, hogy a császári hajóhad Titelnél vereséget szenvedett és a szultán Pancsován át Temesvár felmentésére siet. Erre a választó abbahagyván Temesvár ostromát, egész hadával a szultán ellen indult. Augusztus közepén a török had már a Temes folyónál állott, ezen 30 hajóból

hidat vert és nem messzire Olassintól, a Bega mellett fekvő Csernye falu közelében tábort ütött.

A következő napon, augusztus 26-án reggel a császáriak háttal a Begának, csatarendben állottak fel s várták a törökök támadását. Azonban a törökök nem fogadták el a csatát. Mozdulataikat egy csalit takarta el a császáriak elől. Nem sokára a törökök hátrálni kezdtek, úgy hogy Temesvár és a császáriak között állottak, háttal a Begának; egy mocsár állott előttük, balról sövénykerítés, jobbról pedig sűrű erdő. A választó fejedelem utánuk nyomult s mielőtt csatarendbe állottak volna, megtámadta őket. E végből hat kiválasztott zászlóaljt a csalitba rendelt, hogy az ellenséget mindaddig foglalkoztassa, mig az egész császári had csatakészen áll. E hat zászlóalj parancsnokságát gróf Heissler Donát vette át. Este hat órakor e hat zászlóalj véres utat tört magának a sövényen keresztül, de itt a janicsárok gyilkos puskatüze fogadta őket. A vitéz Heissler tábornok több izben vezette katonáit rohamra, míg végre két golyótól találva, összeesett. Ekkor Vaudemont herczeg két vértesezreddel nyomúlt előre, de a törökök harczi sorait nem tudta megbontani, maga Vaudemont is megsebesült a vértesek megfutottak.

E közben a császári sereg zöme is előre nyomult. Most a spahikból és a szilisárokból kiválogatott 12.000 szerdengetsdi a császáriak jobbszárnyát támadta meg, mely csakhamar ingadozni kezdett, azonban a segítségükre jött lovasság visszaszorította a támadókat. Ezután a balszárny kezdett ingadozni, melyet a janicsárok szorítottak, de a balszárnyon levő ezredek is csakhamar összeszedték magukat. A küzdelem késő éjjelig tartott, a nélkül, hogy a küzdő felek bármelyike is a legkisebb előnyt tudta volna kivívni és mindkét fél megtartotta hadállását. A császáriak vesztesége 2.000 gyalogos. 1.146 lovas volt. Elesett gróf Jörger, gróf Heissler és herczeg Vaudemont pedig súlyosan megsebesültek, sőt Heissler ötöd napra meg is halt. Az ütközetben részt vettek Monaszterly János alvajda vezérlete alatt a szerbek is s az egyik osztálynak sikerült Sárkán basát s több száz törököt elfogni.

A törökök vesztesége jelentékenyen nagyobb volt a császáriakénál. Mintegy 8.000-en estek el vagy sebesültek meg; a sebesültek között volt Mustafa, a nagyvezér öccse és temesvári helytartó. Másnap reggel a császári had ismét csatarendbe állott, de a szultán nem fogadta el a csatát, hanem visszavonult Pancsova felé, a ruméliai és a halebi helytartókat pedig Temesvárra rendelte.

A szultán visszavonulása után a császáriak is odahagyták a csatateret Frigyes Ágost szász választó már a csatát követő napokban ott hagyta a sereget s szeptember 16-án már Bécsben mulatott. (Bőhm Lénárt I. 312—316. Millenn. Történet VII. 493—495. Griselini Fr.: Versuch einer politisch. und naturl. Geschichte d. Temesvarer Banat. Bárány Ágoston: Torontál vármegye hajdana I. 30. Schwicker János Henrik: Geschichte des Temeser Banats 246—250.)

Savoyai Eugén fővezérsége

1697 július 12-én Savoyai Eugén vette át a császári sereg fővezérletét. A császári had ekkor a legkedvezőtlenebb helyzetben volt. A boszniai hadtest vállalata meghiusult s a hadtest csak augusztus 13-án érkezett a fősereghez, mely Kollutnál (Küllőd, Bács-Bodrog vármegye) táborozott. A felső magyarországi csapatok csatlakozását pedig a Felvidéken kitört pórlázadás késleltette.

De a török fővezérletben is a legnagyobb fejetlenség uralkodott. Augusztus 10-én érkezett a szultán Belgrádba, hol egymásután két hadi tanácsot tartottak. Mivel a szultán a Dunán is és a Száván is hidat veretett, nem lehetett tudni, a Temesközbe vagy a Szerémségbe akar-e betörni. Augusztus 19-én azonban a szultán főserege Pancsovánál átkelt a Dunán, ellenben a hadnak egy másik része Titelt fenyegette, hogy a császáriak figyelmét lekösse, miközben a szultán a Marosnak és Felső-Magyarországnak indult volna. Eugén herczeg azonban felismerte a szultán szándékát és egy hadosztályt Titelnél hagyva, Szeged felé vonult. Utközben azonban Zentánál megállott, hogy az esetre, ha a szultán mégis Titelt támadná meg, ott hagyott hadosztályát megsegíthesse. Ez alatt Rabutin hada a Tisza felé tartott, hogy Eugén hadával egyesüljön. Augusztus 31-én Csanádról Kanizsához (Törökkanizsa) ért s ott az előre elkészített hidon átkelve, tovább folytatta útját a Csikér felé, hol 2-án csatlakozott a fővezér hadaihoz.

A mint Pancsovánál a török had átkelt a Dunán, két részre oszlott. A fősereg a Duna mentén Titel felé haladt; augusztus 29-én az egész török fősereg átkelt a Tiszán és Titelt támadta meg. Dschaafer basa ezalatt a Maros felé vonúlt, de Rabutin hadait nem tudta feltartóztatni.

Eugén ama hírre, hogy a törökök Titelt elfoglalták s a Tiszán átkelve, Pétervárad felé nyomúlnak, ismét a Dunához sietett s szeptember 6-án Péterváradhoz ért. Erre a szultán újból a Tiszának fordúlt s a védtelenül hagyott Szegedet igyekezett elérni. Zentánál azonban megváltoztatta szándékát, hidat veretett a Tiszán s a folyó balpartjára akarta hadát átszállítani. Mikor Eugén erről értesült, szeptember 11-én egész hadát Zenta felé indította. A szultán a mai Zenta helységtől délre 60 hajóból, franczia mérnökökkel készíttette el a hajóhidat, a melyen a török had akkorra már megkezdte az átvonulást, midőn Eugén hada Zentához ért.

A zentai győzelem után.

A zentai csata kimenetele ismeretes. A szultán attól tartva, hogy a császáriak Temesvár felé a visszavonulás útját elvághatják, 3.000 spahi fedezete alatt még a szeptember 11—12 közötti éjjel elhagyta a tábort és már másnap délben Temesvárra érkezett.

Innen fővezérét Belgrádba, Husein basához küldte, értesítvén őt, hogy a birodalom nagyvezérévé tette, míg a nagyvezir kiajáját Abdi, basát az elesett Dschaafer basa helyébe temesvári helytartóvá nevezte ki. Mivel pedig Temesvárott a szultán nem talált nyugalmat, Pancsován és Belgrádon át visszasietett Konstantinápolyba.

Mialatt Zentánál a zsákmányolás tartott, Eugén herczeg, báró Glöckelsberg ezredes vezérlete alatt lovas csapatokat küldött az ellenség üldözésére. E csapatok egyike egész Becskerekig száguldozott, hol azonban már nem találtak törököket. A rácz lakosság kitörő örömmel üdvözölte a császári hadakat.

Eugén herczeg a zentai győzelem után eredetileg Temesvár ellen akart indulni, mivel azonban a vár időközben Belgrádból erősítést kapott s mivel az ostrom sokáig elhúzódott volna, megváltoztatta tervét. Szeptember 14-én a császári had elhagyta a csatateret s Szeged felé vette útját. (Feldzüge des Prinzen Eugén von Savoyen. XII. k. pótfüzet 154. II. 63—166. Millenn. Tört. XII. 496—502. Schwicker Ján. Henr. i. m. 246—264.)

A zentai diadal fordulópont volt a temesi tartomány történetében. A török had ettől kezdve már csak Temesvár falai közé zárkózhatott. A Tiszán és a Maroson le egészen a Begáig Lipót volt a helyzet ura. A temesvári basa ettől kezdve a Maroson túl csak addig terjeszthette uralmát, a meddig azt megvédeni tudta.

Eugén herczeg császári katonaságot helyezett a becskereki várba s annak oltalma alatt áttelepítette a Tisza jobbparti falvakból ama rácz bevándorlók egy részét, a kik Csarnojevics Arzén ippeki patriarchát követve, Magyarországon kerestek maguknak új hazát. Az elhanyagolt vár jókarba helyezésével és megerősítésével Jenő herczeg Rabutin tábornokot bízta meg, a ki a bástyákat kiépíttette s elegendő ágyúval s más szükséges hadiszerekkel látta el, úgy hogy 1698-ban már az egész császári had e vár oltalma alatt táborozhatott.

Eugén herczeg 1698-ban Péterváradnál átkelvén a Dunán, a Tiszához közeledett, hogy a Belgrádnál táborozó török hadat megtámadja. Előbb azonban azt a hírt terjesztette, hogy Temesvárt fogja ostrom alá venni. A törököket tévútra vezetendő, Nagybecskerekig nyomúlt előre s ott tábort ütött. Innen a Duna felé vonult, hogy a törököket támadásra bírja, ezek azonban nem mozdúltak ki elsánczolt táborhelyeikből; Eugén tehát hadával visszatért Nagybecskerekre.

Eközben a szendrői török táborból 1.000 tatár kelt át a Dunán és Nagybecskerek felé kémszemlére indult. Eugén herczeg erről értesülvén, intézkedéseket tett a tatárok körülkerítése iránt; ez a terv azonban egy megszökött huszár árulása következtében nem sikerült.

Nemsokára ezután a temesvári törökök támadást intéztek Csanád vára ellen, melyet rajtaütéssel akartak megszerezni. Illia szerb kapitány azonban erről még idejekorán értesült, a várbeliekkel kirohant s a törököket visszaverte.

Az 1698. év nyara eltelt a nélkül, hogy a csatatéren akár a török, akár a császáriak valami jelentékeny sikert tudtak volna elérni.

Végre az 1699-ben kötött karloviczi béke véget vetett a háboruskodásnak. A békekötés értelmében a Temesvárnak alávetett tartomány összes kerületeivel és folyóival, továbbra is az ozmán uralom alatt maradt. A határai között fekvő erősségek, mint Csanád, Kis-Kanizsa, Becse és Becskerek lerontassanak és többé fel ne építtessenek. A Maros és a Tisza folyókon mindkét uralkodó alattvalói szabadon közlekedhetnek.

A karloviczi béke.

A karloviczi békekötés alkalmával tehát a császári biztosok, egyszerűen

lemondtak mindama hódításról, melyeket Eugén herczeg a temesvári pasalik területén kivívott.

A rövidlátó császári biztosok nem helyeztek súlyt e terület birtokára. Egyes katonai körök úgy okoskodtak, hogy Temesvárnak nincs katonailag értéke, sőt egyenesen fölösleges teher a császárra, mert nagyobb őrséget köt le, pedig a törökök betörő kapuja az örökös tartományokba nem Temesvár, hanem Belgrád; ezért tehát nem is igen törekedtek a Temesközt megszerezni. A török követek ellenben nagy súlyt helyeztek arra, hogy a Temesvárt környező várak leromboltassanak, mert a szultán attól tartott, hogy e várak őrségei Temesvárt előbb-utóbb kézrekerítik.

Rami basa, az új nagyvezér, a békekötés után sietett a temesvári pasalik koronajószágait örökös jobbágybirtokaivá átváltoztatni s ez által az ottani köznépet a török kormánynak megnyerni. Kezdeményezésére számosan vándoroltak be a temesi pasalikba s Becskerekre is. E bevándorlásokkal tetemesen gyarapodott a török alattvalók száma és ennek következtében a temesvári beglerbég hadállása is jelentékenyen erősbödött. (Szentkláray Jenő: A becskereki vár 46—47. Millenn. Tört. VII. 504—506.)

A fent vázolt rövidlátó politika következménye volt, hogy a mai Torontál vármegye területe még 16 évig török fenhatóság alatt maradt. Bécsben hamar észrevették az elkövetett hibát s különféle álutakon igyekeztek magukat a békeszerződés súlyos kötelezettségei alól kivonni. I. Lipót király 1700-ban egy évre *Jósika* Zsigmondot torontáli főispánnak nevezte ki, a ki azonban sohasem léphetett a vármegye területére, mert a török azt sajátjának tekintette. A temesvári pasalik határai között levő megerősített helyek lebontásával megbízott gróf Marsigli Alajos pedig titkos utasítást kapott, hogy a határvonalak megállapítását lehetőleg húzza-halassza. A törökök azonban türelmetlenkedtek, s a békepontok haladéktalan végrehajtását követelték. 1701-ben Ibrahim basa lett a temesi tartomány kormányzója. Midőn Pancsovára érkezett, az eléje siető küldöttségtől a határszabályozási ügyekről kérdezősködött. Mikor azután megtudta, hogy Marsigli gróf Karánsebesen időzik, a hosszúra nyúlt határszabályozások miatt felbőszülve, levelet írt neki, melyben felszólította, hogy hagyja el azonnal a török területet. E fellépés használt, mert Marsigli, két nap alatt befejezvén a határigazítási ügyet, 1701 febr. végével átadta a törököknek a temesi tartományt és katonai kíséretével együtt távozott.

A várak lebontására gróf Oettingen Farkas felügyelete alatt külön-külön császári tiszteket és mérnököket neveztek ki. Ezek 1701 márczius havában hozzáfogtak Becskerek, Csanád stb. várak lebontásához s feladatukat még az év nyarának derekán befejezték. (Szentkláray Jenő i. m. 48—49. l.)

A törökök és Velencze között 1715 nyarán kitört háború csakhamar beavatkozásra bírta III. Károly királyt is és vezérül Savoyai Eugént szemelte ki. Savoyai Eugén hada csakhamar átkelt a Dunán és aug. 5-én, rendkívül véres küzdelemben Péterváradnál, döntő győzelmet aratott a törökök fölött.

Temesvár fölmentése.

A pétervárad diadal után rögtön Temesvár ellen vezette hadait. Gróf Pálffy Jánost, a ki a tábornoki karban mellette az első helyet foglalta el, előre küldte a lovassággal és 110 zászlóalj gyalogsággal a vár körülzárolására. Pálffy sietve megindult és Zsablyánál a Tiszán át akart kelni, de a folyam annyira megáradt, hogy Zentáig kellett mennie, hol szerencsésen átkelt a Tiszán; a mint azonban a balpartra ért, egy osztály spáhi állotta útját. Gróf Pálffy egész haderejével megtámadta a spáhikat, mire ezek Temesvárig hátráltak.

Aug. 14-én kora reggel Eugén egész hadával megindult Pétervárадról aug. 24-én ért Temesvár alá és megkezdte az ostromot.

Szept. 4-én híre járt, hogy 13—14.000 tatár átkelt a Dunán s a Temes folyó vidékét pusztítja, hogy a császári had élelmezését lehetőleg megakadályozza.

Szept. 22-én a belgrádi törökök Pancsovánál átkeltek a Dunán s a Temes-folyó felé vonultak, hogy a szorongatott várbelieknek élelmiszereket szállítsanak. Ez a török sereg szept. 23-án érkezett Temesvár alá, s hogy az ostromvonalon áttörjön, nagy elszántsággal rontott Pálffy táborának, de sikertelenül. A várbeliek helyzete is oly kedvezőtlenné vált, hogy okt. 12-én kitűzték afehér zászlót.

A vár átadása ügyében kötött szerződés értelmében az őrség és a lakosság szabadon elvonulhatott. Eugén herczeg e czélra 1000 kocsit bocsátott a várbeliek rendelkezésére; a még 12.000 harczképes emberből álló helyőrség okt. 17-én

indult meg 500 császári lovas kiséretében Pancsova felé. Több előkelő török kezesül maradt a császári táborban, a fedezet és a kocsik visszaérkeztéig. Eugén herczeg a visszafoglalt vár parancsnokává gróf Mercy Claudius Florimundus lovassági tábornokot tette, a kit egyuttal a visszafoglalt török tartomány kormányzásával is megbízott, hangsúlyozta, hogy e fontos állásra azért szemelte ki, mert vitézségén és tapasztalatain kívül, önzetlen jellemével nyerte meg bizalmát.

Pancsova visszafoglalása.

Eugén terve volt még, hogy a sereg Pancsovát és Uj-Palánkát is támadja meg, hogy e helyek visszafoglalásával biztosítsák a császári hadak állását. Mercy november 4-én indult el Temesvárról, hogy a dunamenti erősségeket megvívja. Midőn a pancsovai őrség Mercy közeledtéről értesült, védelemre készült, de mikor Mercy hada a vár alá érkezett, a törökök másnap kitűzték a fehér zászlót és alkudozásba bocsátkoztak az ostromlókkal és a várat ép oly feltételek alatt akarták feladni, mint a temesváriak. Mercy visszautasította ezt, kiváuta, hogy adják meg magukat kegyelemre, de később mégis beleegyezett abba, hogy az őrség fegyvertelenül Belgrádba mehessen. Egykorú források szerint a török parancsnok azért adta volna fel Pancsovát, mert Belgrádból ágyulövésekkel értesítették, hogy segélyre ne számítson, hanem lehetőleg kedvező feltételek mellett adja fel a várat. Pancsova meghódolása után Kevevára és Uj-palánka is Mercy kezeibe került.

A török végleges kiűzése.

Pancsova meghódolásával a mai Torontál vármegye területe végleg felszabadult a török uralom alól. Az 1716. évi eredményes hadjárat után a bécsi udvar Belgrád visszafoglalását határozta el és már korán megtették az előkészületeket az 1717-ben megindítandó hadjárathoz.

Ez intézkedések egyike volt Pancsovának élelemmel való ellátása, mivel abban az esetben, ha Belgrád ostromára kerül a sor az ottani raktárak a császári hadseregre nézve rendkivül fontosak voltak. De ennek a tervnek a végrehajtása némelyek szerint lehetetlennek látszott, mivel a hajóknak Pancsovára, Belgrád alatt kellett elmenniök.

Báró Petrasch Ernő vértes tiszt azonban vállalkozott e veszélyes feladatra. Sikerült is neki az élelmet Pétervárадról Pancsovára beszállítani, de visszafelé a dunai török hajóhad egy osztályával találkozott, mely foglylul ejtette.

Mercy tábornok az egész télen át, a Belgrádon felül négy óránvira fekvő Dunavicza medrét ásatta, hogy azt hajózhatóvá tegye; ez a művelet Belgrád ostromára döntő befolyású volt.

Eugén herczeg már május 21-én este Futakra érkezvén, nyomban Temesvárra utazott, honnan Pancsovára ment, hogy az ottani éléstárakat és a Duna partjait megszemlélje. Ekkor határozta el, hogy hadait nem a Száván, hanem a Dunán fogja átszállíttatni, azon az átkelési ponton, melyet Pancsovánál kiszemelt, és melyet három egymás mellett fekvő sziget fedezett, honnan a tulsó partot ágyúzni nem lehetett; de azért is, mert az Erdélyből jövő csapatok közelebb érték Pancsovát, mint a Szávát.

De a hadak lassan gyülekeztek; Eugén türelme fogytán volt; nem várta be tehát a hadseregéhez tartozó csapatok megérkezését, hanem junius 9-én seregével megindult Pétervárad alól, átkelt a Tiszán, majd a Begán és azon a nagy síkságon ütött tábort, mely Nagybecskerektől Pancsováig terjed. A hadi gyógyszertár és az élelemraktár Nagybecskereken maradt; oltalmukra néhány zászlóaljat hagyott, Sándor württembergi herczeg parancsnoksága alatt.

Gróf Mercy július 16-án és 17-én minden baj nélkül átkelt a Dunán. Mindössze 37 gyalogos, 24 gránátos zászlóalj, továbbá 176 szakasz nehéz lovas és 25 szakasz huszár lépett ezúttal török területre és junius 19-én már hozzáfogott Belgrád körülkerítéséhez.

Belgrád eleste után.

Belgrád eleste után (augusztus 16.) gróf Mercy, a ki a vár ostroma alatt tábornagy lett, 12 zászlóaljjal és 18 lovasezreddel visszatért a temesi tartományba, hogy azt az esetleges török betörések ellen megoltalmazza. Eugen is megjelent a mai Torontál vármegye területén és számos intézkedést tett az Alduna védelmére. A Keveváránál levő hajóhidat erődített hidfővel látta el, Pancsovát is megerősítette s innen Zimonyba ment.

A külügyi bonyodalmak azonban a bécsi udvart 1718 julius 21-én a pozsareváczi békekötésre késztették, melynek értelmében Temesvár és vidéke (vagyis a Marostól délre egész a Dunáig eső terület) a császár kezében marad.

A pozsareváczi békével a visszafoglalt területeket nem csatolták az anyaországhoz. Temesi vagy »Temesvári Bánság« elnevezés alatt külön tartományt

alkottak, melyet a bécsi kormány egyelőre katonailag akart kormányozni. Eme tervet Eugen herczeg is pártolván, III. Károly király is hozzájárult az új tartomány szervezéséhez, melynek áldozatul estek a Marostól délre eső területen az összes régi vármegyék, köztük Torontál vármegye s az egykori Csanád vármegye területének mintegy fele része.

A rendek ugyan az 1722. évi országgyűlésen erélyesen sürgették a Maroson túli részek visszakebelezését Csanád vármegye területéhez, sőt azzal fenyegetődztek, hogy mig erre nézve királyi határozatot nem nyernek, más ügyek tárgyalásába nem bocsátkoznak, mind a mellett nem értek czélt, mert a hadi kincstár oly rengeteg összegeket követelt a visszaszerzett vármegyék elfoglalása és a bennök tett különféle beruházások költségei fejében, hogy a rendek, az ország inséges voltára való tekintettel, inkább függőben hagyták e kérdést.

Igy azután a mai Torontál vármegye területét még 63 éven át a Temesi Bánság részeként, az osztrák örökös tartományok mintájára, idegen tisztviselőkkel, idegen szellemben igazgatták. (Millennium Tört. VIII. 159—166. Böhm Lenárt: I. 345—353. Schwicker János Henrik: 289—298. Borovszky Samu: I. 268—269. Arneth: Prinz Eugen von Savoyen, II. 446.)

2. *A katonai uralom és a kincstári igazgatás korszaka.*

Közállapotok Mercy kormányra lépésekor.

A pozsareváczi békekötés után Eugen herczeg, mint tudjuk, az új tartomány kormányzását *Mercy* Claudius Florimund táborszernagyra bízta.

E területből, különösen a mai Torontál vármegye, a török hódoltság alatt csaknem egészen kipusztulttá és lakatlanná vált. Az akkori térképeken itt csupa posványos, homokos térségeket és csak kevés lakott helyet találunk. Az arankai mocsár Törökkanizsától egész Mokrinig terjedt. A Bega, Temes, Berzava és Birda folyók a lapályos fekvésű helyeken kicsaptak medrükből és új mocsarakkal szaporították a régieket. A Bega folyótól egész Nagykikindáig szintén nagykiterjedésű mocsár terült el, mely a mai Nagybecskerekig terjedt. Dél felé még két nagy mocsarat találunk, az ilancsait (Iloncz) és az alibunárit, melyek az újpalánkai homokdombokig terjedtek, sőt az utóbbi összeköttetésben állott a verseczi mocsárral is, mely szintén a hegyek aljáig szivárgott.

Az e területen lakó népesség leginkább a marhatenyésztésre volt utalva és nomád életet élt. Földmíveléssel inkább csak a szerbek foglalkoztak. Gyümölcsfák a ritkaságok közé tartoztak s ez is csupán kökénycserjékből és szilvából állott. Az így elvadult nép között gyakori volt a rablás, gyilkosság. Rablóbandák is keletkeztek, melyek a községekbe hatoltak s azokat megadóztatták, vagy az utasokat támadták meg.

E terület igazgatása első sorban annak teljes ismeretét tette szükségessé; 1717-ben tehát a Marostól délre eső területet összeírták és Mercy Claudius kormányzó e területet 13 kerületre osztotta fel; de e felosztás természetesen semmiféle tekintettel nem volt a hajdani vármegyék határaira, sőt ellenkezőleg, az osztrák örökös tartományok mintájára készült.

A mai Torontál vármegye területét tartva szem előtt, az egyes kerületekből a következők estek Torontálra: a csanádi, a becskereki egészen, a pancsovai nagyrészben, továbbá a temesvári, csákovai és verseczi kerületek egy része.

A tartomány védelmére, de különösen a Tisza, Duna és a Maros folyók fedezésére, úgyszintén a közlekedés lehetővé tételére, legelőbb a torontáli kerületek keretén belül, még hat századvidéket (compagnia) is kerekítettek, melyek földrajzilag szintén önálló területek voltak. Ily századvidékek voltak a csanádi kerületben a mokrini, a becskerekiben a kikindai, fränyovai (Törökbecse fölött) és a melenczei, és a pancsovaiban a botosi és az idvori (Torontáludvar).

Az 1717-iki összeírás.

Az 1717. évi összeírás szerint a csanádi kerületben 21 falu volt 448 házzal; a becskerekiben 24 falu 574 házzal, a pancsovaiban 36 falu 776 házzal. A nagyobb helységek közül Csanádon 40, Viliki-Szent-Miklóson 30, Gyálán 35, Kanizsán (Törökkanizsa) 40 ház volt, míg Egres csak 4 házzal szerepel az összeírásban.

A becskereki kerület legnépesebb helysége Becskerek volt, hol 100 házat írtak össze, míg Becsén 20, Ecskán szintén 20, Horlebathon (Orlovát, ma Orlód)

30, Bótoson 40, Módoson 50 házat találtak az összeírók. A pancsovai kerületben Pancsován 70, Homoliczán (Omlód) 50, Bókán 40 ház állott.

A Mercy-féle térkép.

A Mercy Claudiustól készíttetett térkép, a négy-hat évvel későbbi, vagyis az 1723—1725. évi állapotokat tünteti fel. Czoernig Károly volt az első, a ki a tudósok figyelmét a Mercy-féle térképre felhívta azáltal, hogy a csanádi, nagybecskereki és a pancsovai kerületekben talált lakott vagy elpusztult helységek névjegyzékét közölte. Utána Böhm Lénárt és Schwicker János Henrik is közölték e névjegyzéket annélkül, hogy Czoernig pontossága felől meggyőződést szereztek volna. Szentkláray Jenő azonban külön tanulmány tárgyává tevén a bécsi cs. és kir. hadügyminisztérium levéltárában őrzött eredeti Mercy-féle kézirajz-térképet, mely a Czoernigtől használt térképnél sokkal nagyobb alakú, arra a következtetésre jut, hogy Czoernig nem is használta ezt a térképet. Ez a térkép az eredeti s a legrégibb, mely a marosontúli országrészre vonatkozik, melynek adatai nagyon eltérnek a Czoernig közleményének adataitól. Szentkláray Jenő »Száz év Délmagyarország újabb történetéből« című nagybecsű művében mind a 13 kerületből s egy vidékből közli a helyneveket. A térkép adatai szerint a csanádi kerületben 16 lakott, 40 lakatlan, a becskerekiben 21 lakott, 55 lakatlan, a pancsovaiban 19 lakott, 40 lakatlan helység volt, vagyis minden kerületben jóval kevesebb, mint a mennyi az 1717. évi összeírásban szerepel. Ennek oka főleg abban rejlik, hogy az 1723—25. évi térkép pontosabb; másfelől már bizonyos tekintetben megállapodott viszonyokat tüntet fel, míg az 1717. évi összeírás, mely közvetetlenül Temesvár visszavétele után történt, az akkori zavarteljes állapotokkal ismertet meg bennünket. Nagyon sok helység volt, a melyeknek lakosai nem tudván megbarátkozni a rendezett viszonyokkal, elköltöztek s vagy másutt telepedtek meg vagy pedig átszöktek az ozmán birodalomba.

A visszahódított területen egyetlen községben sem találtak magyarokat, e hajdan sűrűn lakott magyar vidéken. A törökök nemcsak, hogy nem népesítették be e területet, sőt a mi még megvolt a hódoltság kezdetén, azokat a falvakat is elpusztították. A katonai kormány csak az akkor a műveltség igen alacsony fokán álló románokat s a hódoltság alatt mindegyre jobban beözönlő szerbeket találta e vidéken. Mercyt nagy művének már kezdetén a spanyol bonyodalmak a harcztérre szólították; csak midőn onnan 1720 május havában visszatért, folytathatta ismét a tartomány szervezését.

Mercy intézkedései.

Minden törekvését oda irányította, hogy az új tartományt benépesítse, s a posványokat és mocsarakat termékeny szántóföldekké alakítsa át. Beláthatatlan területek hevertek parlagon. Az 1724. évi kimutatás szerint a csanádi kerületben 10, a pancsovaiban 20, a nagybecskerekiben 16 üres praedium hevert míveletlenül.

Mercy visszaérkezte után nagyszámú gyarmatost hívott be, új falvakat telepített, a német birodalomból, Olaszországból, sőt Spanyolországból érkező jövevényekkel. Ujpécsre és Perjámosra a Rajna és a Mosel vidékéről németek telepedtek. Nagybecskerekre, Griselini szerint, 1722-ben biscayai spanyolok költöztek, a kik e helyet Uj-Barcellonának nevezték el. A spanyolok azonban nem tudták elviselni a közeli mocsarak kigőzölgését; legnagyobb részük elpusztult és helyükbe 1728-ban szerbek, magyarok és németek telepedtek.

A bevándorlások következtében a róm. kath. hit is jelentékenyen terjedt. 1720-ban a mai Torontál vármegye területén csupán egy helyen: Pancsován találunk lelkészséget, melyet a boszniai ferenczrendüek láttak el. Midőn 1724-ben gróf Nádasdy László akkori csanádi püspök Szegedről Temesvárra tette át székhelyét, az egyházi ügyek továbbfejlesztése már jelentékenyebb lendületet nyert. Mercy kormányzósága alatt 1733-ig 20-nál több plebánia alakult Délmagyarország területén; ebből Nagybecskerek (1722 táján), Ujpécs (1724-ben) a mai Torontál vármegyében.

Kormányzósága utolsó éveiben Pancsován új erődítvényeket emelt. A berendezkedés nagy munkáját azonban megakasztotta az 1737-ben Oroszország és Törökország között kitört háború, melyben III. Károly király, Oroszország szövetségeseként részt venni kényszerült. A törököknek az oroszokon kivivott diadalai következtében csakhamar általános rémület támadt a temesvári tartományban s az új lakosok, különösen a németek, gyors menekülésre határozták el magukat; igy azután az újonnan telepített helységek csakhamar üresen maradtak.

Az 1738-iki török betörés.

1738 ápr. havában a törökök már Délmagyarországot fenyegették. Hadzsi

Mohammed viddini basa 25.000 emberrel a Vaskapun áthaladva, ápr. 24-én Ó-Orsovánál ütött tábort, innen Mehádiára vonult, hol egy szorost kerített hatalmába, mely Mehádiáról, Karánsebesen és Lugoson át, Temesvárra vezetett s onnan apróbb csapatokba oszolva, a mai Torontál vármegye területét is ellepték. Szeptember havában Tos Mohammed orsovai és Hadzsi Mohammed viddini basák benyomultak a Duna mellékére s előbb Ujpalánkát, majd szept. 17-én Pancsovát is elfoglalták. Az itteni keresztények a török had közeledtére megfutottak s a begántúli területeken kerestek menedéket. A törökök betörését követő zavarokat a Maroson túli országrészben lakó oláhok felhasználva és prédavágytól csábítva, csakhamar a törökökhöz csatlakoztak és velük együtt versenyezve pusztították a falvakat és öldösték a lakosságot. A török had leginkább a mai Csávos, Bóka és Alibunár helységekig terjedő területeken pusztított. (Szentkláray Jenő: i. m. I. 152—155. Böhm Lénárt i. m. II. 39—51.)

1739 jan. 21-én Temesvárról egy magyarokból, németekből és szerbekből álló felkelő had indult a fellázadt oláhok megfékezésére, mire ezek Szerbiába menekültek. A főczinkosok elfogására Markovics Stanisa szerb főkapitány vállalkozott, a ki febr. 4-én egy portyázó csapat élén, Belgrádból kiindulva, Pancsován át, Jaszenova felé vette útját, hol egy 250 főből álló lázadó-csapatra bukkant, melyet azonnal megtámadott és szétvert.

A pestis.

A háború borzalmaihoz a pestis-ragály is hozzájárult, mely már 1738-ban lépett fel, de a háborús készülődések közepette a kormányhatóságok nem igen vették figyelembe. A ragályt 1738 febr. havában a Grünne-ezred egyik zászlóalja hozta magával Erdélyből, hol már január havában szedte áldozatait. Febr. második felében már Temesvárott is fellépett és május havában átcsapott a mai Torontál vármegye területére is, hol először Pancsován és Nagybecskereken pusztított. A járvány még fokozódott a következő évben. A hivatalos kimutatások szerint 1739 okt. 26-ig a becskereki kerületben Farkasdin, Szige (a mai Perlasz helyén) és Szent-György (Begaszentgyörgy) voltak a ragálytól megfertőzve. Szőregen nov. 6-ig két fertőzött család volt, hét halálesettel. Hasonlókép fellépett Rácz-Szent-Péteren (Nagyszentpéter) és a pancsovai kerülethez tartozó Homoliczon.

A terjedő ragály közepette vonult át a császári sereg a vármegye területén. Jun. 27-én Pancsovánál átkelt a Dunán s a Belgrád felé közelgő török had elé ment. Csak gróf Neipperg maradt 13.000 emberrel a Duna innenső partján.

A grockai vereség.

A császári had, melynek gróf Wallis Olivier tábornagy volt a vezére, júl. 22-én Belgrádtól három mérföldnyire Grockánál összeütközött a számra nézve is nagyobb török haddal és vereséget szenvedett. Csupán gróf Neipperg hadai, melyek gyorsan átkeltek a Dunán, mentették meg a császári hadat a teljes megsemmisüléstől.

A császáriak győzelme.

Mialatt a nagyvezér a győzelmes grockai ütközet után Belgrád ellen indult, az alatt Tos Mohammed basa, Orsováról kiindulva, júl. 29-én Homoliczig (Omlód) nyomult előre, majd a Temes partján, nem messze Pancsovától, a nagyvezérnek a Dunán túl fekvő táborától mintegy kétórányira szintén letelepedett. A császári had e hírre Belgrádnál átkelt a Dunán s Wallis, Neipperg és herczeg Lobkowitz vezérlete alatt, júl. 30-án hadirendben a törökök ellen vonult. Nemsokára gyilkos küzdelem fejlődött, melyben 500 török elesett, 200 megsebesült és számosan fogságba estek. Az ütközet alatt a pancsovai török őrség a várost felgyújtotta és a menekülő török csapatokhoz csatlakozott. A császári had győzelme teljes volt, az egész török tábor s jelentékeny zsákmány került a győzők kezébe. A császári had mindössze 100 embert veszített.

A belgrádi béke.

A nagyvezért e kudarcz nem csüggesztette el s még jul. 30-án felszólította Belgrád őrségét a vár feladására. Bár a vár jelentékenyen meg volt erősítve, a császári hadvezérek azonban látván a török hatalmas táborát és harczi kedvét, sietve megkötötték a békét. A szégyenteljes belgrádi békében, többek között Pancsova erődítvényeinek a lerombolása is ki volt kötve.

A békekötés után még közel egy évig a pestis tartotta lekötve a hatóságokat. 1740. év első napjaiban Módoson is kitört a járvány. E helységben akkoriban vesztegintézet volt, a Szlavoniából, Szerémségből és Szerbiából jövő utasok részére. Ez intézetet azonban a járvány következtében Fényre helyezték át. Május végén Szécsányban lépett fel a járvány, majd másodizben Szent-Miklóson augusztus havában pedig Eleméren, Komlóson és Szőregen, aug. végén meg a csanádi kerületben voltak szórványosan pestis-esetek. Ez a kerület különben rendkívül sokat szenvedett a pestistől. Egres szerb lakosai a ragálytól való félel-

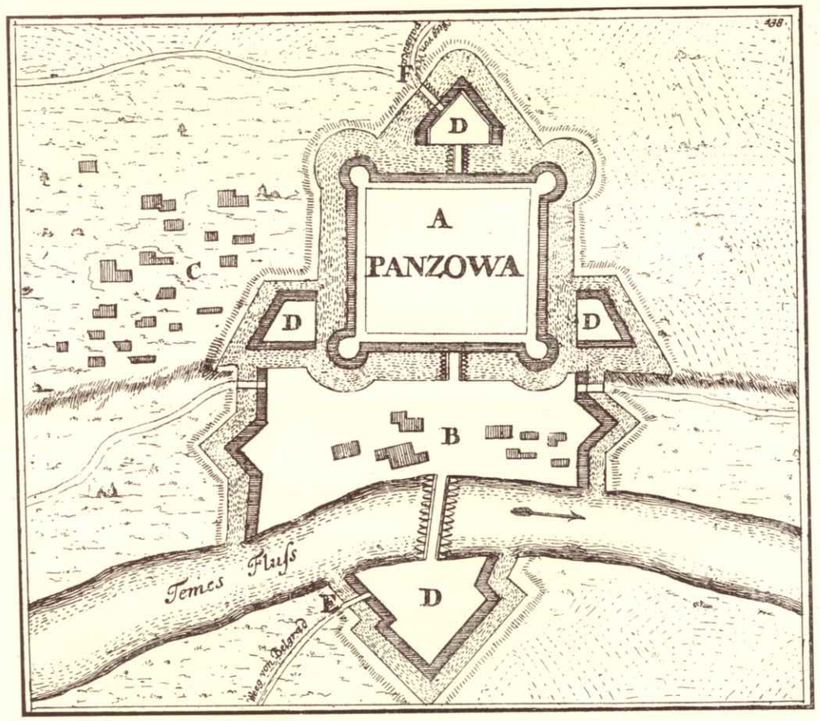
Gróf Öttingen Farkas. (Az Orsz. Képtárból).

Mercy visszafoglalja Pancsovát 1716. november 8-án. (Az Orsz. Képtárból).

Pancsova régi képe. (Az Orsz. Képtárból.)

Pancsova a XVIII. század elején.

(Egykorú metszet után, melyet a nagybecskereki vármegyei levéltárban őriznek.)

A betük jelentése: A = a vár, B = a palánk (erődítmény), C = Pancsova fala, D = a császártól készíttetett védőművek, E = a belgrádi kapu, F = az ujpalánkai kapu.

mökben elfutottak, Kiszombor, Nagykomlós, Nagyszentpéter, az ujonnan települt Perjámos, Szőreg, Hegyes (a mai Tiszahegyes), Törökkanizsa lakosait pedig a járvány jóformán megtizedelte ; újabb gyarmatosításra volt tehát szükség, hogy a megfogyott népesség ismét erőre keljen.

Mielőtt azonban a gyarmatosításra került volna a sor, újabb védőintézkedésekről kellett gondoskodni a török ellen. A belgrádi békekötés utáni években ugyanis az oláhok és a szerbek között gyanus forrongás volt észlelhető, a melyet leginkább törökországi kereskedők élesztettek. Ezeket a törökországi görög és arnót kereskedőket már 1739 óta figyelemmel kísérte a temesvári kormány és ki is akarta őket utasítani az országból ; a bécsi haditanács azonban elegendőnek találta, ha a kiskereskedéstől és a házalástól eltiltják őket.

Ujabb katonai állomások.

Mivel a belgrádi békekötés értelmében a dunamenti erősségeket, közöttük Pancsovát is le kellett bontani, Bécsben annál nagyobb gondot fordítottak a temesvári védőművek befejezésére. Miután azonban az egész tartomány megvédésére a temesvári vár nem volt elég, tekintettel az oláhok és a szerbek fészkelődésére, báró Engelshofen Ferencz Lipót táborszernagy, a ki gróf Succow altábornagy halála után 1742-ben véglegesen átvette a temesvári tartomány kormányzását, katonai telepeket léptetett életbe, a melyek a Mercy kormányzósága óta fennálló katonai főkapitányságokkal és állomásokkal együtt, mozgó-várak gyanánt vették körül Temesvár várát.

Ily katonai állomások keletkeztek a mai Torontál vármegye területén Nagybecskereken, Ujpécsen, Pancsován, hol a katonaság részére alkalmas laktanyák épültek. A bécsi haditanácsot azonban ezek az intézkedések nem elégítették ki. Ez ügyben felterjesztett jelentésében, melyet Szentkláray alább idézett művében közöl, a következőket olvassuk: »Temesvár vára még most sem védi eléggé a Bánátot, mert a Törökország felé eső határok Orsovától egész Erdélyig nyitvák az ellenség előtt. Hathatósan javasoltatik tehát, cordont húzni, vagyis állandó Határőrvidéket életbe léptetni végig a Duna partján, Czentától kezdve (Czentha a mai Csenta) Pazén vagy Offzán keresztül Pancsovának, Homoliczának (Omlód) Kubinnak (Kevevára) egész Karánsebesig. Ezen helyek Temesvártól nyernék gyámolításukat.« Az udvari haditanács felterjesztése Mária Terézia királynőnél kedvező fogadtatásra talált. Alig néhány év mulva 1746—47-ben a bánsági polgárkatonaság (National Miliz) intézménye is életbe lépett és ezzel a főkapitányi kerületeket és állomásokat, a polgári hatóságoktól is némileg függetlenítették és idővel, az 1751—52. években, a Tiszán és a Maroson túl feloszlatott határőrvidéki letelepülőkkel tetemesen gyarapitották is.

A tisza-marosi határőrök.

Midőn Mária Terézia királynő a törvényellenesen fennálló tisza-marosi Határőrvidék visszakapcsolásához beleegyezését kijelentette, egy bizottságot nevezett ki a Határőrvidék bekebelezésének keresztülvitelére. A bizottság a helyszinén szerzett tapasztalatairól a királynőnek még okt. 21-én részletes jelentést tett. A mint azonban a szerbek a tisza-marosi Határőrvidék feloszlatásáról értesültek, lázongani kezdtek ; egy részük Tököli és Horváth kapitányok vezetése alatt Oroszországba vándorolt ki, de azért jó részük beletörődött sorsába. Ezeknek azután a mai Torontál vármegye területén kijelölt földterületek jutottak osztályrészül. A bizottság eredetileg a lippai és a pancsovai kerületekben jelölt ki a határőrök számára alkalmas területet, később azonban báró Engelshofen inkább a tiszai kerületben helyezte el őket, a következő helyeken : A csanádi kerületben Mokrin-pusztán, a becskerekiben Kikindán, Beodrán, Melenczén, a pancsovaiban Kovacsiczán és Czrepaján. Az ezentúl beköltözők számára még Törökkanizsa és Törökbecse vidékén tartottak fenn alkalmas területeket.

A volt tisza-marosi határőröket 1753-ban hat századra osztották fel. Az általuk megszállott terület Szeged alatt Kereszturnál kezdődött, s onnan végig húzódott a Tisza hosszában, le egészen a torkolatig, úgy hogy Leopoldova és Oppova (Ópáva) voltak a végpontjai e területnek, mely a közhasználatban Tiszai Határőrvidék, vagy tiszai militia nevezetet nyert és évről-évre újabb katonajövevényekkel gyarapodott.

Egy 1760. táján kelt kimutatás szerint a mai Torontál vármegye területén a következő helységek voltak a tisza-marosi határőrvidékről beköltözött polgárkatonaságtól (Landmiliz) megszállva : Csigosch, Wara (Kumán alatt), Tarasch (Tiszatarros), Carlova (Karlova), Gross-Kikinda (Nagykikinda), Magrin, Jozephova (Józseffalva), Cerestur (Ókeresztur), Siga Militaris (a mai Perlasz helyén),

Czenta (Csenta), Idvor (Torontáludvar), Marinova Sela, Klein-Kikinda (Bassahíd határában) és Czenta (ismételten).

Az 1761-ben készült térkép szerint, melynek eredetije a cs. kir. hadügyministerium levéltárában van, külön jelek alatt fordulnak elő a tisza-marosi határőrök és külön jelek alatt az újpalánkai kerületben lakó polgárkatonaság.

1761-ben a tisza-marosi határőrök a mai Torontál vármegye területén a következő helyeken laktak: a Lovrin melletti Kiskikindán és Mokrinban; a becskereki kerületben: Nagykikindán, Kárlován, Frányován (Törökbecse mellett, a Tisza partján), Csikósvárott, Tarason (Tiszatarros) Melenczén, Sigén (Perlasz) Offniczán, Marinovo-Selón.

A Határőrvidék kiegészítése 1764-ben.

Mária Terézia királynő 1764-ben elhatározta, hogy a Határőrvidéket egész a Piatra hegységig kiegészíti. Elrendelte tehát, hogy a temesi tartományban az 1741 : XVIII. t.-czikk 5. §-a értelmében, területileg is különválasztott önálló Határőrvidék szerveztessék. 1766-ban határozattá lett, hogy a tiszavidéki határőröket mélyebbre, délfelé a Duna völgyébe telepítik át. Ekkor a Tisza vidékén 9, az Alsó-Duna vidékén pedig 3 század-telep volt elhelyezve. A tiszavidékiek ekkor Keresztúron (Ókeresztúr), Josipován (Józseffalva), Mokrinban, Kis-Kikindán, Kárlován, Vrányován (Frányova), Melenczén, Tarrason (Tiszatarros), Bótoson, Szigén (Perlasz) és Leopoldován voltak elhelyezve. De ez a földterület még nem volt nekik elég. A kamara átengedte a határőröknek még Lovrint, Teremiát, Seleust, Oleust, Detosevaczot, Joczát, Tamásfalvát, Novoszelót, Develákot, Ilijét, Kisaracsot, Kenderest és Kovasiczát, továbbá Gyála, Kanizsa, Szanád Valkány, Écska, Becse, Perlaszváros határainak egy részét, nemkülönben a nagykikindai kombiaturális területet és a velikavrelai pusztát.

A határőrök áttelepítése 1768—1774 között történt. 1768—1773 között két határőri katonai testület keletkezett a bánsági Duna vidékén. A német-szerbek és az oláhok testülete.

A dunai szerb határőrök.

A dunai szerb határőröket 1768—1770-ig Szecsujacz ezredes és Garzuli hadbiztos szervezték s a számukra kijelölt területek felmérését báró Lützen bánsági kormányzó végeztette, a minek a megtörténte után, a Tisza vidékén lakó határőrök felszólítást nyertek a számukra kijelölt terület elfoglalására. Mindazok, a kik nem akartak tovább katonai szolgálatot teljesíteni, megmaradhattak a régi lakóhelyeiken; e kedvezménynyel azonban csak nagyon kevesen éltek közülök. A tiszai határőrök ekkor Pancsovát, Idvort (Torontáludvar), Botost, Potokot, Ogruliczát, Marinovoszelot és Sigét (Perlasz) gyarapították, a hol már azelőtt is laktak szerb határőrök.

A német határőrök.

A német határőrök testületét az előbbivel egyidejűleg a német rokkant katonákból állították össze és letelepedési helyül az Al-Duna és a Temes torkolatának vidékét jelölték ki, a hol ekkor már ott találták a szerb határőrezredet is.

A német határőrök számára egyelőre csak a következő 12 helységet jelölték ki: Sefkerin (Szekerény), Jabuka (Torontálalmás), a német és a szerb Pancsova, Sztárcsova (Tárcsó), Homolicza (Omlód), Bresztovácz, Plosicz, Kubin (Kevevára), Osztrova, Gája és Dubovácz. Az utóbbiak a mai Temes vármegye területéhez tartoznak.

E falvakban az összeírás alkalmával talált 768 szerb polgári család között 120 volt iparos, a kik elfogadván a határőri katonai szolgálatot, továbbra is itt maradtak, ellenben 959 család a kamarai területre költözött. Az üresen hagyott házakat azután német határőrök foglalták el. (Dr. Szentkláray Jenő: i. m. I. 169—172—39—47.)

Ujabb gyarmatosítások.

Az 1738—39. évi török háborúk és a pestis következtében megfogyott lakosságot, a temesvári kormány újabb gyarmatosításokkal igyekezett szaporítani. Még a török háborukat megelőzőleg, 1737-ben, bolgárok telepedtek le a mai Torontál vármegye területén. A bolgárok bevándorlása különben már a XVII. század óta szinte szakadatlanul tartott.

Savoyai Eugen hadjárataiban, különösen a katholikus vallású bolgárok együtt küzdöttek a császáriakkal, de ezek elvonulásával a bolgárok magukra maradtak, mire a törökök szétszórták csapataikat és véres boszút állottak rajtuk.

Az 1735. évi hadjárat után a kisoláhországi bolgárok ismét török uralom alá kerültek; de mivel többé nem akartak a törökök alattvalói lenni, Stanislavich Miklós nikápolyi püspök és krajovai lelkész elnöklete alatt elhatározták, hogy oláhországi lakhelyeiket elhagyják és Magyarországon keresnek maguknak új

hazát. A törökök azonban, értesülvén e tervről, annak kivitelét minden áron meg akarták akadályozni. A kivándorlókat üldözőbe vették s mindenképen sanyargatták. Lelkészük az óbesenyői plebánia anyakönyveinek elején panaszolja, hogy a törökök támadásai következtében nem tudta a Mehádián született gyermekeket megkeresztelni és csak Rékáson szolgáltathatta ki a keresztség szentségét 15 nap mulva.

A bolgár nép Stanislavics nikápolyi püspök, Milli Balázs Kristóf plebános és Dobre Fermendzsia előljáró vezetése alatt Uricz, Jolas és Krajova községekből 1737-ben fölkerekedvén, azon év november első napjaiban Orsovára és Mehádiára érkezett. Innen egy ötös bizottságot küldtek Temesvárra, a bánsági igazgatóság elnökéhez, hogy jelöljön ki számukra alkalmas helyet a megtelepedésre. A letelepülők részére Vinga, Bodrog, Selyos, Lovrin és Óbesenyő pusztákat jelölték ki. Bessenyőt 104 család 1738 márczius 7-én szállotta meg. 1742-ben Lovrinból még kétszáz bolgár család költözött Bessenyőre. (Borovszky S. i. m. II. 58.) 1740-ben ismét jöttek át bolgár csapatok, melyeket az Al-Duna hosszában akartak letelepíteni, de azután egy részük Óbesenyőn, Vingán és Vizesdán telepedett le.

A közbiztonsági viszonyok azonban megkívánták, hogy néha egyes helyeken lakó szerbek más helységbe telepíttessenek át.

Az egykor virágzó Akacs falu helyén 1731-ben rácz hajduk tanyáztak, a kik külön kapitány alatt állottak. Ez a vidék a törökök kiűzetése után tanyája lett mindenféle gyanus népnek, mely a Savoyai Eugéntől életbe léptetett új renddel megbarátkozni nem tudott. Ezek Akácsra húzódtak, mely akkor mocsaraktól és vizfolyásoktól körülvett, szinte hozzáférhetetlen hely volt.

A gyakori garázdálkodások következtében báró Engelshofen Ferencz Lipót kormányzó már 1742 után e veszedelmes fészket karhatalommal feloszlatta és a lakosságnak azt a részét, a mely a katonák elől nem szökött meg, Beodrára telepítette át. (Borovszky S. II. 8.)

1742 után mindegyre nagyobb arányokban indult meg a gyarmatosítás. 1746-ban a régi falu romjain Szőreg keletkezett, melynek lakosai még 1739-ben települtek az akkoriban még szőregi pusztára. 1739—40-ben azonban a letelepülők közül sokan áldozatul estek a pestisnek. Később újabb magyar településekkel a lakosság megnövekedvén, 1746-ban a temesvári igazgatóság a szőregi pusztákon három községet alapított, Szőreget, Deszket és Szent-Ivánt. Magyarok telepedtek Török-Becsére és még a pestis kitörése előtt Kis-Zomborba is. De itt a lakosság negyedrésze a ragály áldozata lett.

Ujabb telepítések tolonczokkal.

Az 1738—40. évi pestis és a török pusztítások következtében a népesség annyira megritkult, hogy Bécsben eleintén azt hitték, hogy e tartományt többé nem is lehet rendszeres úton benépesíteni; ezért azután a kormány a bűntetteseket, a társadalom salakját szándékozott ide küldeni, hogy vagy megjavuljon, vagy az egészségtelen éghajlattól elpusztuljon. Szóval, a bécsi kormány a Maroson túli területet deportáló helynek szánta, nagyobb bűnösök, munkakerülők és a nagyvárosokban egybegyűlt dologtalan és kicsapongó életű elemek számára.

Ausztriában, — ugymond Szentkláray Jenő, többször idézett művében, — elegendő volt csak csekély vétségeket elkövetni, hogy valaki a Temesvári Bánságba tolonczoltassék. Közönségesen a következő bűntényeket és vétségeket tekintették Ausztriában olyanoknak, a melyeket a bánsági számkivetéssel kellett büntetni: lopás, orgazdaság, emberölés, rablógyilkosság, szökés, paráznaság, csempészet. A tolonczokat hajókon szállították Bécsből Pancsováig és onnan szárazon Temesvárra, hol a »Schub Direktor« előtt jelentkeztek, a ki a börtönre ítélteket elzáratta, a többieket pedig kiállította a piaczra, a hol bárki kiválaszthatott magának egyet a tolonczok közül. Ezeket új gazdáik cselédekül alkalmazhatták, a többieket pedig szekerekre tették és néhány huszár kiséretében a tartományokba, a kerületi tiszttartókhoz küldték őket, a kik ez ismeretlen idegen földön szabadon bocsátották a tolonczokat.

Sok ezer ily tolonczczal szaporodott a Maroson túli országrész népessége és nem volt oly év, hogy 200—300 tolonczot ne küldöttek volna a Bánságba.

Természetes, hogy ebben nem igen volt köszönet. A tolonczok a közbiztonságot állandóan veszélyeztették, bár kétségtelen, hogy sok tolonez itt megjavult és családi tűzhelyet alapított. Legtöbbje azonban kóbor életet élt, a szebb női tolonczok legnagyobb része pedig folytatta ledér életmódját; de ezek közül sokan

örmény és zsidó kereskedők révén Törökországba kerültek, hol azután legnagyobb részük elpusztult.

József császár kőrútja alkalmával nagy megütközéssel tapasztalta a tolonczügy káros hatását a tartomány népességére nézve. Előterjesztést intézett tehát Mária Terézia királynőhöz, a ki azután 1770-ben a temesvári kormányzósághoz intézett leiratában a tolonczolást beszüntette. (Szentkláray Jenő i. m. I. 256—257.)

Rendszeres nagyobb arányú telepítés azonban csak a kamarai igazgatás alatt történt. A temesi tartomány igazgatása eddig inkább csak katonai volt, melyet még Mercy tábornok léptetett életbe ; ez az igazgatási rendszer évtizedek óta is csak nagyon keveset változott és csupán a déli részen letelepedett határőrök részesültek más igazgatásban. Ezeknek a hatásköre a katonai és polgári ügyekre egyaránt kiterjedt s az igazgatási szervezet a legkisebb ágazatig katonai volt.

Mária Terézia királynő azonban még mindig nem tartotta időszerűnek, hogy a magyar rendeknek az 1723., 1729., 1741. és az 1751. évi tövényczikkelyekben kifejezett jogos kívánságát teljesítette, s ez országrészt az anyaországhoz visszacsatolja. Mivel azonban a kizárólagos katonai igazgatás tarthatatlan helyzetet idézett elő, az államtanács meghallgatása után, 1751 okt. havában, arra határozta el magát, hogy a Bánságban az addig fennállott katonai kormányzati rendszer megszüntetésével a kamarai igazgatást lépteti életbe. A tartománynak ama részei azonban, a hol állandóan nagyobb katonai osztályok voltak elhelyezve, továbbra is katonai igazgatás alatt maradtak. Ide tartozott a pancsovai katonai végvidék, úgyszintén a becskereki kerületnek a Tiszához közel eső része, melyből még az 1741 : XVIII. törvényczikk 5. §-a szerint a bánsági katonai Határőrvidék volt alakítandó, de e területet csak később, 1764—67-ben hasították ki a kamarai igazgatási területből. A katonai kormány alá tartozó vidékek kivételével, a Maroson túli országrész egész területe országos kincstári hatóság alá került, melynek hivatalos czíme : K. K. Landes Administration volt.

Kamarai igazgatás.

A tartományi igazgatóság a cs. kir. bécsi udvari főkamarának volt alárendelve. Bár a főhadiparancsnok tovább nem viselhette volna e tisztet, 1751-ben kivételesen mégis báró Engelshofen táborszernagyot bízták meg a tartományi igazgatóság elnökségével, de 1753-ban már gróf Perlas-Rialph lépett első polgári elnökként a tartományi igazgatás élére.

Perlas 16 évig tartó igazgatása alatt a tartomány népessége, az újabb bevándorlások, telepítések és gyarmatosítások következtében jelentékenyen megnövekedett ; de másfelől, főleg közgazdasági tekintetben, semmi sem történt, sőt a lelkiismeretlen és kapzsi tisztviselők rossz gazdálkodása hanyatlást idézett elő, annyira, hogy a Bánság termékeny földje a kincstár kezelése alatt nem hozta meg azt a jövedelmet, a melyet jó gazdasági kezelés mellett várni lehetett volna.

A hivatalnokok a kincstári erdőkben a saját zsebökre fakereskedést űztek, a tartományban csatornákat ásattak, házakat építtettek, de mindezt nem az állam, hanem maguk számára. A parasztság robotolt, izzadt, de nem a kincstár, hanem a tisztviselők hasznára. Az előfogatot az uraknak ingyen kellett szolgáltatniok, a katonaság számára történő szállítmányoknál, de a pénzt a hivatalnokok dugták zsebre. A hivatalnokok annyira visszaéltek a hatalommal, hogy 30 frtért az első jelentkezőnek odaadták használatra a kívánt parasztbirtokot, a parasztot pedig elkergették.

Hogy az udvarhoz sűrűn felérkező panaszoknak a temesvári kormányzóság élét vegye s ez állapotokat elpalástolja, mindennel különösen az oláh parasztságot vádolta. Ennek az volt a következménye, hogy a bécsi hivatalokban nem is czímezték másként az oláh parasztokat, mint rablók, árulók és lázadók. (Szentkláray Jenő i. m. 200—201.)

Kerületi felosztás a kamarai igazgatás alatt.

A temesvári tartomány a kamarai igazgatás alatt 11 kerületre volt felosztva. Az egyes kerületek székhelyei voltak : Csanád, Temesvár, Lippa, Lugos, Becskerek, Csákova, Karánsebes, Pancsova, Versecz, Ujpalánka és Orsova. E 11 kerületből, az 1761. évben fennállott beosztás szerint, a mai Torontál vármegyére a csanádi, a temesvári (részben), a becskereki, a csákovai (részben),és a pancsovai kerületek terjedtek ki. A csanádi kerület határait éjszakról a Maros, nyugatról a Tisza alkotta, déli határát pedig a mai Padétól Nagykomlósig terjedő vonal. Kelet felé a határa a mai Nagykomlóstól keletre, Grabácz (Garabos), Bogáros és Perjámos mellett vonult el.

A csanádi kerülettől keletre esett a temesvári kerület, melynek délnyugati

sarkában feküdt a mai Zsombolya, Délfelé Csernye, Hettény, Boldur és Dinnyás (Torontáldinnyés) voltak határszéli helységei.

A csanádi kerülettől délre esett a becskereki kerület. Nyugati határát a Tisza alkotta. Éjszakra Morotva (ma hasonnevű puszta), Idiosch (mai Tiszahegyes), Nagykikinda voltak a legszélsőbb helységei. Nyugatra a Párdány, Módos, Bóka, Dobricza (Kevedobra) helységek mellett elvonuló vonal volt a határa. Legdélibb pontja Csenta volt, innen a határ a Temes mentén éjszaki irányt vett. Sacula (Torontálsziget) felett, mely utóbbi helység azonban már a pancsovai kerülethez tartozott, a határ keletféle egész Iláncsáig (Iloncz) vonult.

A becskereki kerülettől keletre a csákovai kerület terjedt el. Ennek nyugat felé Szent-Márton, Ivánda, Gyülvész, Csávos, Surján, Kanak voltak a legszélsőbb helységei és délről az iláncsai mocsár volt a határa.

A pancsovai kerület, a becskereki kerülettől délre, a Dunáig terjedt. Kelet felé a delibláti homoksivatag volt a határa. Alibunár, Nagymargita, Szent-János és Marminda (Mormintye, a mai Zichyfalva) ellenben a verseczihez tartoztak.

A kamarai tisztviselők gazdálkodása.

Az egyes kerületek járásokra voltak osztva. A csanádi kerületben két járás (processus) volt, a tiszai és a marosi. A becskerekiben három : a tiszai, a temesi és a neuzinai. A mai Torontál vármegye ama része, a mely a temesvári kerülethez volt csatolva, a temesvári járáshoz tartozott. A vármegyének a csákovai kerülethez tartozó része a csákovai járást alkotta. A pancsovai kerület járási beosztásáról nincsenek adataink.

A főhivatalok élén a kerületi főnök, a főknéz, a járási hivatalok élén a vice-praefectus állott, a kinek ismét a községi knézek voltak alárendelve. Mindezek — úgymond Szentkláray — összetartottak, egymás kezét mosogatták, és együtt gazdagodtak.

Ritka paraszt volt tíz évig knéz, ki leányának 6—10.000 forint hozományt ne tudott volna adni. Ez alapon körülbelül ki lehet számítani, mennyit loptak az ezek fölött álló járási és kerületi főnökök, a hat igazgatósági tanácsos és az udvari tanácsos.

1762. év vége felé ismét pestis fenyegette a tartomány lakosságát. A ragály Versecz felől terjedt Temesvár felé ; 1763 nyarán már megszűnt ugyan, de oly rémületet keltett, hogy a ki csak tehette, menekült, s bár a szerbek és a románok közül egyes családok visszatértek, mind e mellett a tartomány annyira elnéptelenült, hogy újabb rendszeres telepítéshez kellett fogni.

Ujabb telepítések.

1745-től kezdve e czélból nagy toborzásokat rendeztek a felsőrajnai és a frank kerületekben, úgyszintén Württemberg, Hessen, Nassau és a rajnai Pfalz tartományokban. Mária Terézia királynő ügynökei beutazták a német biroldamat s főleg az elszegényedett lakosságot igyekeztek különféle ígéretekkel a temesvári tartományba édesgetni. Az így összetoborzott nép nagy csapatokban érkezett Bécsbe, honnan hajókon szállították Pancsovára. Csak az 1748 november 11-ike és 1749 aprilis hó közötti rövid időszakban nem kevesebb, mint 900 települőt szereztek a temesi tartomány számára. Csakhogy útközben a földesurak egyes hajókat feltartóztattak s a települők egy részét magukhoz csábították. Nagy részük azonban mégis megérkezett Pancsovára, honnan a Temesvártól éjszakra eső kincstári pusztákon telepedtek le.

Ezek voltak az első igazi munkáskezek, a kiknek a letelepülése rendkívül kedvező hatással volt a tartomány gazdasági fejlődésére.

1763-ig azonban a tartomány benépesítése nem történt valamely egyöntetü rendszer szerint és inkább csak a legfontosabb közgazdasági szükségletek kielégítését célozta. A munkaerőt leginkább ott helyezték el, a hol a kincstár jövedelmeinek szaporítása volt a czél.

Az új települők a mai Torontál vármegye területét eddig még igen gyéren szállották meg ; a települések inkább csak a temesvári kerületben történtek, a becskereki kerületben inkább csak bolgárok, szerbek és románok telepedtek le. Az 1763 február 25-én kibocsátott gyarmatosítási pátenssel azonban a telepítés rendszeres irányt vett.

Már a hubertusburgi békekötés után felszólítás ment azokhoz, a kiket a hadi szolgálatból elbocsátottak, hogy Pilsen, Eger, Elbogen, Saaz, Lobositz, Jungbunzlau, Königgraetz, Landskron, Troppau és Weidenau községekben útlevélért jelentkezzenek, hogy ezekkel az összes német, temesvári, magyar és erdélyi örökös tartományokban felvétethessenek. A pátens 14. §-a minden

gyarmatosnak, a ki kincstári jószágokon letelepszik s ott házat épít, hat évi adómentességet, épület- és tűzifára ingyen utalványt, a kézműveseknek pedig tíz évi adómentességet biztosított.

Ezenkívül a gyarmatosok toborzására a német birodalomba ügynököket küldtek ki, sőt az osztrák örökös tartományokba is ügynökök mentek ki, hogy az ottani elszegényedet népet beédesgessék. Elv volt, hogy a temesi tartományba *csak* katholikusokat telepítenek le.

1764 január 31-én az udvari kamarak érdést intézett a bécsi, pesti, prágai és a pettaui rokkantak házának parancsnokságához, rokkant és kiszolgált katonák letelepítése végett. A jelentkezők a gyarmatosoknak engedélyezett kedvezményeken kívül, még 10—12 forint ajándékot is kaptak. Erre az udvari haditanács 1764 márczius 4-én ajánlatot tett, hogy 800 emberből álló négy századot állít össze s azokat, többek között a pancsovai kerületben telepíti le.

1766-ban külön gyarmatosító bizottság alakúlt, melynek elnöke gróf Lamberg, tagjai pedig Cothmann és Festetich voltak. Ulmba, Kölnbe, Frankfurtba, Schweinfurtba és Regensburgba pedig biztosokat küldtek, hogy a gyarmatosítást végezzék. (Szentkláray: I, 261—266. Böhm Lénárt: II. 74—79.)

A tartományigazgatóság is a legnagyobb buzgalommal igyekezett a gyarmatosítást előmozdítani. A tisztikarból Hildebrand igazgatósági tanácsos, Knoll temesvári kerületi főtiszt, báró Laffert csanádi ellenőr és Neumann lippai sótári tiszt vettek részt a gyarmatosítás nagy művében.

1763. év végéig mintegy ezer, 1764—65-ben 1000—2000 gyarmatos érkezett a temesi tartományba.

Új községek alapítása.

Az új jövevények a meglevő falvakat gyarapították vagy új falvakat építettek maguknak. Báró Laffert csanádi ellenőr az 1763—65. években érkező német települőkből Csanádot (a mai Őscsanád), Perjámost és Nagy-Szent-Miklóst gyarapította. Knoll kerületi főnök 1766-ban egy régi falu romjain Billédet építtette 254 házzal. E helység első lakosai Mainzból, Trierből és Lotharingiából bevándorolt németek voltak. Hildebrand igazgatósági tanácsos 1766-ban újonnan felépíttette Zsombolyát 405 házzal, 1767-ben pedig Nagyjécsát és Csatádot emelte 204—204 házzal. 1767-ben Vizesda, Oroszi és Tószeg kincstári pusztákra szintén németeket telepítettek és a gyarmatosítási bizottmány utasítást kapott, hogy a Maros mellé is telepítsen németeket, az ottani román lakosokat pedig helyezze át Klekkre és Torákra.

A marosmenti román települők, másokkal szaporodva, Écskára, Jankahidjára, Szárcsára, Fényre és Óregfalura költöztek. Az ugyanez év november 25-én kibocsátott leírat Szakálház lakosai közül 50 családot Grabáczra (Garabos) rendelt áthelyezni. 1769-ben építtette Neumann lippai sótári tiszt Bogárost 201 házzal. 1770—1771-ben épült ugyancsak Neumann felügyelete alatt Kis-Jécsa 101 házzal, Heufeld (Nagytószeg), Mastort (Kistószeg) 78—78 házzal, Nagy-Teremia (Marienfeld, Máriafölde) 123 házzal, Kis-Teremi (Albrechtsflur, ma Teremi) 78 házzal, Szenthubert 75, Charleville és Seultour 62—62 házzal. 1772-ben épültek: Trübswetter (Nagyősz) 200, Gottlób (Kisősz) 200, Ostern (Kiskomlós) 50 házzal. E hármat Hildebrand igazgatósági tanácsos népesítette be.

Az elősorolt helységekbe, mind német gyarmatosok telepedtek; Szenthubert Trübswetter, Soultour és Charleville helységek kivételével, hova franczia gyarmatosok kerültek, a kik Lotharingiából, a metzi, bezanconi, párisi és luxemburgi egyházmegyékből jöttek. A plebániai anyakönyvekben azonban még Mainz, Trier, Nassau, Würzburg, Ingolstadt és az e városok környékén levő falvak fordulnak elő származási helyekként. Francziák szállották meg Szőlőst is, a későbbi Nákófalvát.

Németekkel szaporították: Ujpécset 1763-ban kilencz telepessel; Nagybecskereket 1764-ben négy telepessel; Perjámost 1764-ben 74 telepessel; Neudorfot 148, Nagyszentmiklóst 152 és Csanádot 139 telepessel.

A német telepeseken kivül voltak szerbek és magyar telepesek is. A régi Peterd helyén gróf Clary-Altringen kormányzósági elnök idejében (1768—1774) új helység épült: Claryfalva, melyet ráczok szállottak meg. Homoliczba (Omlód) németek és szerbek költöztek. Debeljácsára 1768—1774 között, továbbá Pancsovára szintén e tájban újabb szerb lakosok költöztek be.

A németeket mindenütt előnyben részesítette a tartományi igazgatóság, a többi nemzetiségekkel szemben. Gyertyámos szerb és román lakosait, a kiknek

az elődei még a török uralom alatt telepedtek le s a fazekasmesterségből és fafaragásból éltek, 1778-ban az igazgatóság a mali-tovini pusztára helyezte át, állítólag a gyakori falopások miatt; mivel azonban új településön sem alkalmas agyaguk, sem fájuk, sem ivóvízük nem volt, tönkrementek és elszéledtek.

Gyertyámosra 18 fiatal német házaspár telepedett Zsombolyáról. 1750—60 között Belgrádból magyar családok érkeztek Nagybecskerekre és 1768 táján Baranya vármegyéből költözött ide néhány magyar család, a kik a ma is »Magyar-utcza« nevű utczában telepedtek le. 1774-ben Debeljácsára (Torontálvásárhely) magyarok telepedtek, a hova kevéssel azelőtt szerbek is költöztek, a kik azonban innen ismét távoztak.

Magyarok költöztek 1773-ban Törökkanizsára, 1776-ban Jabukára (Torontálalmás), Törökbecsére, Torontáltordára, Orosziba és 1782-ben Csókára. Ez utóbbi helység magyar lakosai újabb bevándorlásokkal is gyarapodtak.

Kivándorlások a kikindai kerületből.

Az 1775—1778. években nagy népesedési mozgalom folyt le a Nagykikindai szerb kerületben. A kiváltságolt falvak elégedetlen lakossága visszakívánkozott a jobban megszokott katonai állapotba és éppen a szervezésben levő dunai Határőrvidékre vándorolt ki. Nagykikindáról 201, Kiskikindáról 4, Kereszturról 5, Mokrinból 9, Karlováról 44, Melenczéről 115, Kumánról 36, Tarrasról (Tiszat arros) 20, Vrányováról 26 család vándorolt ki, Botos község pedig 460 családjával egészen a katonai Határőrvidékhez csatlakozott.

A kiskikindaiakat, a kik a mai Lovrinban laktak, a kincstár a mai Basahidjára telepítette át, Lovrint pedig 1777 ápr. 14-én bolgárok szállották meg. Bassahidján 1778-ban már 111 ház volt felépítve. A katonai Határőrvidékre kivándorolt szerbek házhelyeit és házait újabb szerb telepítvényesek foglalták el, a kik leginkább a Maroson inneni vidékről a tisza-marosmenti határőrségi falvakból jöttek, hol a marosi Határőrvidéknek 1752-ben történt feloszlatása után visszamaradtak.

A marosmenti falvakban lakó volt határőrök, a kik Torontál vármegyének küszöbön álló visszaállítása következtében menekülni akartak a rájok háruló vármegyei és földesúri kötelékek alól, készséggel tettek eleget a nagykikindai tanács felhívásának, hogy azok helyébe telepedjenek, a kik a dunai Határőrvidékre költöztek. A jelentkezőket a kikindai tanács mind felvette. E bevándorlás következtében a kikindai kerület lakossága jelentékenyen megszaporodott. Nagykikindán azonban a szerbeken kívül már a XVIII. század közepén laktak más nemzetiségű katholikusok is, a kikhez 1760 óta a temesvári ferenczrendűek küldöttek helyi lelkipásztorokat. A nagykikindai katholikusok a plebánia legrégibb anyakönyveinek tanúsága szerint, Nyitráról, Csongrád vármegyéből, Szegedről, Komáromból, Fejérmegyéből, Erdélyből, Kecskemétről, Nagyváradról, Makóról, Bécsből és Bajorországból származtak. (Szentkláray Jenő i. m. I. 266—272, Bőhm Lénárt i. m. II. 101—113.)

Közművelődés.

Az új községek telepítésénél nagy gondot fordított a kormányzóság a szellemi műveltség terjesztésére. Az újonnan épült községekben, mint Billéden, Hatzfelden, Csatádon, Nagy-Jécsán, Grabáczon, Bogároson, Kis-Jécsán, Heufelden, Mastorton, Marienfelden, Albrechtsfluron Szent-Huberten, Seultour-on, Charlevillén, Trübswetter-en, Gottlobon és Osternben iskolák épültek és Zsombolyán, Billéten, Csatádon, Nagy-Jécsán, Szent-Huberton, Trübswetteren, Gottlobon és Osternbern plebániák is alakultak.

Az udvari haditanács főtörekvése volt, hogy a népiskolák a német nyelvet terjeszszék a temesi tartományban, a többi nyelvek rovására. Ez a törekvés azonban nem járt eredménynyel és megtört a szerbek és a románok ellentállásán; másfelől azonban a tanítói kart sem lehetett e czélra felhasználni, mert az, mint egy 1774-ben az udvari haditanácshoz intézett jelentésből kitünik, nem állott feladatának magaslatán.

1767-ben többen a temesvári tartományból egy emlékiratot terjesztettek Mária Terézia királynő elé, melyben részletesen feltárták a tartományban napirenden levő visszaéléseket. A királynő ez emlékiratban foglaltak hatása alatt a következő év (1768) tavaszán, fiát József császárt leutaztatta a temesvári tartományba, hogy személyesen győződjék meg az ottani állapotokról.

József császár látogatása.

II. József, sógora Albert szász-tescheni herczeg, és gróf Nostitz kíséretében 1768 ápr. 19-én érkezett Szegedre, honnan másnap lóháton indult a temesi tartomány beutazására. Ápr. 20-án meglátogatta Uj-Szegedet, Szőreget, Bébát, Kis-

zombort, Csanádot és Nagyszentmiklóst. Ápr. 21-én innen tovább utazott és útjába ejtvén Szaravolát (Sárafalva), Szent-Pétert, Perjámost, 10 órai lovaglás után Aradra érkezett. Ápr. 25-én tovább utazott Lugosra, majd onnan Orsovára. Orsováról Ujpalánkára ment, innen visszatérőben máj. 7-én Bresztováczon (Beresztócz) át ért a mai Torontál vármegye területére. Innen még aznap Homoliczon Sztárcsován (Tárcsó) át Pancsovára érkezett, honnan hajón a belgrádi vár meg tekintésére indult. Máj. 9-én ismét lóra ülve, megtekinté Almást (Torontálalmás), Sefkerint (Szekerény), Oppovát (Ópáva), Szákult (Torontálsziget) és Tomasováczot (Tamáslaka). Máj. 10-én Écskát, Nagybecskereket és Törökbecsét nézte meg. Itt meghálván, máj. 11-én Beodrára és Karlovára, onnan Nagykikindára ment. Máj. 12-én Mokrinnak tartott s az Aranka mellett fekvő csárdában megállapodva, Csókára s onnan a zentai csatatér megtekintésére ment. Zentáról visszafordulva, Csókán át Temesvárra utazott, hol máj. 17-ig időzött, a mikor Margitára s onnan az alibunári mocsár megtekintésére utazott. Alibunáron töltvén az éjjet, máj. 18-án az illáncsai (Iloncz) mocsarakat szemlélte meg, azután pedig Tomasováczra (Tamáslaka) ment, majd átkelvén a Tiszán, Titelen át Ujvidékre. Ez útjáról a Nostitztól nagy gonddal vezetett napló maradt fenn, melyet a bécsi cs. és kir. titkos levéltárban őriznek.

E napló eléggé becses adatokat nyújt az akkori temesvári tartomány közállapotaira nézve. Becskerekről csak annyit jegyzett fel, hogy meglehetős nagy község. Becséről, hogy rossz falú a Tiszán. Nem tetszik neki a tömérdek kiöntés és mocsaras hely a Tisza mentén. A beodraiak azzal a kérelemmel járultak hozzá, hogy katonák lehessenek. A szomszédos Karlova már katona-község, úgyszintén Nagykikinda is, mely 700 lelket számláló, de rosszul épített hely.

József császár temesvári időzése alkalmával megismerkedett az igazgatóság egész tisztikarával. Kihallgatott mindenkit és csakhamar tisztában volt mindennel. Megtudhatjuk e naplóból azt is, hogy a császár Temesvárt nem tartotta alkalmasnak az administratió székhelyéül, mert egészségtelen város és azért a tartományi igazgatóság székhelyét Nagybecskerekre szándékozott áthelyezni, mert a császár tapasztalatai szerint Becskerek a legegészségesebb hely a tartományban és a becskereki tiszttartói kerület a legtermékenyebb is.

Becskerek körül terülnek el a betelepítésre legalkalmasabb földek. Mi sem hiányzik ott tehát, mint házat építeni a praesidens számára, a hivatalos irodák meg a levéltár elhelyezésére. Becskerek a Bega-csatornán feküdvén, összeköttetésben áll Temesvárral és az egész világgal.

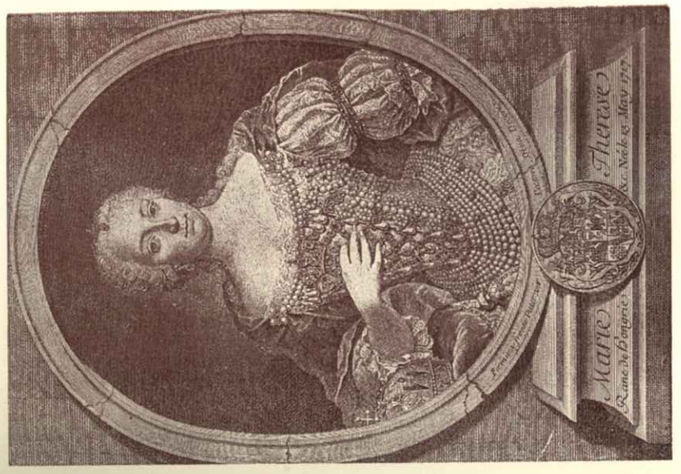
II. József körútjának következményei.

József császár első körútjának az lett az eredménye, hogy a tartomány tisztikarának személyzetében gyökeres változás történt. Perlast felmentették állásától s helyette gróf Clary-Altringen lett a kormányzó elnök. József császár előterjesztése alapján a bécsi kormány részletes utasítást dolgozott ki a temesvári igazgatóság számára. Hogy a császár az általa javasolt reformok végrehajtásáról meggyőződjék, 1770 április 23-án másodízben jött le a temesi tartományba. Ezúttal hajón tette meg az utat Ujvidékig, onnan Tiszaföldvárra ment, hol átkelvén a Tiszán, Törökbecsére érkezett. Innen Melenczén át Nagybecskerekre, majd innen Torákra, Párdányra, Szent-Mártonra és Ujpécsre vette útját; itt meghálván, másnap Temesvárra utazott, honnan Aradra és innen Nagy-Váradra ment. A császárt ezúttal is Albert szász-tescheni herczeg kísérte útjában és ez utazásáról is egy napló maradt fenn. E szerint a látottak nem elégítették ki a császárt, mindamellett körútjának meg volt az az üdvös hatása, hogy a lakosok megnyugtatására szolgált, a hivatalnoki kart pedig nagyobb óvatosságra és a kincstári jövedelmek pontos kezelésére szorította.

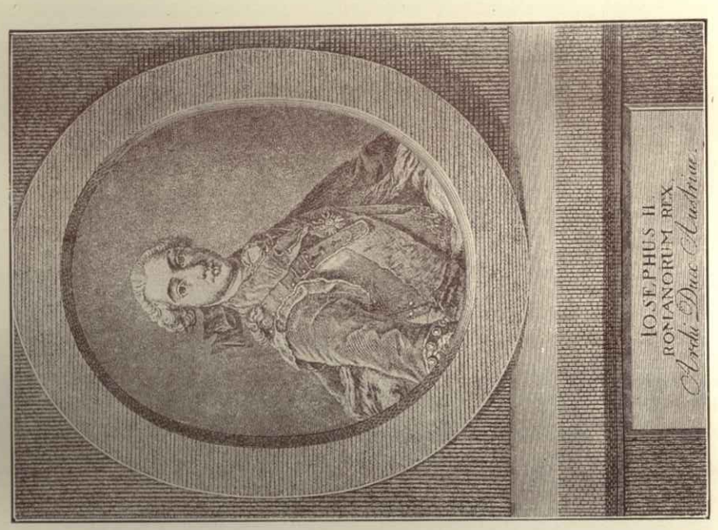
József császár második útja.

A harmadik körút.

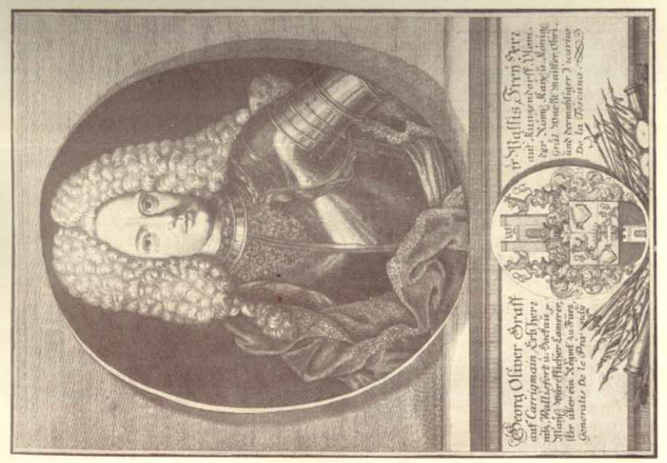
Az alsó Duna vidékein 1768. óta szervezett Határőrvidékek területének helyesebb rendezése végett 1773-ban II. József császár harmadízben rándult le, mely alkalommal nagy katonai kíséret volt vele. A császár 1773 május 6-án délután 3 órakor indult el Bécsből, Albert szász-tescheni herczeg, Laudon, Gyulay, Fabris, gróf Nostitz és Hirsch kíséretében. Temesvárott csatlakoztak hozzá az akkor a tartomány területén parancsnokló tábornokok: Mitrowski, Zedwitz és Wimpfen. József császár május 8-án este érkezett meg és másnap Makón át Aradra s innen Temesvárra, majd Verseczre ment, innen május 14-én reggel 9½ órakor elindult Pancsova felé, hova Alibunáron, Novoselón és Neudorfon (Révaujfalu) át érkezett. Pancsován meghálván, másnap, 15-én Kevevára felé

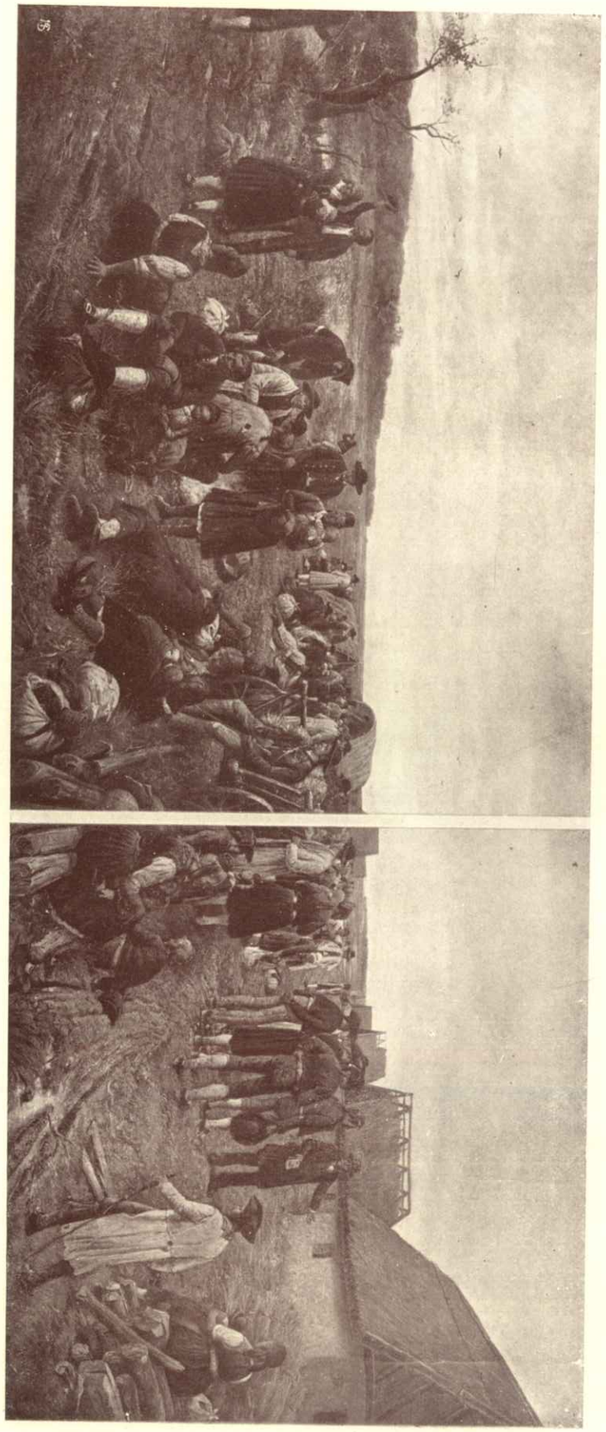
Mária Terézia. (Az Orsz. Képtárból).

II. József. (Az Orsz. Képtárból).

Gróf Wallis Olivér. (Az Orsz. Képtárból).

Részlet Jäger J. »A németek letelepedése Magyarországon« czímű triptichonjából.

vette útját. Karánsebesről visszatérve, a császár újból megfordult Pancsován s onnan Temesvárra, majd Aradon át Szegedre utazott.

Újta ezúttal inkább csak katonai kérdésekkel függött össze, mindamellett nem kerülte el a figyelmét a temesvári tartományi igazgatóság tagjai között évtizedek óta fennálló egyenetlenség és viszálykodás sem. A határőrvidéki ügyek rendezésével sem volt megelégedve s különösen lassúnak és hézagosnak találta a szervezési munkálatokat, szükségesnek tartván, hogy a katonai és a polgári területek teljesen elkülöníttessenek egymástól s a tiszai határőrök legalább részben polgárosíttassanak s helyettök az alsó-tiszai vidéken, Perlaszváros körül, más katonai állomások szerveztessenek. II. József harmadik délmagyarországi útjának az lett a következménye, hogy gróf Clary 1774. elején lemondott a tartomány kormányzóságáról és helyét báró Brigido József foglalta el.

Báró Brigido kormányzása.

Az ő kormányzósága alatt a tanügy terén jelentékeny haladást tapasztalunk. A német bánsági ezred területén még 1775-ben, a pancsovai német elemi iskolán kívül, két elemi iskola alakult Jabukán (Torontálalmás) és Kubinban (Kevevára). 1776-ban Starcsova (Tárcsó), Homolicz (Omlód) és Brestovácz (Beresztócz) kaptak képzett tanítókat, 1777-ben pedig Sefkerin (Szekerény), később Perlasz és Oppova (Ópáva) is.

A szerb és román iskolákra nézve a bécsi kormány új tervezetet dolgozott ki, melynek behozatala iránt még 1774. év végén tett kísérletet. Az új tanrendszert Szent-Miklóson, Nagykikindán és Nagybecskereken próbálták ki s egyúttal a szerbeket felhívták, hogy a német nyelvben jártas tanerőket küldjék fel Bécsbe, a szent-annai képzőintézetbe, hol gyakorlati kiképzést nyernek; ezeket viszont arra kötelezték, hogy Bécsből visszaérkezve, az elsajátított új tanmódra más tanítókat is megtanítsanak. Az új tanrendszer azonban nem tetszett a szerbeknek; elégületlenség támadt közöttük, mely Verseczen véres zavargásokban nyert kifejezést. Csak az 1779. évi leirat nyugtatta meg a kedélyeket.

Brigido József 1777-ben vált meg a temesvári tartomány kormányzásától. Harmadfél évig tartó kormányzói működése alatt rendkívül sokat tett a tartomány szellemi és anyagi jólétének előmozdítása érdekében. Mint a tudományok buzgó pártolója, bőkezűleg támogatta Griselini Ferencz olasz tudóst, a ki a kormány megbízásából az egész tartományt beutazta s a kinek a műve ma is a legbecsesebb forrásmunka a temesi tartomány XVIII. századbeli történetére nézve. (Szentkláray Jenő I. 221—225. Böhm Lénárt II. 129—132.)

A nagykikindai kiváltságolt szerb kerület.

Brigido József kormányzósága idejére esik a nagykikindai kiváltságolt szerb kerület felállítása is, melynek alakulását Szentkláray Jenő műve a következőleg adja elő: A szerb határőrök között már az 1769. évben megtartott karloviczi kongresszus óta forrongás volt észlelhető, melyet a görög keleti lelkészek is szították. Az elégületlenség mindegyre növekedett, midőn 1773-ban a tiszamenti határőrök között ama hír terjedt el, hogy az alsó dunai Határőrvidék szervezése szükségessé teszi a lakkelyeikből kiköltöztetett volt tisza-marosi határőröknek más területre leendő átköltözését. E hírekre a volt tisza-marosi határőrök eleinte maguk között, de később nyilvánosan is tanácskozni kezdtek, a további teendők felől. Érdekeik úgy kívánták, hogy azok, a kik a dunai Határőrvidékre átköltözködni nem tudtak vagy nem akartak, régi szerb kiváltságaikat megtarthassák és e mellett bizonyos önkormányzati joghatóságot nyerjenek.

A szerbek soha sem találhatták a bécsi kormányköröket óhajaik teljesítésére hajlandóbbaknak, mint 1773-ban, midőn külpolitikájuk érdekében a szerb nép ragaszkodását igyekeztek megszerezni. Csak egy alkalmas férfiúra volt szükség, a ki a tiszamelléki szerbek kívánságát Bécsben kifejezésre juttassa. Ez a férfiú Tiganics János György lovag nagykikindai postamester volt. Ügyes, katonaviselt ember, mint a bánsági görög és rácz kereskedelmi társaság bírája, Bécsben jól tájékozott ember, a ki már a kereskedelmi társaság szabadalmai érdekében is jelentékeny munkásságot fejtett ki, s nemzetének különállási törekvéseit hathatósan támogatta. Midőn a szerb határőrök elégületlenségéről értesült, a tiszavidéki határőrközségekkel gyűléseket tartott, s miután e gyűlésekben megállapították a volt határőrök kívánságaikat, két társával, Pajdák Jánossal és Bugarszky Demeterrel felment Bécsbe, hol kiküldött társaival, mint az összes tiszai szerb katonaság teljhatalmú képviselője mutatta be magát.

Állítólag nagyobb pénzösszegeket is szavaztatott meg a kiváltságok megszerzésének költségeire és hogy ő se fáradozzék hiába, a maga számára 400 darab

aranyat és terményeket eszközölt ki a határőröktől. E miatt ugyan később sok gyanusításnak és támadásnak volt kitéve. Tényleg azzal vádolták, hogy e szabadalmakért 24.000 forintot adott ki. Mi volt igaz e híresztelésből, nem állapítható meg, annyi azonban bizonyos, hogy az elvállalt megbízatásában eredménynyel járt el. Midőn Tiganics Bécsbe érkezett, a tiszai szerb határőrök kérelmét az illir udvari bizottság, a cseh és az osztrák udvari kanczellária útján terjesztette fel Mária Terézia királynő elé. Tiganicsnak, a kit a királynő, József császár és Kaunitz Venczel herczeg kanczellár ismételten fogadtak, nem nagy fáradságába került a magyar állam érdekeivel keveset törődő bécsi kormánynál a kívánt eredményt elérni.

Nagykikinda, Vrányova, Mokrin, Melencze, Kiskikinda, Karlova, Kumánd, Taras, Jozefova és Keresztur községek különálló, kiváltságos polgári kerület alkatrészeivé lettek, melyeknek lakosai részére 1774. évi november 12-én Mária Terézia királynőtől szabadalomlevelet nyertek, mely tulajdon nemzeti törvényhatósággal és földterületük birtoklási jogával ruházta fel őket.

A kerületnek adományozott kiváltságok és szabadalmak a következők voltak: 1. A kerület lakosai a tíz községhez tartozó minden néven nevezendő földterületeket, úrbért, úgymint a majorságit, a melyeket beköltözködésüktől fogva az oklevél kiadásáig míveltek vagy bármikép bírtak, a földesúri jog fenntartása mellett továbbra is bírják olyképen, hogy az úrbéri telki állományokon felül levő úgynevezett überlandiális vagy allodiális földek az egyes lakosok között felosztassanak, mire nézve a módozat külön szabály által fog előiratni. 2. Az úrbéri földektől a második adóosztály szerint adóznak ugyan, de az összes kerületi adóilleték pontos lefizetéséért in solidum felelősek. 3. Mindennemű ingyen robottól és fuvarozástól, úgyszintén a katonai beszállásolások alól felmentetnek. 4. Minden üstre eső 8 frt. lefizetése mellett szabadon főzhetnek saját használatukra pálinkát, gyümölcsbort és míg a kerületben kincstári sörház létre nem jön, sört is. 5. 1775. évtől fogva 15 esztendőre évi 9000 forinton válthatják meg a dézsmát. 6. Saját költségükön törvényhatósági joggal biró tanácsot és törvényszéket állíthatnak fel, mely minden polgári és bűnvádi ügyekben intézkedik. A tanács, melynek székhelye Nagykikinda, egy a kerületi községek által három évre választandó és jóváhagyás végett az igazgatóságnál bejelentendő kerületi bíróból és ugyanannyi élethossziglan választandó tanácstagból áll, ahány község a kerületben létezik. Egyik előkelőbb tagja a hatóságnak a syndicus, kinek jártasnak kell lenni a polgári és a büntető törvénykezésben s kit kinevezés végett a temesvári tartományi igazgatóság elé kell terjeszteni. A törvényhatóságnál állandóan cs. kir. biztos alkalmazandó, ki a felség nevében jelen van a törvényhatósági üléseken s ellenőrzi azokat, az alattvalókat köteles engedelmességre, az adók pontos fizetésére szorítja és egyáltalán felvigyáz, hogy az Istennek tetsző igazságszolgáltatás jól kezeltessék. 7. A kerületi községek teljes önkormányzattal birnak és nem kötelesek idegen adózókat a kebelükbe fogadni; tehetik azonban ezt a földmívelés, ipar és kereskedelem érdekében. 8. A szabadalmazott helyek soha el nem adhatók és el nem zálogosíthatók vagy bármi más módon el nem idegeníthetők s joguk van magukat a becsár lefizetése mellett megváltani. 9. Aránylagos adózás mellett élvezik a határaik közt található vizeket, réteket és mocsarakat. 10. A kerületi községek évenként szabadon választják bíráikat és esküdtjeiket, a kikindai törvényhatóság egy megbízottjának jelenlétében. 11. 6000 frt. bérösszeg lefizetése mellett átadatik nekik 10 évre a korcsmáltatási és marhavágási jog haszonélvezete. 12. Élvezik a kerületi szárazmalmok jövedelmét. 13. Az összes községek »Kikindai kerület« név alatt egy testnek tekintetnek s mint ilyen, saját czímerrel és pecséttel élhetnek. Czímerük: veres paizsban haladó koronás aranyoroszlán, első jobb lábában görbe kardot, baljában üstökénél fogva levágott török főt tartva. Körirata: Sigill des Kaiserl. Königl. privileg. Kikindaer Districts. 14. A kincstári épületek a cs. kir. biztos számára fenntartott házon kívül, méltányos áron a kerületnek engedtetnek át. 15. A végintézkedés és örökösök nélkül elhaltak vagyonából, mely eddigelé a királyi fiscust illette meg, felerészben az összes községek pénztárai, felerészben pedig a kerületi egyházak és a szegények részesülnek. 16. A kerületi lakosság továbbra is megmarad a szerb nemzetnek adományozott vallási szabadalmak élvezetében. 17. Kikinda és Vrányova megerősíttetnek két vásár tartására nyert szabadalmaikban. 18. A kerületi községek fölmentetnek a kamarai tiszttartóságok, főknézek és adószedők közvetett vagy közvetlen hatósága alól és alárendeltetnek a kikindai törvényhatóságnak, valamint ez ismét a temesvári tartományi igazgatóságnak rendeltetik alá. A főfelügyeleti jogot a cs. kir. biztos gyakorolja.

Ez a kiváltságlevél egy 20 □-mértföldnyi földterületet szakított ki a temesvári tartományból, úgy hogy külön térképek is készültek róla.

A mint a küldöttség Bécsbe ment, a tiszavidéki határőrök összegyűltek Nagykikindán s ott egy közigazgatási testületet választottak, melynek élére ideiglenesen Bugarszki Demetert állitották.

Midőn Tiganics György 1774-ben Bécsből visszatért a kiváltságlevéllel, ő lett ideiglenes cs. kir. biztos a kikindai kerületben; de nem sokáig örvendhetett a dicsőségnek, mert a kereskedelmi társaság, melynek ő volt a feje és bírája, 1776-ban csalás és sikkasztás miatt feljelentette a tartományi bíróságnál. A törvényszék ítélete lesújtó volt a nagykikindai szerbek egykori vezérére nézve. Az ítélet szerint Tiganics eltávolíttatik a kereskedelmi társulat elnökségétől és cs. kir. szolgálatra képtelennek nyilváníttatik. Ezenfelül még két évi fogságbüntetést is kapott, melyből 1778-ban kegyelem útján szabadult ki. Ettől kezdve betegen, visszavonulva élt Temesvárott.

A kikindai kerületet 1776-ban avatták fel ünnepélyesen, Veith, ideiglenes cs. kir. biztos jelenlétében, mely alkalommal a népszerű Bugarszky Demetert választották a kerületi tanács főnökévé. Veith utóda Halla Ferencz lett, a kivel azonban a kikindai kerület magistratusa nem tudott megférni. A szerbek németesítő törekvései miatt panaszkodtak; nem tetszett nekik, hogy a kerületi tanácsot a rossz gazdálkodás s a hanyag ügyvitel miatt folyton leczkéztette. A kikindai tanács, szabadalmaikra és kiváltságaikra hivatkozva, nem akart neki engedelmeskedni, a miből azután durva torzsalkodások keletkeztek.

Nagyobb baj volt azonban, hogy a szerbek, mióta a szabadalomlevelet megkapták, nem akartak adót fizetni, minek következtében az adóhátralékok ijesztő módon szaporodtak. A vrányovai nép meg 1777-ben az überlandi földek után járó adók miatt lázadt fel, úgy hogy katonasággal kellett a rendet helyreállítani. Alig verték le a vrányovai lázadást, a kerülethez tartozó községek ismét nyugtalankodni kezdtek. 1777 augusztus 30-án egy kérvényt nyujtottak be a temesvári igazgatósághoz, hogy a kerület székhelye ezentúl ne Nagykikinda, hanem Vrányova legyen. Ennek a kérvénynek azonban nem lett semmi eredménye.

A következő évek az iskolaügyek rendezésével teltek el. A temesvári tartományi igazgatóság kényszerítő rendszabályai mellett végre kezdetét vette az iskolai oktatás a kiváltságos kerületben is. Az 1778. évi jelentések szerint azonban az iskolaügy itt még igen kedvezőtlen viszonyok között volt. *Nagykikindán* 40 tanköteles gyermek volt, de iskolaépület nem volt. *Kiskikindán* sem tanító, sem iskolába járó gyermek nem volt. *Keresztúron* az iskolában sem asztal, sem pad, sem ablak nem volt. *Josefován* a tanító a saját szobájában tanította az iskolába járó 17 gyermeket. *Mokrinban* volt tanító is és iskola is, de az iskolában asztal, ablak és ajtó hiányzott. *Karlován* hasonló állapotok voltak. *Vrányován* volt a legkedvezőbb állapot. Itt 18 gyermek járt iskolába, s a tanító a szerb íráson és olvasáson kívül még számolni is tudott; ellenben *Tarrason* sem iskola, sem tanító, sem tanuló nem volt. *Kumánban* volt ugyan tanító, de mivel a község nem adta ki illetményeit, hát megszökött. *Melenczén* csak egy tanuló volt található. Mivel a kerületben még nagyon gyéren volt a római kath. lakosság, a tanköteles gyermekek száma is kevés volt. Katholikus tanító 1778-ban még egy sem volt az egész kikindai kerületben. (Szentkláray Jenő i. m. I. 231—245.)

A német-illir Határőrvidék.

II. József harmadik délmagyarországi útja alkalmával a német-illir Határőrvidék területét is végleg megállapították. E terület magában foglalta a mai alibunári, antalfalvi és a pancsovai járásokat, valamint a nagybecskereki járás déli részét. 1778-ban a következő helységek tartoztak e türelethez: Sziget és Perlasz város (a mai Perlasz), Orlovát (Orlód), Podosch (Bótos), Tamasovacz (Tamáslaka), Jarkovácz (Árkod), Margitta (Kismargitta), Dobricza (Kevedobra), Illancsa (Iloncz), Szent-Mihály (Vég-Szent-Mihály), Selleusch (Keviszőllős), Alibunár, Farkasdin (Farkasd), Idvor (Torontáludvar), Sakula (Torontálsziget), Leopoldova (Csenta), Baranda (Báránd), Opova (Ópáva), Szefkerin (Szekerény), Jabuka (Torontálalmás), Govedarovecz (Torontálalmás és Pancsova között), Pancsova, Starcsova (Tárcsó), Homolicz (Omlód), Brestovacz (Beresztócz), Dollovó (Dolova), Novosello (Révaújfalu) és Czrepay (Cserépalja) a mai Torontál — továbbá

Kis-Kakova, Ullma, Sagaitza, Ispisdie, Parta, Lagerdorf, Oresház, Grebenz, Gaitasol, Dubovatz, Gay, Kubin, Pavanishte, Deliblát, a mai Temes vármegye területén. A katonai Határőrvidékek határainak kijelölése után báró Brigidó József, tartományi elnök, 1775-ben a kincstári terület közigazgatási beosztását megváltoztatta és a kincstári kerületek számát négyre szállította le, Csatád, Versecz, Temesvár és Lugos székhelyekkel.

Az új beosztás szerint a régi csanádi kerület, továbbá a becskereki kerület azon része, mely kívül esett a pancsovai járás határain, a Csatádi kerületet alkotta, a régi csákovai kerület egy részét a verseczihez, a másik részét a temesvárihoz csatolták s ekként a mai Torontál vármegye területének legnagyobb része a csatádi kerülethez tartozott.

Ez a közigazgatási beosztás azonban csak három évig állott fenn.

Mária Terézia királynő még 1775-ben e tartományt osztrák herczegséggé szándékozott tenni. Csak gróf Esterházy Ferencz magyar kanczellár hazafias és erélyes közbelépésének sikerült a királynőt e végzetes tervről lebeszélni. Esterházy kanczellár megnyerte a mindenható Kaunitz minisztert is, a ki október 28-án kelt előterjesztésében azt tanácsolta Mária Teréziának, hogy a temesi tartományból ne csináljon herczegséget, hanem hagyja úgy, a mint van. 1776-ban gróf Koller személynök újból megpendítette ugyan ez eszmét, de eredménytelenül.

A visszacsatolás mozgalmai.

Brigido Pompeius, a ki a galicziai kormányzóság alelnökévé kinevezett Brigido Józsefet a tartományi elnökségben követte, az 1777. év derekán az adóhátralékok behajthatatlansága, az erdők, bányák és egyéb kincstári jószágok ki nem elégítő kezelése miatt, hosszabb előterjesztést intézett a királynőhöz, mely előterjesztés mindegyre jobban megerősítette abbeli meggyőződésében, hogy a temesvári tartomány a jelenlegi igazgatás alatt tovább fenn nem tartható. A magyar udvari kanczellária, a helytartótanács és az udvari kamara főrangú tisztviselői ezalatt több ízben hangsúlyozták, hogy a temesi tartománynak Magyarországhoz való csatolásával nagy megtakarítások, az államjövedelmek pontosabb beszolgáltatása, a kincstári jószágok könnyebb és jövedelmezőbb kezelése érhető el. Albert szászteschen herczeg közbenjárása is lényegesen előmozdította a visszakebelezés ügyét; főleg ennek köszönhető hogy mikor 1777 november 9-én Esterházy Ferencz magyar udvari kanczellár gróf Kollowrat udvari kamarai elnök és gróf Khevenhüller udvari főszámszéki elnök közös emlékiratot intéztek a délmagyarországi részek visszacsatolása iránt a királynőhöz, az kedvező fogadtatásra talált, úgy hogy a királynő a visszacsatoláshoz habozás nélkül elvben hozzájárult.

Tárgyi nehézséget csupán az okozott, hogy a kormány még a hétéves háborúban zálogba adta-e területet a bécsi banknak, 10 millió forint fejében. Ez összeg kamatainak megtérítését, továbbá a császári jövedelmek elvesztéséért való kárpótlást és a fegyverjog megváltását várta a királynő az országtól.

De ezt a nehézséget is eloszlatta a magyar kanczelláriának az a kimutatása, hogy a temesvári tartományban fekvő birtoka, visszacsatolás után úgyis a kincstárra szállanak és igy azok biztosítva vannak.

A m. kir. udvari kanczellária újabb felterjesztései következtében 1778 február havában Mária Terézia királynő a temesi tartománynak, Magyarországhoz való mielőbbi visszacsatolását hivatalosan is elrendelte. A királynő ez elhatározásáról még február havában értesítette Albert herczeget, majd márczius 8-án kelt leiratában hivatalosan is tudatja a királyi helytartóval elhatározását, a miről Albert herczeg királyi helytartó még márczius 12-én értesítette a vármegyéket.

Mialatt a visszacsatolás kérdését a kormányhatóságok tárgyalták, Nagybecskerek város, mely 1769 junius 6-án vásárszabadalmat nyert Mária Terézia királynőtől, majd 1774-ben mezővárosi kiváltságokat nyert, 1778 márczius havában aziránt folyamodott a »dicsőségesen uralkodó császárnéhoz, hogy szabad királyi várossá emeltessék«.

Gr. Niczky Kristóf.

Mária Terézia királynő e kérvényt már gróf Niczky Kristófnak adta ki véleményadás végett, a ki a temesi tartomány visszacsatolásának keresztülvitelére kinevezett királyi bizottság elnöke lett. A királyi bizottság elnöke Budáról Szegednek tartva, Nagyszentmiklóson és Billéden át, 1778 május 31-én érkezett Temesvárra. Kíséretében voltak gróf Zichy Ferencz udvari kamarai tanácsos, Vörös Antal alnádor, Trajcsik Ádám udvari titkár és Lovász Zsigmond, a királyi bizottság tagjává kinevezett aradi alispán, a ki Szegednél, a Tisza balpartján, a temesi tartományban lakó néhány nemes birtokos élén üdvözölvén a királyi felség képviselőjét, szintén hozzá csatlakozott.

1778 junius 6-án Niczky Kristóf Temesvárott átvevén a temesi tartományt az eddigi hatóságoktól, beutazta az egyes vidékeket, hogy teljes tájékozást szerezzen a közállapotok felől, miközben a bekebelezési bizottság az újonnan felállítandó vármegyék határvonalainak megállapításán munkálkodott, mely munkálatok csak hosszas tanácskozások és ismételt határjárások után, 1779. év tavaszán fejeződtek be.

Mivel a régi vármegyék területi kiterjedései a bizottság tagjai előtt nem voltak ismeretesek, a határok kijelölése inkább közlekedési, nemzetgazdasági és közbiztonsági szempontok figyelembe vétele mellett történt.

Torontál vármegye visszaállítása.

A bizottság felterjesztésére Mária Terézia királynő 1779 április 23-án kelt leiratával Torontál vármegyét is visszaállította. A visszaállított vármegye határait a bizottság a következőleg jelölte ki: a vármegye határa éjszakon Ujszegednél kezdődött; további éjszaki határát Perjámosig a Maros alkotta. Perjámostól délnek, majd délkeletnek, kissé tovább délnyugatnak, azután ismét délnek irányúlt a határvonal, mindenütt Pakácz, Billéd, Német (Berekszónémeti), Szilas, Dinnyés, Ujpécs, Csebza, Maczedonia, Dollácz, Off zenicza és Szóka mellett, egész Margittáig és Obrovácz pusztáig.

Ez volt a határmesgye Torontál és Temes között. Innen túl egy kis darabon Szent-Jánosig majdnem egyenes irányban nyugat felé, e ponttól pedig Hajdúsicza, Pirindzsa, Ólécz pyszták határáig éjszaknyugat felé húzódott a határ. Neuzina alatt Ujlécznél, majd ismét jobban éjszaknak a kenderesi, martiniczai és deszpotováczi puszták mellett, Écskánál a Tiszáig terjedt a határvonal. Nyugaton a Tisza volt a határ.

A visszaállított Torontál vármegye ünnepélyes felavatása 1779. évi július 13-án Nagybecskereken ment végbe, gróf Niczky Kristóf elnöklete alatt, a még márczius havában kinevezett vármegyei tisztikar közreműködésével. 1779. július 13-ikával egy új korszak veszi kezdetét Torontál vármegye történetében. E naptól kezdve a közigazgatás ismét a vármegyei önkormányzat kezébe jutott és a vármegye területe végleg visszakerült az anyaországhoz, a honnan a török hódoltság közel harmadfélévszázaddal azelőtt elszakította.

TORONTÁL VÁRMEGYE 1779—1867.

Az 1779-ik év Torontál vármegye történetének egyik legnevezetesebb és legfontosabb éve.

Már a VI. Károlytól elfogadott koronázási hitlevél III. pontja szerint is, a Bánság visszafoglalása után Magyarországhoz volt visszacsatolandó és a magyar alkotmányos törvények szerint kormányozandó. Ez különféle okokból elmaradt ugyan, de a magyar nemzet ez alkotmányos és jogos követelését, hogy a Temesi Bánság az anyaországhoz csatoltassék, nem engedte pihenni, hanem azt folyton sürgette, a mi végre is azt eredményezte, hogy Mária Terézia az 1741. évi országgyülés 18. czikke értelmében a polgári terület visszacsatolását elrendelte és azt 1779. április hó 23-án gróf *Niczky* Kristóf királyi biztos végre is hajtotta. E terület katonai része a bánsági Határőrvidékként, továbbra is a bécsi cs. és kir. udvari tanács kormányzása alatt maradt.

A németbánsági határőrezred.

Az 1741. évi 18. törvényczikk 5. §-a szerint a Temesi Bánság területének két részre történt felosztása után a déli részből a bánsági katonai Határőrvidék alakult, melyet azonban csak 1767-ben szakitottak ki végleg a polgári kerületből. A kiszakitott katonai kerületet két részre osztották és külön elnevezéssel, külön két katonai testületet alakitottak, azzal a rendeltetéssel, hogy az egyik a középső és alsó Dunát őrizze, a másik pedig, hogy az almási kerületet fedezze és a bányavárosokat a rabló csapatoktól védelmezze. A dunai részt, miután oda szerbeket és németeket telepítettek, német-illir Határőrvidéknek nevezték el. Bennünket csak ez a Határőrvidék érdekel, mert belőle alakult a német-bánsági határőrezred, mely Torontál vármegye területén feküdt.

Ez az első beosztás nem lévén megfelelő, elhatározták, hogy a bánsági Határőrvidéket megnagyobbitják. Ez 1773-ig meg is történt. A territoriális rendezés keresztülvitelével báró Zsivkovics táborszernagyot és gróf Claryt bizták meg.

A bánsági Határőrvidék szervezése, politikai felosztása és igazgatása katonai

elveken alapult. Az akkori határőr legfőbb rendeltetése a katonai hivatás volt. Az igazgatás élén — Pancsova törzshelylyel, — a német-illir határőrezred-parancsnokság állott, melynek hatáskörébe nemcsak tisztán katonai, de politikai, gazdasági és törzskönyvezési ügyek is tartoztak. Az ezredparancsnokság a temesvári főhadparancsnokságnak volt alárendelve.

Miután a bánsági Határőrvidék a többinek a mintájára volt szervezve, itt is a legfőbb jóváhagyás mellett, a Cordua és az 1754-ben sajtó alól kikerült Jenkó-féle »Militär-Grenzrechte für das Karlstädter und Varasdiner Generalat« czimü törvénygyüjteményben foglaltak voltak érvényben, melynek főbb pontjai a következők:

»A határőrök jogainak általános elvei gyanánt a »természetjogot« (!) és »Isten tizparancsolatját« jelöli meg, különös kútfőül pedig katonai ügyekben a »hadi czikkelyeket«, bünügyekben a császári rendeleteket, parancsokat és novellákat I. Ferdinándtól Mária Teréziáig és polgári ügyekben az osztrák tartományokban érvényes magánjogokat. A szokásjog csak akkor érvényes, ha más rendeletekkel, »a természeti és isteni joggal, a józan észszel és a jó erkölcsökkel« nincs ellentétben. Különösen kiemeli, hogy a gör. kel. papság az ő kánoni joga alkalmazásában ne korlátoztassék, a mennyiben az az ő hiveiknek adott kiváltságokkal összefér.

A Határőrvidék területén levő földek katonai határőri hűbérek, melyeknek felosztása a katonai szolgálatra képes lélekszám szerint történt. A Határőrvidék lakosai e földeket zsold helyett, szabad használatra kapták. Legfelsőbb parancsra nemcsak az országon belül, de annak határain kivül is háboruba kell vonulniok. Ez esetben azonban bizonyos havi dijat és ruházatra pótlékot kaptak. A gyalogos határőr hűbéri birtoka, minősége szerint, 34—35, a lovasságé 18—24 hold között váltakozott. Egy gyalogsági hűbéri birtok egy gyalogost, egy lovassági pedig egy lovast állitott ki; egy ház pedig, ha több hűbére volt is, 3 gyalogosnál és 2 huszárnál többet kiállitani nem tartozott.

A határőr kötelessége volt még az ingyen-robotolás, kézzel vagy igavonó marhával, oly építkezéseknél, melyek az állam vagy a község költségén történtek. Volt tehát kincstári és községi robotolás. A kincstárit a föld és birtok után, a községit pedig a munkaképes férfiak és igavonó marhák száma szerint állapították meg.

Házközösség

Említésre méltó a házközösségi intézmény is, melyet a vezető körök — az akkori felfogás szerint — azért hoztak be, mert meggyőződésük szerint, a közös háztartásban és egy családfő alatt élő néppel legjobban lehetett a Határőrvidéket fenntartani. A házközösség, melynek eredete ősrégi és mely különösen a délszláv népeknél »zádruga« elnevezés alatt a legtovább tartotta fenn magát, oly intézmény, vagy inkább szövetség, melyben több közös származásu egyén, vagy több vérrokon család együtt él és a legöregebb tag vezetése alatt közösen dolgoznak és gazdálkodnak. Minden házközösségben a legöregebb férfi: a családapa, Hausvater, sztaresina s annak neje a családanya volt. Ők őrködtek a házhoz tartozók vallásossága, erkölcsei és békéje fölött és a közös szükségletekről is ők gondoskodtak. A családtagok kötelessége volt őket a legnagyobb tiszteletben részesiteni és rendelkezéseiknek engedelmeskedni. A családbeliek keresménye közös vagyon volt, a melyből a család szükségleteit fedezte. A házközösségnek kötelessége volt a szolgálattevőket családjaikkal együtt eltartani, s ezért évenként némi pótlékot kapott.

Telepitések.

A német-illir határőrezred területe, különösen az alibunári, a pancsovai és az antalfalvi járások néptelenek voltak. A török háborúk és a portyázó csapatok ezt a vidéket pusztitották legjobban; a falvakat felperzselték és lakosaikat rabszijra fűzve, elhurczolták. A mi megmaradt, községnek épenséggel nem volt nevezhető, mert csak egymástól távol, szanaszét fekvő viskókból és földüregekből (Zemnicza) állott. A határőri intézmény behozatalával tehát első sorban az elpusztított községeket kellett felépíteni és az ily tanyákat rendes községekké átalakítani és benépesíteni.

E feladat a katonai telepítési bizottságra hárult, mely bizottság székhelye Pancsova volt. E bizottságnak a Határőrvidék felvirágoztatása, a falvak felépítése és benépesítése körül igen nagy érdemei vannak. Gruber főhadnagy 1780. évi április 15-én kelt és a telepítési bizottsághoz intézett előterjesztésében jelenti, hogy Neudorf (Révaujfalu), Alibunár, Szentmihály (Végszentmihály), Selois (Keviszőllős), Illansche (Iloncz), Dobricza (Kevedobra), Margiticza (Kismargitta), Jarkovácz (Árkod), Tomasovácz (Tamáslaka), Pottosch (Botos), Orlováth (Orlód), Leopoldova (Csenta), Farkasdin (Farkasd), Idvor (Torontáludvar) és Sakula (Torontálsziget) községek, a rossz időjárás és a nádhiány mellett és felépültek és csak azok a községek nincsenek még rendbe hozva, melyek Jarkovácz és Leopoldova között fekszenek. A telepitésekre ekkor a bizottság 15.000 forintot költött.

II. József reformja.

Az e tartomány felvirágoztatása érdekében kifejtett nagy buzgólkodásnak azonban nem volt meg a kellő eredménye. Az elavult törvények és rendeletek ugyanis, melyek a Határőrvidéken érvényesek voltak, továbbá az igazgatás rendszere, az egyenlőtlen adóztatás és teherviselés, a határőrök között állandóan szította az elégületlenséget. II. József figyelmét a Határőrvidéknek ez az állapota nem kerülte el. Külön vizsgáló-bizottságot rendelt ki, annak megállapítására, hogy a Határőrvidéken tulajdonképen mily rendszer van alkalmazásban.

Báró Geneyne ezredes e végből 1782—1783 között beutazta az egész Határőrvidéket és tapasztalatairól a császárhoz azt a rövid jelentését terjesztette fel, hogy a Határőrvidéken tulajdonképen semmiféle rendszert nem követnek. II. József a sérelmek és visszaélések megszüntetése végett azonnal több rendeletet bocsátott ki. Behozta az egyenlő adóztatást és teherviselést, a megfelelő igazgatás megállapítása czéljából pedig 1786. április 7-ére értekezletre hívta meg a határőri tábornokokat. Az értekezlet után de Vius tábornok Canton-rendszerét fogadta el, e rendszert 1787. évi február 7-én életbe léptette és a német-illir Határőrvidéket a »német bánsági Canton« elnevezést nyerte. A határőrvidéki általános közigazgatást a tulajdonképeni katonai igazgatástól elkülönitették, minek következtében a törzs- és főtiszteket s a katonai szolgálathoz tényleg tartozó közlegényeket katonailag kormányozták, a politikai és közgazdasági ügyeket pedig és a katonai szolgálathoz nem tartozó lakosokat az ezredparancsnokságtól független közeg alá helyezték, de a vezetéssel ismét csak törzstiszteket biztak meg.

A török háború.

Időközben II. József, II. Katalin czárnő szövetségeseként, hadba szólította népét Törökország ellen. A hadüzenet megtörténte és az ellenségeskedés megkezdése előtt 1787. november 19-én Temesvárott rendeletet bocsátottak ki, melynek alapján Pancsova és Sztarcsova között ötszáz ember befogadására alkalmas erődítményt épitettek és azt négy ágyuval, sok lőszerrel és kellő mennyiségű élelmi készlettel szerelték fel. A hajózási hivatal, a gabona raktár és a Temes torkolatának megvédésére két szöggátat emeltek és ott két 50—50 ember befogadására alkalmas épületet épitettek, melyek közül az egyik a gabonaraktár előtt állott, a másik pedig Pancsova éjszaki részén feküdt.

A kubini sánczokat a hadi igényeknek megfelelően átalakitották és megerősítették. Dubovác mellett kisebbszerü erődöt emeltek és végre Osztrova és Rasztova Hunka községeket sánczokkal és földhányásokkal erősítették meg.

Míg a fősereg Futak környékén gyülekezett, addig a Bánságban is nagyban folytak a hadikészülődések. 1788. február 1-én, tehát még a hadüzenet megtörténte előtt, a német-bánsági ezredet hadilábra állitották, továbbá két védelmi osztályt alakitottak, a 256 emberből alakult gyorslövő határvadász-osztályt pedig Orsovára vezényelték. Ugyanakkor egy önkéntes szabadcsapat toborzását is elrendelték. Ezt a csspatot nemsokára össze is állitották és annak kiképzésével és vezetésével Danstics Száva és Branovacski János rendes hadseregbeli főhadnagyokat bizták meg. Ez a csapat »Banater Freipartisten Corps« elnevezést nyert.

A belgrádi sikertelen támadás miatt a porta tudvalevőleg Ausztriától magyarázatot kért. A megindult tárgyalásoknak pedig az lett a vége, hogy Ausztria 1788 február 8-án megkezdte a nyilt ellenségeskedést. A dunamenti kisebb harczok csak előjátékai voltak a később bekövetkezett szomorú eseményeknek.

A február 11-én kiadott hadiparancsra az ellenségeskedések nálunk is megkezdődtek. Elsősorban a Dunán levő török hajók voltak eltávolitandók. Julius százados tehát Groczkánál átkelt a Dunán, az ott veszteglő nyolcz török járművet megtámadta és elpusztította. Kobaszicza kapitány pedig Szemendriánál kelt át a Dunán és a község alatt, a Morava torkolatánál horgonyzó török hajókat támadta meg. Vállalkozását Branovacsky János százötven emberével olyképen támogatta, hogy Szendrő (Szemendria) várát támadta meg és addig foglalkoztatta az ellenséget, míg Kobaszicza a török hajók egy részét elsülyesztette, a többit pedig hadi zsákmányként magával vitte.

Ugyancsak február havában történt, hogy egy őrsvezető három emberrel kémszolgálat teljesítése czéljából a Dunán átkelve, egy török csapattal találko-

zott, mely szorongatni kezdte. Ogrlicza hadapród-tiszthelyettes, ki Homoliczra volt kivezényelve, látva társainak szorult helyzetét, 24 emberével átkelt a Dunán, a törököket szétszórta és két lovat zsákmányolt.

A törökök a helyett, hogy Belgrád környékén az osztrák főssereggel szemben csoportosították volna seregeiket és ott támadtak volna, egész más haditervet állapítottak meg. Ők ugyanis a rosszul védett Bánság meghódítását tűzték ki célul. Igy tehát Belgrád őrségét, valamint a Duna mentén fekvő várak katonaságát megerősítették és Orsova környékén csoportosultak.

E szándékuk ellensúlyozására még öt hadtest összpontosítása vált szükségessé. E czélból az első hadtestet Galicziából, a másodikat Erdélyből, a harmadikat a Bánságból, a negyediket a Szerémségből és az ötödiket Horvátországból vezényelték ki az orsovai harctérre. A harmadik hadtest parancsnoka gróf Wartensleben tárbornagy volt. E hadtest, mely 23.800 emberből és 2465 lóból állott, 1788. márczius havában Mehádia környékén volt összpontosítva és az ottani véres harczokban vett részt. Nehogy a törökök a Duna mentén fekvő várakból váratlan támadásaikkal a főssereggel való összeköttetést megszakítsák, a Duna mentén katonai kordont állítottak fel, melynek az volt a rendeltetése, hogy az ellenség mozdulatait állandóan figyelemmel kísérje, kisebb támadásaikkal nyugtalanítsa és az ellenség mozdulatairól és erejéről értesitést szerezzen. Az ellenség Orsovánál a Dunán átkelve, Papillát támadta meg, visszavonulásra kényszerítette és Wartensleben tábornagyot szorongatta a mehádiai szorosban.

A Zimony környékén táborozó főseregnél jelenvolt császár a törökök betöréséről és Wartensleben szorult helyzetéről tudomást szerezve megparancsolta, hogy azonnal siessenek Wartensleben segítésére.

Az erősítésül küldött sereg augusztus hó 13-án a futaki hadállásból Szurdokra érkezve, a Dunán átkelt, 14-én Oppavára, 15-én Jabukára és 16-án Pancsovára érkezett. Itt azután Lilien vezérőrnagy a csapattesttől elvált és a németbánsági canton védelmére maradt vissza. Pancsováról a sereg, melynél maga a császár is jelen volt, Kubinra vonult, a hol pihenőt tartott. Innen Fehértemplomra, majd szeptember 3-án Szlatinára érkeztek, ahol azután a visszavonuló Wartensleben seregével találkoztak.

A császár az ellenséget szeptember 14-én sikertelenül támadta meg. Hogy a törököt alkalmasabb terepre csalhassa, elrendelte a visszavonulást, a melynek a szeptember 20—21-ike közötti éjjelen kellett volna megtörténnie. Akkor történt meg az a szomorú eset, hogy a sereg az éj sötétjében egymásra tüzelt; ezáltal általános kavarodás támadt, mire a sereg, a nélkül, hogy az ellenséggel megmérkőzött volna, szétfutott. Csak a mikor kivirradt, látták, hogy mi történt. A szétszaladt katonaságot csak nehezen tudták ismét összegyüjteni. Ezek után a császár Lugosra rendelte seregét, ő maga pedig kedvetlenül és betegen Bécsbe utazott.

A törökök eközben a Duna több pontján átkelve, a határőrvidéki kerületbe törtek, mindenütt pusztítva és rabolva. Elesett Ujpalánka és Kubin. Pancsova szintén török kézre került, Lilien tábornok Oppava felé menekült, onnan írta meg 1788. évi október 5-én kelt jelentését, hogy a török portyázó csapatok a Duna és a Temes közötti vidéket teljesen elpusztították.

A törökök megjelenése a Határőrvidéken, a nép között általános rettegést és félelmet szült. A lakosság legnagyobb része elhagyva otthonát, a törökök elől éjszaknak menekült és ide többé vissza sem tért.

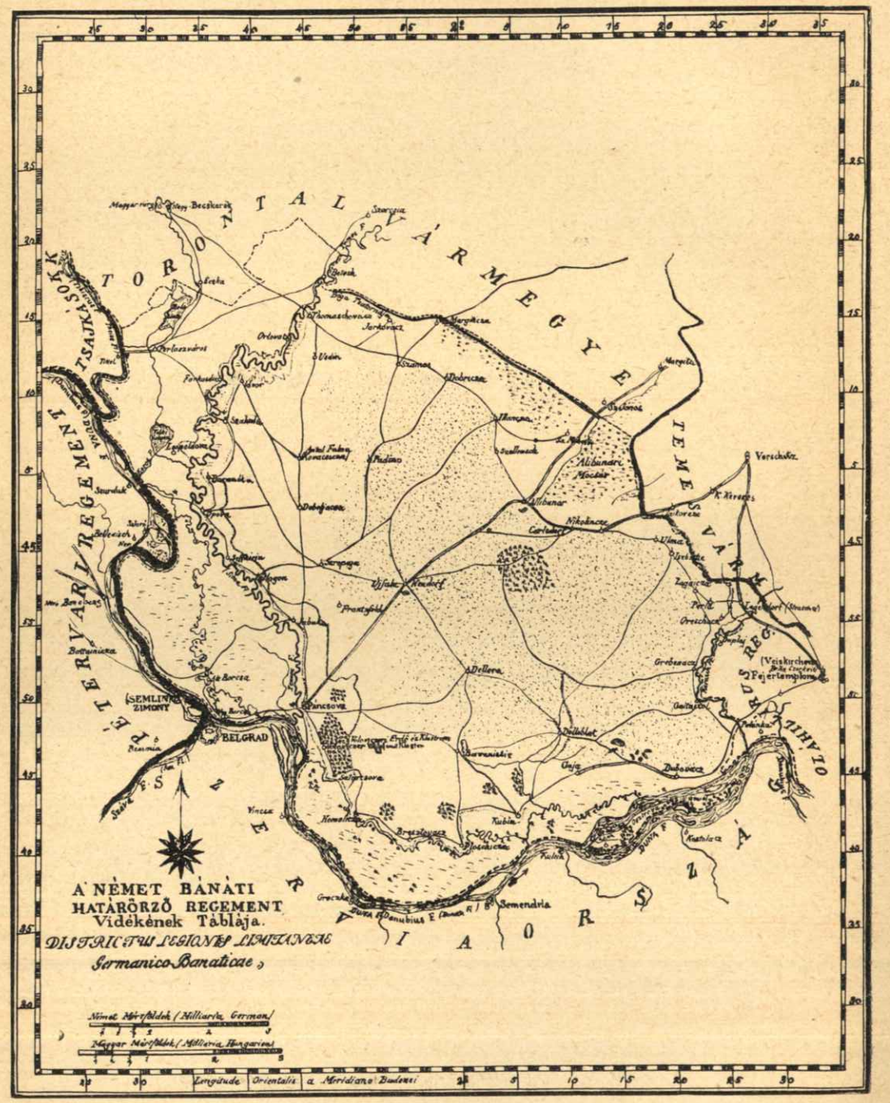
A Lugosnál összevont főssereg csak rövid ideig táborozott ott; a török pedig, a helyett, hogy előre nyomult volna, talán mert a főssereg a Bánságban időzött, vagy pedig, mert a többi sereg sorsáról rossz hireket kapott, kivonult a Bánságból és Belgrád alatt ütött tábort, a hol téli szállásra húzódott meg. Csak az újpalánkai és pancsovai erődítmények voltak még az ellenség kezében; de azokat sem tarthatta sokáig. Ez erődítmények visszafoglalásával Harrach tábornokot bízták meg, a ki az újpalánkai erősséget, heves küzdelem után, október 21-én foglalta el. Pancsova ellen Neuendorf alezredes intézett támadást október 23-án. Megrohanta és szétverte az ellenség utóhadát, mely alkalommal a török parancsnok, Memisch pasa halálos sebet kapott és október 24-én az ellenség által felgyujtott és elhagyott Pancsovára bevonult.

Az ellenség kivonulása után a főssereg is a Szerémségbe vonult téli szállására.

Október 17-én Radivojevics százados parancsnoksága alatt egy osztály

Torontál vármegye 1700-ban.

A német-bánsági határőrvidék 1811-ben.

utászt, 40 sajkával a Lascy gyalogosok egy százada és a német-bánsági vadászok egy századának fedezete alatt, a Temeshez előre küldték, hogy Tomasovácznál a sereg átkeléséhez két hidat verjenek. Julius százados ekkor a németbánsági határőrezred 200 emberével Orlováton foglalt állást.

A Pancsován levő törökök azonban egy szerb parasztól értesültek az osztrákok szándékáról. 17-én éjjel tehát 600 spahi, egy kémüktől vezetve, elindult Pancsováról és a határőröket, kik őrtüzeik mellett aludtak, a ködös éjszakában oly hevesen támadta meg, hogy azoknak alig volt idejük fegyverükhöz nyulni. Csak néhányan a kapitányukkal tudtak fegyverre kapni és ezek azután elszánt ellentállást fejtettek ki ; a túlsúlyban levő ellenséggel azonban nem bírtak és hősi halált haltak. Elesett a százados, egy tiszt, 60 határvadász, két utász és 12 szekerész. Lilien tábornok lovassága későn érkezett segítségül, a Vurmser huszároknak azonban sikerült a spahikat utólérni, kik közül azután negyvenet lekaszaboltak, tizet pedig fogságba hurczoltak.

A fősereg október 26-án érkezett Gyuráczra s ott a Dunán átkelve, a Szerémségbe vonult, a hol téli szállásra berendezkedtek.

A főseregnek a Bánságból történt kivonulása után a Bánság védelmével Clerfayt táborszernagyot bizták meg, 20.000 gyalogossal és 8500 lovassal, kiket Pancsova és Szászka között egész Mehádiáig és Lugostól Temesvárig helyeztek el. Ezzel az ez évi háború bevégződött.

A téli időszak és a belgrádi pasával kötött fegyverszünet alkalmas volt az amúgy is agyoncsigázott és megtizedelt hadsereg kiegészítésére, élelemmel való ellátására és felszerelésére. E czélból József császár oly rendeleteket bocsátott ki, melyek országszerte nyugtalanságot és elégületlenséget szültek.

A sereg fővezérletében változás állott be. A fővezérletet a császár a 78 éves gróf Hadik András táborszernagyra, a bécsi haditanács elnökére bízta, a ki első sorban a Bánság védelmére fordította figyelmét. Elrendelte, hogy Jabuka (Torontálalmás) Pancsova és Kubin kellőleg megerősíttessenek és azok védelmére 6 zászlóalj gyalogságot és 26 lovasszázadot rendelt. Hogy a főseregnek a Dunán való átkelését kellőleg biztosítsa, elrendelte, hogy Oppováuál, a mély fekvésű réten át, a községtől a Dunáig töltést emeljenek és annak végében fahidat építsenek. E strategiai czélból emelt töltést »Eugen töltés«-nek nevezték el. A töltés végében épült hét oszlopos fahidat 1831-ben a katonai hatóságok lebonttatták.

A haditerv szerint a csapatokat Karánsebes környékén kellett összpontosítani, minek következtében a főhadiszállást Futakról Fehértemplomra helyezték át. A fősereg május 14-én el is indult, s Szurdoknál a Dunán átkelve, 20-án Oppavára érkezett. Innen május 21-én 5 hadoszlopban indult el Fehértemplom felé, hova az utólsó hadoszlop május 30-án érkezett meg.

A fővezér azon intézkedéseit, melyek a seregnek Karánsebes körül való elhelyezésére és a táborhelyek megállapítására vonatkoztak, a császár jóváhagyta és csak a körül támadtak aggodalmai, hogy Belgrádot az agg fővezér nem tudja majd megvívni, a mire pedig nagy súlyt helyezett. Ennek következtében Hadik helyébe julius 28-án Laudon Gedeon táborszernagyot bízta meg a fővezérlettel.

Mielőtt Laudon a Belgrád elleni hadmíveleteket megkezdte volna, előbb a Bánság területét akarta az ellenségtől megtisztítani,miután az időközben az egész mehádiai völgyet elárasztotta és Clerfayt táborszernagy seregeivel harczba bocsátkozott. Megerősítette tehát az ottani seregeket, úgy, hogy már Clerfayt augusztus 28-án azt jelenthette a fővezérnek, hogy a törököt Mehádiánál megverte és a Csernán át kergette s ezzel az egész Bánságot megtisztította az ellenségtől.

Augusztus 29-én azután Laudon a fősereget Belgrád megvívására vezényelte. A sereg öt hadoszlopban indult Pancsova felé, majd bekerítette Belgrád várát és szeptember 18-án megkezdte a bombázást. A zostrom tizenkettedik napján már a külső várost foglalták el és két nappal később 48 hajót zsákmányoltak az ellenségtől. Miután Ozman pasa várparancsnok még erre sem akarta magát megadni, még nagyobb hevességgel bombáztatta a várost, melyet mintegy 50.000 ágyúlövéssel lerombolt és a várfalakat is erősen megrongálta. Ozman pasa erre 15 napi fegyverszünetet kért csak, de hat órát kapott, mire megadta magát. Laudon október 8-án vette át Belgrádot és a kivonuló, mintegy 12.000 főnyi török őrséget fedezet alatt Orsováig kísértette.

Belgrád bevételével Szendrő is elesett és így a németbánsági canton területét az ellenség nem veszélyeztette többé.

A korábbi török betörések által a lakosok igen sokat szenvedtek. Az ellenség nemcsak lakhelyeiket égette fel, vagyonukat rabolta el és marháikat hajtotta el, hanem a lakosokat is rabságba hurczolta.

II. Lipót telepítései.

A németbánsági canton területéről az 1789. évi március 29-én szerkesztett kimutatás szerint 13.331 egyén tünt el. Az eltüntek közül az ellenség 63 férfit, 230 gyermeket, 202 asszonyt és 272 leányt hurczolt rabságba, a többi megszökött, vagy felkonczolták. Ezáltal az amúgy is gyér lakosságu vidék még jobban elnéptelenedett. II. Lipót tehát a haditanács javaslatára a II. József császártól megkezdett német telepítést a németbánsági területen még nagyobb erélylyel folytatta, annál inkább, mert 264.169 hold kincstári föld várta az új településektől leendő megmívelését.

1789 május 23-án a parancsnoksághoz kimutatás érkezett, melyben a törökországi szerb vidékről a törökök kegyetlenkedései elől átszökött rajok voltak összeírva. Mielőtt tehát a német telepítést megkezdték volna, ezeket kellett elhelyezni. Ez még a háború tartama alatt meg is történt.

A tulajdonképeni nagy német telepítés a Határőrvidéken 1790-ben vette kezdetét. Három csoportban érkeztek a német gyarmatosok Elsas, Lotharingia, Schwaben, Basel, Württemberg és Nassau vidékéről. Lélekszámra nézve az első csoportban voltak 145-en, a másodikban 735-en és a harmadikban 1.045-en. A Rajnavidékről bevándorolt német gyarmatosok közül 484 család nyert itt elhelyezést. Eleintén ideiglenesen a községekben, az elhagyott házakban helyezték el őket, később azonban a kormány uj községek építését határozta el és ezzel Gruber építési századost bizta meg. II. Lipót rövid uralkodása azonban a Határőrvidék történelmében nagyobb változásokat nem idézett elő.

A franczia háborúk a németbánsági Határőrvidék békés fejlődését nem igen zavarták. Ezredállományát nem szólították hadba és csak egyes századait használták fel arra, hogy ezredeket egészítsenek ki velök. 1792-ben felépült Franzfeld (Ferenczhalom) és annak német lakossága június 24-én, egy vasárnapi napon, beköltözött házaiba. 1794-ben a kormány elhatározta, hogy a debeljácsi kincstári gazdaságot kellő jövedelem hiánya miatt feloszlatja és telepesekkel népesíti be. Ilyenekül Magyar-Ittebe és Hódmezővásárhely református lakosai jelentkeztek, a kiket részben a kincstári gazdasági hivatal hat állami épületében, részben pedig Jabuka és Glogon községekben helyeztek el. Hogy Debeljács (Torontálvásárhely) község lakosai tényleg már 1794-ben ott voltak, igazolja az, hogy november 18-án már intézkedés történt a debeljácsai telepesek segélyezésére nézve.

A sistovi békekötéssel a kereskedelem is fellendült a Határőrvidéken, a mi a Dunához közel fekvő helységek terjeszkedését vonta maga után. A lakosság jóllétének emelése czéljából I. Ferencz 1794 február 5-én Pancsovát szabad községgé (freie Communität) tette, azzal a kötelezettséggel, hogy az ekkor megállapított adón kívül a város a maga körében egy honvédelmi hadosztályt alakítson. Pancsova fejlődése ezáltal nagymértékben fellendült és számos német és szerb iparos és kereskedő igyekezett az önállósított városban letelepedni.

Inséges évek.

Az 1794. év az inség és a nyomor éve volt. 1793-ban novembertől kezdve sem eső, sem hó nem esett. 1794. januárban szokatlanul száraz és kemény hideg volt és csak egyszer esett kevés hó. A nyár tökéletesen száraz volt, tartós és elviselhetetlen hőséggel, úgy hogy minden mezei és kerti vetemény elpusztult. A gabona oly nyomorúságos volt, hogy egy hold alig termett 3—4 mérőt, a tengeri pedig még az 1—2 lábnyi magasságot sem érte el és nem termett semmit. Széna és takarmány nem volt, a kutak pedig kiszáradtak.

Az inség csak a következő évben vált érezhetővé. Az új telepesek közül sokan elhagyva új otthonukat, megszöktek. Nehogy ez a telepesek között általánossá váljék, segélyakczió indult meg. 1794. november 18-án segélyezték a debeljácsi magyar telepeseket, 1795. januárban a franzfeldieket. A kormány és más adakozók gabonát küldtek le a Határőrvidékre, melyet a nép között osztottak szét. De csak az inséget követő gazdag aratás szüntethette meg a nyomort, a midőn egy mérő buzát ismét 1 forint 45 kr.—2 forintért lehetett kapni.

Ujjá szervezés.

A franczia háborúk szerencsétlen kimenetele Ausztria átalakítását vonta maga után. A római szent birodalom névleg is megszűnt és a kormánynak az osztrák birodalom újjáalakítása után, mindenekelőtt a Határőrvidék rendezésére és lakosai jóllétének emelésére és fejlesztésére irányult a figyelme.

A II. József császártól alkotott canton-rendszer nem vált be, mert az

ezred- és a canton-hatóságok között a szolgálatra hátrányos surlódások és vetélkedések keletkeztek. A kormány tehát a canton-parancsnokságokat beszüntette, illetőleg azokat az ezredparancsnokságokkal egyesítette. A németbánsági határőrezred területén 1791. deczember 2-án történt meg ez az átalakulás. Ezáltal nemsokára Pancsova is elvesztette önállóságát és 1801. évi február 28-án a katonai hatóság alá került. 1881. évi november hó 1-én végképen beszüntették az addigi közigazgatást és azt az egyes ezred-parancsnokokra ruházták át. Ez intézkedés valódi oka akkor csak az abszolutisztikus katonai hatalom irányzata volt.

Károly főherczeg.

A Határőrvidéken szükségessé vált ujításokkal az 1801-ben hadügyminiszterré kinevezett Károly főherczeget bízták meg, a ki első sorban felhívást bocsátott ki, az iránt, hogy bárki, bármily rangú és állású is, nyiltan és szabadon írja meg véleményét a Határőrvidék szervezésének és igazgatásának hiányairól, azok czélszerű javításáról tegyen véleményes előterjesztést és azt egyenesen néki küldje be.

Több mint 200 különféle tervezet érkezett be, a melyek kellő méltatásban részesültek. A főherczeg azonban személyes tapasztalatokat is akart szerezni és evégből beutazta a Határőrvidéket. Ennek alapján átdolgoztatta a hatóságok előterjesztéseit és azokat »Alaptörvények a károlyvárosi, varasdi, horvátbáni, szlavóniai és bánsági Határőrvidékek számára« czimen összefoglalva, I. Ferencznek szentesítés czéljából felterjesztette, a mi az országgyűlés hozzájárulása nélkül 1807. augusztus 7-én megtörtént.

Ez alaptörvényeknek az 1754. »Grenzrechte« szolgáltak mintául, mert ezekben is kifejezést nyert: »hogy az egész Határőrvidékben levő minden fekvőség katonai hűbéri birtok, melynek főtulajdona a császárt, örökös és átörökölhető haszontulajdona pedig a birtokosokat illeti, a kik ennek ellenében határőri kötelezettségeket tartoznak teljesíteni.« A határőrök katona-kötelezettsége tehát a földbirtokon alapult. A katholikus papok, tisztviselők, az anyaországbeliek és katonai kommunitások polgárai el voltak tiltva a földbirtok vásárlásától. Kereskedőknek és iparosoknak, de csak az önállóknak és nem a házközösségben levőknek volt szabad némi földbirtokot szerezni, mivel azok fiai a katonai szolgálat teljesítésére kötelesek. A határőri földbirtok kétféle volt: a törzsvagyon (Stammgut) és az azt meghaladó »Überland«. Csak az Überland volt elidegeníthető, a törzsvagyon nem, mivel az a család fenntartására volt rendelve. A legelők a kincstár tulajdonában maradtak és ezeket a községeknek közös használatra engedték át. A fegyverképes határőrök személyes hadi szolgálatra voltak kötelezve, az országban és azon kívül is. A határőri családok az országban maguk élelmezik katonáikat. Az ujonczozás a házközösségen alapult. Oly házközösség, melynek minden egyes családja nem tudott katonát állítani, nem volt felbontható. A határőrök joga arra, hogy ipart, kereskedelmet vagy egyebet tanúljanak, korlátozva volt. A határnép a közintézetekre minden hold föld és rét után egy kézi és félnapi igás napszámot tartozott évenként ingyen szolgáltatni és földjeik minőségéhez mérten holdanként 12 krtól 3 ezüst forintig terjedő földadót; azonkivül kereskedelmi vagy iparadót tartoztak fizetni. Ezekből látható, hogy a katonai Határőrvidék a nagy katonai terhek ellenére sem került az államnak semmibe.

Szerb lázadási kísérletek.

Ez időszakba esik a szerbek két lázadási kísérlete. Bennünket csak a pancsovai érdekel, mert a másik egy évvel később Fehértemplom környékén folyt le.

A szerb lakosok egy része ugyanis még mindig neheztelt azért, mert az 1790. szeptember 1-én Temesváron megtartani engedélyezett nemzeti gyülekezeten elfogadott határozmányok, a legfelsőbb helyen kellő méltánylásban nem részesültek. Néhány rajongó tehát arra lázította őket, hogy használják fel a kínálkozó alkalmat, fogjanak fegyvert a katholikus vallású németek ellen, kiknek vagyonosodása már rég szálka volt a szemükben és vagy öldössék le, vagy legalább kergessék ki őket a Bánságból s így alkossanak maguknak külön önálló tartományt. E czélra titkos bizottságok alakultak és a kedvező pillanatot várták, hogy tervüket végrehajtsák. E terv szerint az első csapásnak Pancsován kellett megtörténnie 1807. május 28-án, vagyis úrnapján. Szándékuk volt a szokásos körmenetet megtámadni, a mikor sok védtelen katholikus van együtt és ez lett volna a jel az általános felkelésre.

De másképen történt. Az összeesküvők egyike előtte való napon a pancsovai ezredesnek elárulta az összeesküvést, az ezredes pedig az ottani dandárparancsnoknak tett jelentést. Igy történt azután, hogy az úrnapján szokásos díszőrségen

kívül egy Benyovszky-zászlóalj, két század német-bánsági határőr és egy osztály lovasság, teljes felszereléssel vett részt a körmenetben. Az összeesküvők terve tehát meghiúsult. A vizsgálatot azonban nyomban megindították és a főkolomposokat elfogták.

Ujabb telepítések I. Ferencz alatt.

A II. Lipót alatt követett gyarmatosítási elveket I. Ferencz alatt is fenntartották. A lakosság számát emelték és nemcsak a kincstári pusztákat osztották szét a letelepülő gyarmatosok között, hanem a gyéren benépesített községek lakosságát is új települőkkel gyarapították.

Igy szaporították Uzdin (Ujozora) község lakosainak számát 1800-ban románokkal és néhány magyar, német és szerb iparossal és kereskedővel. Az új telepesek a nekik kiosztott földek után 10 évi adómentességet élveztek. 1803-ban Kovacsicza pusztán új községet emeltek, melyet Écskáról (Ecselinda) augsburgi evangelikus tótokkal népesítettek be. Antalfalva lakosainak száma eleinte 1000 volt, mely szám azonban a Pest és Békés vármegyéből beözönlött tótsággal gyarapodott. A lakosok csak arra voltak kötelesek, hogy templomukat, iskolájukat és a lelkészi lakot a sajátjukból építsék fel és tartsák fenn. 1804 szeptember 11-én két ujabb község telepítését határozták el, melyek egyike Számos, másika Ludwigsdorf (Nagylajosfalva) elnevezést nyert. Mindakettő közerő igénybe vételével épült és a lakosok 1806-ban már be is költözhettek házaikba. Számoson torontálszécsányi szerbek, Nagylajosfalván pedig Liptó, Gömör, Nógrád és Pest vármegyékből való tótok nyertek elhelyezést. Nagylajosfalván eleintén csak 80 családot helyeztek el, de 1809-ben még 80-at. Debeljácsa, Torontálvásárhely község gyér lakosságát 1804-ben Gyomáról, Bányáról és Szeghalomról való magyar telepesekkel gyarapították. 1809-ben a Veliki Vladimirovácz pusztán is emeltek egy új községet Petrovoszelló (Petre) néven. Lakosai a kamarai vidéken levő Nagyzsám és Klopodia községből való oláhok voltak.

A bécsi béke után, midőn a villachi kerületet, Krainát, Görzöt, Triesztet, Istriát a horvát tengermelléket és Horvátországot egész a Száváig »Illir tartományok« néven Franciaországnak engedték át, sokan akadtak, a kik otthagyták tűzhelyeiket és átjöttek hozzánk. Ezeket a horvátokat a németbánsági határőrezred területére utasították. Egy nagyobb részük Oppava községben, a kisebbik rész pedig más községben elszórva nyert elhelyezést. Baranda község lakossága 1813-ban a Begaszentgyörgyről származó 213 szerb családdal szaporodott. Ez időben az utolsó telepítés 1817-ben történt, a mikor Ferdinandsdorf (Ferdinándfalva) felépült, a hova szerbek telepedtek.

Gazdasági viszonyok a XIX. század elején.

Habár a kincstár a határőrök között a legjobb szántóföldeket osztotta ki, mégsem volt kellő gazdasági fejlődés és vagyonosodás tapasztalható. A kormány érdeke volt, hogy jó és olcsó katona-anyagot nyerjen. A mi tehát a határőrt katonai hivatásának gyakorlásában akadályozhatta volna, elhárítani igyekezett. A földet nem azért osztotta ki, hogy a határőrvidéki családok vagyonosodását előmozdítsa, hanem csak azért, hogy a határőr és családja megfelelő ellátásban részesüljön. Ha a határőr családja annyira megszaporodott, hogy a törzsvagyonból nem tudtak megélni, megengedték nekik, hogy földet vásárolhasson. Ez volt az ú. n. Überland-föld. Ha azonban azt tapasztalták, hogy a család a földet nem tudja megmívelni és a szokásos ugarolási idő letelte után bevetni, azt előbb megintették és ha ez sem használt, egy év után elvették tőle és más határőrnek adták. Szőllőt ültetni csakis hatósági engedély mellett volt szabad. Az állattenyésztést hathatósan igyekeztek előmozditani. A dunai öblözetekben elterülő nagy kiterjedésű földeket, melyeket a gyakori árvíz miatt betelepíteni nem lehetett, a határőri községnek osztották ki, a községbeli marha-állomány arányában. Kereskedő vagy iparos csakis hatósági engedélylyel telepedhetett le valamely községben. Ezek bizonyos korlátolt mértékben földbirtokot is szerezhettek. A határőrnek csak kivételes esetben volt szabad a birtokát eladni, elcserélni, elzálogosítani vagy zálogjoggal megterhelni, erre azonban az összes szavazatképes családtagok és az ezredparancsnokság beleegyezése volt szükséges. Az állattenyésztés fejlesztése magával hozta, hogy a parancsnokság figyelme necsak a katonai és a közlekedési utakra, hanem megfelelő hajtóutakra is kiterjedjen, mert a réti földek az egyes községektől meglehetős távolságban feküdtek.

A rendszeres állattenyésztéssel az állatállomány szépen felszaporodott, de annak értékesítése nagy nehézségekbe ütközött, mert az ezred területén csak Pancsovának volt vásártartási joga. Ezért a községi előljáróságok állandóan

ostromolták kérvényeikkel az ezredparancsnokságot vásártartási jogokért. Ennek sok huzavona után végre az lett az eredménye, hogy 1809-ben Perlasz község évi kétszeri vásártartásra, majd később heti piaczra nyert jogot, minek következtében szükségessé vált, hogy a közlekedés — árvíz esetére is — a csajkás kerülettel kellően biztosíttassék. E végből Perlasz és Titel között ez évben 5000 lépésnyi hosszú töltést építettek, 10 átereszszel és megfelelő dobogókkal.

Népnevelés.

A népnevelés terén a haladás egyoldalú volt. Gondot fordítottak a felekezeti és a községi iskolákra és a német nyelvtanításra, a határőrök magasabb kiképzését azonban rendszerint meggátolták és csak kivételesen sikerült egynek-egynek a magasabb kiképzésre engedélyt kapni. Nekik csak képzett altisztekre volt szükségük és ehhez teljesen elegendőnek tartották az elemi tantárgyakat. Miután a napoleoni háborúk alatt a németbánsági határőrezredtől véráldozatot nem kivántak, ez másképen igyekezett véradóját leróni. 1810-ben az összes arany és ezüst templomi edényeket és szereket összeirták és a háború költségeinek fedezésére felajánlották ; de a magánemberek közül is sokan áldoztak e czélnak.

I. Ferencz látogatása.

1817-ben I. Ferencz elhatározta, hogy nejével beutazza országait, köztük a Bánságot és a katonai Határőrvidéket is. 1817. julius hó 31-én a király és a királyasszony — miután fogadtatásukra fényes előkészületek történtek — csakugyan meglátogatták a Határőrvidéket.

Kolera.

Az 1831. évi kolera, mely az anyaországban annyi áldozatot szedett, a németbánsági őrvidéken, az alkalmazott szigorú rendszabályok következtében, enyhe lefolyású volt. 1836-ban azonban újból fellépett és Antalfalva és Torontálvásárhely lakosai között sok áldozatot szedett. Ugyanakkor dühöngött e községekben marhák között a lépfene is.

Az illir bánsági zászlóalj.

A németbánsági Határőrvidék területe és a századok beosztása 1838-ban megváltozott. A canton-rendszer beszüntetése után a Határőrvidék politikai és katonai beosztása századok szerint történt. A németbánsági határőrezred területe 12 századra volt osztva, u. m. a perlaszi 1, a tamasovaczi 2, az oppovai 3, a glogoni 4, a jarkováczi 5, az antalfalvi 6, a neudorfi 7, az alibunári 8, a sztarcsovai 9, a homoliczi 10, a kubini 11 és a delibláti 12-ik századra. A századoknak a törzshelytől nagy távolságban való fekvése, szolgálat és igazgatás tekintetében káros volt, nemcsak a németbánsági, hanem különösen az oláh-illir határőrezredben, mert ez utóbbi a németbánságinál sokkal nagyobb volt és a századok az ezred középpontjától, Karánsebestől messze estek. Ennek megszüntetése czéljából tehát Mihajljevics Mihály temesvári altábornagy javaslatára 1838 november 1-én alakították az illir bánsági zászlóaljat, mely terület a két réginek a testéből keletkezett olyképen, hogy a németbánsági határőrezred alibunári és deliblati, továbbá az oláh-illir ezred izbistyei, kusiczai, jaszenovai és pozsesaui századát az ezred területéből kihasították és ezek együtt alkották az uj zászlóaljat. Az új határőrvidéki zászlóalj törzshelye Fehértemplom lett.

Az alibunári és a delibláti század kihasításával szükségessé vált a területnek tizenkét század szerint való újabb felosztása. Az új felosztás szerint a következő elnevezésü századok alakultak : perlaszi 1, tomasováczi 2, oppovai 3, glogaui 4, dobriczai 5, uzdini 6, antalfalvi 7, czrepajai 8, neudorfi 9, sztarcsovai 10, homoliczi 11 és kubini 12. De ez sem volt végleges, mert az illir bánsági zászlóaljakat ugyanazon elnevezéssel 1845. junius 1-én ezreddé emelték és egyúttal területének megnagyobbítását is elrendelték, a mihez a német bánsági ezrednek is a dobriczai 5. számu század községeit, továbbá a neudorfi 6. számu századnak Petrovoszelló és a sztarcsovai 10. számu századnak Dolova községet kellett átengednie.

A dobriczai századnak az illir bánsági határőrezrednek történt átadása, a Határőrvidék új beosztását vonta maga után. Az 1838-ban történt beosztás csak annyiban változott, hogy a dobriczai század helyett új századot alakítottak, szakulai 5. számu század elnevezéssel.

Selyemtenyésztés a Határőrvidéken.

A Határőrvidéken üzött selyemtenyésztés, mely leginkább az asszonyok foglalkozása volt, fejlődésének tetőpontját a negyvenes években érte el. 1745-től 1838-ig nagy szorgalommal ültettek eperfákat és a selyemtermelés évről-évre emelkedett. A bánsági katonai Határőrvidékben a selyemtermelés emelése czéljából fonódákat építettek és egyes helyeken beváltó állomásokat szerveztek. A fehértemplomi öt fonóda 110 üsttel, egymaga 97.427 font gubót váltott be és azért 64.489 ezüst forintot fizetett. Pancsován 2 fonóda 22 üsttel ugyanez évben 11.385 font gubót váltott be. Ez azonban a negyvenes évektől kezdve annyira csökkent,

hogy a hatvanas években már majdnem megszüntnek lehetett tekinteni, a minek oka a gubók önkényes és alacsony ára és a megdrágult munkaerő volt.

A szabadságharcz előtt.

A közeledő szabadságharcz szele, minden óvó intézkedés ellenére, a Határőrvidéket is érintette. A határőrök is sejteni kezdték, hogy a Határőrvidék ily állapotban többé fenn nem tartható. Eredeti rendeltetése rég megszünt s a kihasitott földsáv csak a kényuralom táborhelye volt, melynek fegyveres lakosságát az bármikor és bármire felhasználhatta. Érezték, hogy valaminek kell történnie, a mi nyomorult helyzetüket megváltoztatja.

Különösen érezhetővé vált ez új eszmék hatása a szerbeknél, a kik a Határőrvidéken, a Duna mentén, egész Erdélyig, meglehetős számban voltak képviselve. Az osztrák császároktól nyert kiváltságaikra támaszkodva, már azelőtt is küzdöttek nemzetiségi aspirációkért, most pedig csak az alkalmas időre vártak, hogy ábrándjaikat gyakorlatilag megvalósíthassák.

Az olaszországi forradalom hírére a németbánsági határőrezredet fegyverbe szólították és a többi határőrökkel együtt a forradalom elnyomására Olaszországba vezényelték.

A bécsi márczius 13-iki és a pesti márczius 15-iki események lázba ejtették a németbánsági Határőrvidék lakosságát is. Az első hírek a pesti eseményeket kizárólagosan magyar forradalomnak ecsetelték és a határőrök annak nagyobb fontosságot nem tulajdonítottak. Csak a később érkezett levelek magyarázták meg a márcziusi vívmányok nagy fontosságát és előnyeit is. E hirek hatása alatt a mi Határőrvidékünk is megcsinálta a maga kis forradalmát, melynek éle a katonai hatóságok és az adminisztráczió ellen irányult.

A pesti tizenkét pont a Határőrvidéken is, mint mindenütt az országban általános örömöt okozott. Az egyes századok székhelyén kisebb zavargások voltak és az otthon maradt lakosság a katonai parancsnokságokat megostromolta. E zavargások azonban nagyobb mértéket nem öltöttek, mert a századparancsnokságok — utasítás hiányában — kíméletesen bántak a néppel és szép szóval igyekeztek őket megbékíteni.

A szerb mozgalmak.

Az általános örömet a szerb mozgalmak zavarták meg. A szerbek eleintén a pesti tizenkét pontot szintén lelkesedéssel és örömmel fogadták. Később azonban elérkezettnek látták az időt arra, hogy régi óhajukat, melyet még az 1790—91. évi országgyűlés elé terjesztettek, megvalósíthassák, hogy t. i. a szerbeklakta országrész kihasításával, a magyar államtól független tartomány alakíttassék, melyet azután a maguk közül választott nemzeti vojvodák kormányozzanak. E kívánságuk eleintén gyakori összejövetelekben és tanácskozásokban nyilvánult meg. Március 27-én azonban egész nyiltan tartottak gyülést, Ujvidéken, a hol sérelmeiket és kívánalmaikat 16. pontba foglalták és egyben elhatározták, hogy e pontokat küldöttség utján a magyar országgyűléssel közlik.

Rajasics érsek és Suplyikácz.

A küldöttség a Pozsonyban április 8-án tartott kerületi ülésen mutatta be a szerbek kérvényét. Miután az alsó táblán nyert válaszszal nem voltak megelégedve, még az nap visszautaztak Ujvidékre és a magyarok ellen megkezdték féktelen izgatásaikat. Karlóczán megtartották a Rajasics érsek által egybehívott nemzeti gyűlésüket, Rajasicsot megválasztották patriarchának és Suplyikácz István ogulini ezredest vajdának. Megalakították a független szerb vajdaságot, melyben természetesen az egész Bánság és a Határőrvidék benne volt. Suplyikácz csakhamar itthon termett, hogy megkezdhesse a lázadás szervezését. Jól ismerte a mi Határőrvidékünket, mert 1845-ben századosként a németbánsági 12-ik határőrezrednél volt beosztva és előbb Oppován, majd később Glogonon volt századparancsnok.

Az udvar, tudva azt, hogy a bánsági határőrezredek törzshelyein jelentékeny hadi készlet van felhalmozva, a nyilt lázadás következtében megbízta az ezredesi ranggal felruházott Drakulics csentai születésű volt határőrvidéki főhadnagyot, hogy a mi határőrvidékünk területére törjön be és Perlasz körül üssön tábort. Drakulics e megbizatását végre is hajtotta.

Feltűnése, a szerbeknek Perlasz körüli csoportosulása, a féktelen izgatás, az udvari pénz- és levéltárnak Karlóczáról Pancsovára való áthelyezése és a katonai hatóságok tétovázása, mind oly momentumok voltak, melyek a határőrök lelkivilágára mély benyomást gyakoroltak. Ezeknek hatása alatt többen a szerb ügy védelmére fegyvert fogtak és a perlaszi táborba siettek.

Hiába érkeztek a király kiáltványai, melyekben a határőröket hűségre és engedelmességre hívja fel, hiába terjesztette közöttük azokat a magyar kormány négy nyelven, a kedélyeket többé lecsilapítani nem lehetett és arra a hírre, hogy a pétervaradi ezred és a titeli csajkás-század az odbornak meghódolt, a mi németbánsági ezredünk is nyiltan a lázadókhoz pártolt.

Pancsova ezáltal a lázadók táborhelyévé lett és onnan intézték azokat a támadásokat, melyek vármegyénket és annak lakosságát érték. Mielőtt azonban a további fejlemények és események ismertetését folytatnám, szükségesnek vélem, hogy az egyöntetűség kedvéért előbb a Határőrvidék további sorsát leírjam.

A horvát határőrök „alaptörvényei".

A szabadságharcz után ugyanis a bécsi kormány belátta, hogy az új viszonyok között a határőrvidéki intézmény az eddigi módon többé nem tartható fenn. Új intézményeket kellett tehát életbe léptetni és a háborgó kedélyeket lecsillapítani. A szerbek kvánsága teljesült, mert megalakították a szerb vajdaságot ; teljesíteni kellett tehát a horvát határőrök kívánságát is.

A horvát határőrök ugyanis 1848-ban sérelmeiket és kívánságaikat pontokba foglalva, a márczius 25-én törvénytelen úton Zágrábba egybehívott országgyűlésen bánná megválasztott báró Jelasics József útján a császár elé terjesztették. Ez óhajaikat a bántól június 5-én egybehívott országos értekezleten képviselőik is hangoztatták, helyzetüknek mielőbbi megváltoztatását sürgetve. A bán, hogy őket megnyugtassa és a maga czéljaira megnyerhesse, augusztus 6-án kelt rendeletével azoknak teljesítését kilátásba is helyezte.

A legfontosabb intézmény, melyet az egész Határőrvidéken az 1850. évi május 7-én kelt legfelsőbb elhatározással életbe léptettek, az 1850. *évi alaptörvény* volt. Ez az alaptörvény a horvát határőröktől a császár elé terjesztett sérelmek következtében keletkezett és azok az 1850-ik alaptörvénybe teljes szövegükben átmentek. Schwicker dr. ez alaptörvényt méltatva, azt mondja róla, hogy az »a határőrvidék belső kiépítésében igazi, valódi haladást jelez, jelzi a *fejlettség legmagasabb fokát*, melyet ez az intézmény mint egész elérni képes vala.«

Ez alaptörvény mélyebb méltatásába, melyet máskép a határőrök alkotmányának is neveztek, e keretben nem bocsátkozhatunk s így csak lényeges rendelkezéseit fogjuk felsorolni ; de a történelmi haladás sorrendje igazolni fogja, hogy Schwicker állítása hamis és ép ez alaptörvény az, mely a Határőrvidéki lakosság sérelmeit még jobban növelte, és mely annak megszüntetését és polgárosítását szükségessé tette.

Az 1850-iki alaptörvény három fejezetből áll : az első az általános határozatokat tartalmazza, a második hét részben, a Határőrvidék lakosainak jogairól és kötelességeiről általában, az ingatlan javakra való jogokról különösen, a határőrök jogairól ipar-kereskedelem, művészetek és tudományok elsajátítása tekintetében, a házközösségekről a védkötelezettségről, a közmunkáról, az adóról a katonai városokról (Militärkommunitäten) szól és végül a harmadik fejezetből, mely a Határőrvidék politikai beosztását foglalja magában.

Lényeges rendelkezései a következők : A katonai Határőrvidék elválaszthatatlan alkotó része az osztrák örökös monarchiának. A katonai Határőrvidék és a hasonnevű tartomány (provinciale) együttvéve egy országterületet alkot, de külön közigazgatással és képviselettel. A határőrvidéki intézmény eddigi szervezetében fenntartatik és hadi, valamint a katonai közigazgatási szolgálat tekintetében, a birodalmi hadsereg alkatrészeként, a birodalmi végrehajtó hatalomnak (t. i. a cs. kir. hadügyminiszteriumnak) marad alárendelve. A Határőrvidék lakosai szabad alkotmányt kapnak s úgy, mint a többi koronaország lakosai, az 1849 márczius 4-én kiadott birodalmi alkotmánytól engedélyezett jogokban annyiban részesülnek, mint a mennyiben azok a határőrintézmény czéljaival és szükségleteivel megegyeztethetők.

A határőrvidéki járások katonai beosztása változatlan marad és alapját teszi a politikai közigazgatási szervezetnek. A határőrök birtokviszonyait és az azokból folyó, valamint személyes kötelezettségeiket is ez a törvény szabályozza. A Határőrvidéken a katonai szolgálat nyelve ugyanaz, mint a hadseregé, t. i. a német. A tartományi nyelvek használata a politikai közigazgatási ügyletekben, a törvénykezésnél, a felsőbb és alsóbb iskolákban meg van engedve. A határőrök katonai vétségek és bűntettek miatt a cs. kir. hadsereg törvényei, minden más esetben pedig az általános törvények alatt állanak.

Az összes határőrvidéki tartományok a belső és külső fegyverszolgálat tekintetében megtartják eddigi hivatásukat. Ehhez képest kötelesek békében és háborúban, az országban és azon kívül katonai szolgálatot teljesíteni és a határ-

őrvidéki belintézmények fönntartásához hozzájárulni. Mindezekért a határőrvidéki házközösségek minden jogszerű birtokaikat a maguk és utódaik számára valódi és állandó tulajdonul kapják. A határőrvidéki lakosok minden fekvő birtoka, az összes határőri kötelezettségek teljesítése ellenében, a határházközösségek teljes tulajdona, mely csak annyiban van a korlátozásnak alávetve, a mennyiben olyanokat e törvény megállapít. Az 1807-iki alaptörvény 1. §-a értelmében fennállott és a földesúri hűbéri kapcsolatból keletkezett *haszontulajdoni viszony ezennel megszünik.* Ingatlan birtok a Határőrvidéken hadkötelezettségre mindenkit kötelez. Katonatisztek, hivatalnokok, lelkészek, a kik házközösségben nem állanak, csak lakóházakat és legfeljebb három hold földet, kereskedők és iparosok pedig, a kik házközösségtől különválva élnek, a házzal és házhelylyel együtt, legfeljebb hat hold ingatlant szerezhetnek. A határőrvidéki házközösségi birtok törzsvagyonra (Stammgut) és külsőségekre (Überland) oszlik. A törzsvagyon nem idegeníthető el, csak különös esetekben. A külsőség (Überland) azonban elidegeníthető.

A község eddig használt legelői a község tulajdona. A határőrvidéki erdőség állami vagyon és abból a határőröknek a házi szükségletre való építő- és tüzelőfa ingyen utalványozandó, az erdőben marhájukat ingyen legeltethetik és hetenként három napon át rőzsét szedhetnek.

Addig, míg a házközösség több férfiből áll, azok különbség nélkül egyenlő jogokkal birtokolják a házközösség ingatlan vagyonát. A házból kiváló elveszti e jogát, mely a többi férfitagokra és ezek hiányában a nőkre száll, a kik a gazdaságot közösen folytathatják. A házközösségnek csakis az utolsó sarja rendelkezhetik az ingatlan vagyon fölött, hacsak nincsenek oly egyének, a kiknek a határőrvidéki házba való visszalépési joguk fön van tartva. Örökösök hiányában a vagyon a *határőrvidéki intézményre* (Grenz-Institut) száll.

A határőrvidéki lakosokat a kereskedés, ipar, művészet és a tudományok elsajátitását eltiltó korlátozásokat hatályon kívül helyezték, de a házaló kereskedést továbbra is eltiltották.

A mit a házközösség egyesült erővel szerez, az a *ház közös vagyona.* Az egész házközösséget vagy a házközösségi vagyont érintő minden fontos ügyletnél köteles a családfő a 18-ik életévüket betöltött összes családtagok meghallgatását és hozzájárulását igazolni. Minden határőr a hatóság engedelmével átléphet más házközösségbe, ha abba mind a két házközösség tagjai beleegyeznek.

A határőri ezredek fegyverszolgálati hozzájárulásának megállapítása után az alaptörvény áttér a hadkötelezettségnek teljesítésére, melyre az összes fegyverképes legénység, a 20. életév betöltésétől kezdve van hivatva.

A díjas vagy ingyenes kincstári munka iránti kötelezettséget, valamint a bánsági Határőrvidéken eddig fennállott legelő-illetéket megszüntették, de a községi közmunkák teljesítése továbbra is kötelező, szintúgy kiállítása.

A Militär Grenz Communitäten elnevezés alatt fennálló városok és mezővárosok külön községi alkotmányt kapnak és a Határőrvidék kiegészitőrészeiként megmaradnak. A communitátokban az osztrák általános conscriptionális és ujonczozási szabályzat alkalmaztatik.

A horvát-szlavon és a szerb-bánáti Határőrvidék, eddigi területének változatlan fenntartása mellett, a helyi viszonyok szerint hadosztályokra, dandárokra, ezredekre és zászlóaljakra oszlik.

A katonai Határőrvidék legalsó beosztásában községekre oszlik, melyek egyenként vagy többen együtt egy századot alkotnak.

Ezek voltak azok a lényeges rendelkezések, melyeket a »határőrök alkotmánya« magában foglalt.

A Határőrvidék közigazgatása is tisztán katonai volt, melynek élén a bécsi cs. kir. hadügyminiszterium állott. Utána a bánsági Határőrvidék élén, Temesvár székhelylyel, az országos főhadiparancsnok állott, kinek építészeti, számvevőségi, iskolai és erdészeti igazgatóságok voltak alárendelve. Az ezredkerületben a katonai és a polgári közigazgatás az ezredparancsnok (ezredes) kezében összpontosult. Törvénykezési ügyekben elsőfokú bíróság az ezredtörvényszék volt.

Minden ezredkerület tizenkét századkerületre oszlott. Ezeknek az élén a század-parancsnokok állottak. Miután a századkerület több községet foglalt magában, mindenik községbe — állomás-parancsnokként — egy tiszt volt kivezényelve. A községi bírót a nép választotta, de a falu vénjét a századparancsnok nevezte ki.

Gróf Niczky Kristóf. (Az Orsz. Képtárból).

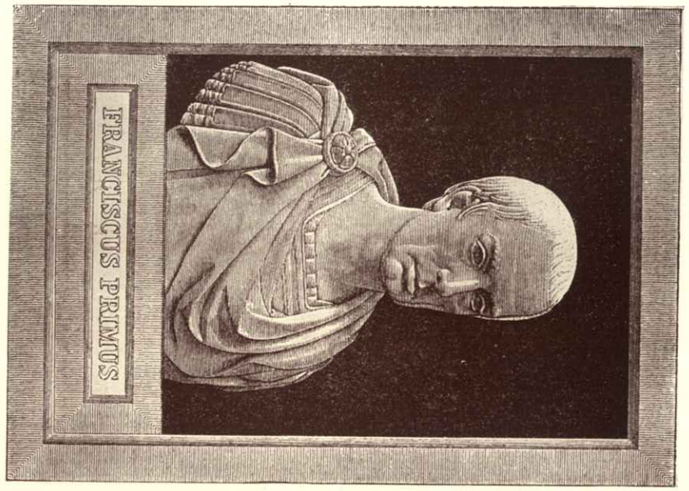
Gróf Hadik András. (Az Orsz. Képtárból.)

Lacy tábornok. (A »Heldenbuch«-ból).

Laudon tábornok (A »Heldenbuch«-ból).

I. Ferenez. (Az Orsz. Képtárból).

Károly főherczeg. (Az Orsz. Képtárból).

Mindezekből láthatjuk, hogy a rendszert az új törvény némileg megváltoztatta, az 1848. év előtti hűbéri viszony megszűnt ugyan, de helyébe lépett a sokkal terhesebb katonai feudalizmus. A széthuzó egyéni érdekek, az önállóságra való természetes vágyakozás, az ezek által keletkezett súrlódások a házközösségi intézményt is lassanként kikezdték és megrendítették. Mindezek következtében azután a határőri intézményt az új törvény megszilárdította ugyan, de maga a tartomány felvirágozni nem tudott és a népek jóléte mélyen alászállott. A Határőrvidék viszonyainak romlása.

A mezőgazdaság sem tudott fellendülni, mert a megfelelő munkaerő hiányzott. A földek kellő megmívelését a katonai kötelezettség, és a mértéktelen közszolgálatok is gátolták, mert habár a kincstári munkakötelezettség megszünt, most viszont a községi munka volt túlterhelő.

Míg az anyaországban a jobbágyi viszony, a robot és a tized megszünt, a védkötelezettség pedig általánossá vált, addig a Határőrvidéken még terhesebb volt a jobbágyi szolgáltatás, mint 1848 előtt.

Az állapotok rosszabbodásáról világos képet nyujt az a kérvény, melyet az 1861-ben összehívott horvát-szlavon tartománygyűlésen megjelent határőrök 52 képviselője őfelségéhez intézett és melyben a Határőrvidék polgárosítását kérelmezték. A határőri intézmény, melyhez a vezetőkörök az 1850-iki alaptörvény kibocsátásával oly sok reményt fűztek, alapjában megrendült, mert megingott az alap és a házközösségi intézmény.

A horvát-szlavon tartománygyűlés méltányolta ugyan a határőrvidéki sérelmeket és a katonai végvidék bekebelezésére, szociális és politikai életére vonatkozólag törvényjavaslatot is dolgozott ki, de a tartománygyűlés föloszlatásával, egyelőre minden a régiben maradt.

1850 óta határőreinket több ízben is mozgósították. E mozgósítások közül azonban csak az 1861-iki érdekel bennünket, a mikor a németbánsági 12. sz. ezredet hadilábra állították és a Poroszország és Sardinia elleni háborúba küldték, a déli hadsereghez, a hol hősiesen küzdve, dicsőséget szerzett. Különösen a custozzai ütközetben tün tette ki magát, a mikor az ütközet sorsát is ez az ezred döntötte el. Mozgósitások.

1866-ban új telepes község keletkezett a németbánsági Határőrvidéken. A németécskaiak és a zsigmondfalviak ugyanis engedélyt kértek arra, hogy a perlaszi réten a kincstári földeken letelepedhessenek. 1865 deczember 8-án meg is jött az engedély és 1866-ban a lakosok az új községbe már be is költöztek, mely Rudolfsgnad nevet nyert. Ez volt az első község az al lunai rétben és a lakosai által emelt töltés volt az első ily rendszeres védőmű ezen a területen. Uj telepités.

A kormánynak már régi terve volt, hogy a réti földeket ármentesíti, de mivel a töltéseket a határőrökkel akarta felépíttetni, a terv csak terv maradt. A kormány azután áttért az utolsó és szerencsétlenül végződött telepítési akciójára, mely segítségével az ármentesítést öt év alatt elvégezhetőnek vélte. Erről azonban a vízszabályozásról és ármentesítésről szóló fejezetben bővebben van szó.

A katonai Határőrvidék polgárosítását az 1834. évi április 7-én tartott országos értekezleten *Hertelendy* Miksa torontáli követ indítványozta. Ez volt az *első* határozott lépés. 1848-ban a katonai végvidéket, katonai jellegének fenntartása mellett, Magyarországhoz kapcsolták. Az 1861-iki országgyűlés is foglalkozott a Határőrvidékkel és beterjesztett első felirati javaslatában közjogi sérelemként említi, hogy a Határőrvidék az országgyűlésen nincs képviselve, holott arról a törvény világosan rendelkezik. (1848. V. t.-cz.). A Határőrvidék polgárosítása.

Végre 1871-ben, miután előzőleg 1868-ban a két varasdi határőrezredet, Zeng, Belovár és Ivanics városokat, valamint Sziszeket a határőrvidéki katonai szervezet alól kivették, őfelsége elrendelte a Határőrvidék polgárosítását.

A polgárosítás nem egyszerre történt, hanem fokozatosan. Az 1871. évi június hó 8-án kiadott rendeletek végrehajtásával báró Scudier temesvári parancsnokló tábornokot bízták meg, a ki első sorban a katonai zárvonalat (cordon) szüntette be és a polgári közigazgatást a katonaitól elválasztotta, miáltal az ezred területe négy közigazgatási járásra oszlott olyképen, hogy három század volt egy járás. A négy járás székhelye volt: Perlasz, Antalfalva, Glogon (Galagonyás) és Kubin. A járásokban egy kezelőtiszt vezette a közigazgatást, a ki a Pancsován székelő közigazgatási ezredhatóságnak, ez pedig viszont a temesvári hadifőparancsnokságnak volt alávetve.

A német-bánsági Határőrvidéket az 1872. évi június 9-én kelt rendelettel oszlatták fel. E rendelet értelmében az eddigi szabályrendeleteket hatályon kívül

helyezték és helyükbe a véderőről, a honvédségről és a népfelkelésről szóló 1868 : XL., XLI. és XLII. t.-czikkeket léptették életbe. Az ugyanakkor kelt királyi leirat a bánsági Határőrvidék és a tiszti zászlóalj területének a polgári igazgatás alá helyezése iránti határozatokat foglalta magában, melynek 3. §-a szerint az eddigi közigazgatási járások 1872 november 1-től kezdve »szolgabírói járások elnevezést nyerjenek. Foglalkozott a terület beosztásával is, a mennyiben megállapította az új szolgabírói járásokat és a területüket. A német-bánsági határőrezredből a kubini járást a szerb-bánáti határőrezredhez csatolták, viszont a szerb-bánsági határőrezredet a dobriczai, iláncsai és alibunári századokat, valamint Petrovoszelót (Petri), melyek az alibunári, a dolovait, mely a homoliczai századdal a pancsovai szolgabírói járásokat alkották, a németbánsági határőrezredhez csatolták át. Az 1873. XXVII. t.-cz. 6. §-a szerint, a németbánsági határőrezred területét Torontál vármegyébe kebelezték és annak 8. §-a szerint Pancsovát törvényhatósági joggal ruházták fel. Ez a németbánsági Határőrvidék története. Oly intézmény volt ez, melyet az önkény az ország védelme érdekében alapított é később a monarchia czéljaira fenntartani igyekezett. Az uralkodó alkotmányos érzülete szünttete meg azt, miután rendszere a jogegyenlőség, a szabadság és az alkotmányosság elveivel már többé nem volt összeegyeztethető.

*

A vármegye bekebelezésének végrehajtásával a gróf *Niczky* Kristóf elnöklete alatt álló bekebelezési bizottságot bízták meg. A bizottság Torontál vármegye ünnepélyes újjáalakítására az 1779. év július hó 13-ik napját tűzte ki.

Gróf Niczky Kristóf fogadtatása.

Gróf Niczky Kristóf július 12-én nagy kísérettel indult el Temesvárról Nagybecskerek felé. Fogadására a karok és rendek a vármegye határán fekvő Újpécsre küldöttséget menesztettek, a hol az utakat már jóelőre kiegyengették és viruló galyakkal diszítették fel. Az újpécsi és a környékbeli lakosok fölfegyverkezve, ünnepi díszben, lóháton és gyalog az út mindkét oldalán nagy számban állást foglalva, várták a kir. biztos megérkezését.

A kir. biztos, megérkezése után, a község közepén emelt díszsátorba ment, a hol a küldöttség vezetője *Hertelendy* József megyei főjegyző ékes latin nyelvű beszéddel üdvözölte, mely után Niczky hatfogatú kocsin nagy kísérettel folytatta útját Becskerek felé.

Semsey András a vármegye alispánja, a megyei és a kincstári tisztviselőkkel, Begaszentgyörgyön várta a királyi biztos megérkezését. Az itt Niczky fogadására felállított díszsátorban az alispán szép *magyar nyelvű* beszéddel üdvözölte. Ez volt annyi század után az első hivatalos magyar szónoklat a vármegye területén.

Nagybecskerek város határán a városi szószóló (syndicus) és a tanács fogadta a díszes menetet és rövid beszéddel üdvözölte a kir. biztost. A városban, a Bega hídjánál a gör. nem. egyesült rendek és lakosok díszes sorfala üdvözölte, az új német gyarmatosok pedig a főtéren voltak elhelyezve és dobszó és trombitaharsogás közt kísérték a megyeházáig.

A vármegye visszakebelezése.

A visszakebelezés másnap reggeli 8 órára volt kitűzve. Az ünnepélyes actus megkezdése előtt a karok és rendek a templomba mentek. Az isteni tisztelet után gróf Niczky Kristóf a szobájába vonult, a karok és rendek pedig s a mintegy 2000 főnyi közönség a megyeház udvarán felállított nagy sátor alatt és körül foglalt helyet. Jelen voltak többek között : Felsőbüki Nagy József udvari kamarai tanácsos és előadó, Faradi Vöröss Antal alnádor, Putnik Mózes temesvári g. kel. püspök, Waldpot Péter csanádi káptalani nagyprépost, Sorgenfrej Jakab csanádi olvasókanonok és püspöki helytartó, Eötvenesi Lovász Zsigmond temesmegyei alispán, Aczél István temesmegyei főjegyző és Gyoroki Edelspacher Zsigmond temesmegyei táblabíró. A sátor jobb oldalán, mennyezet alatt Mária Terézia arczképe függött, mellette pedig, kis asztalkán, a vármegye diplomája és pecsétje feküdt. A baloldalon helyezkedett el az ujonnan kinevezett tisztikar, névszerint a következők : *Semsey* András rendszerinti alispán, *Egyed* János helyettes alispán, *Hertelendy* József főjegyző, *Szőllössy* Gáspár aljegyző, *Karácson* Mihály főadószedő, *Vöröss Sándor* számvevő, *Stlankol* Ferencz alszámvevő, *Vasváry* ügyész, *Hamar* Péter alügyész, *Nedeczky* Antal és *Pruzsinszky* József táblabírák, *Fuchs* Mátyás megyei orvos, *Batglia* Ferencz mérnök és hídfelügyelő, báró *Diex Daux* Károly selyemtenyésztési igazgató, ifj. *Salpek* selyemtenyésztési felügyelő, *Kovács* József várnagy, *Szabó* János és *Szickelgruber* Mihály megyei irnokok, a nagy-

szentmiklósi járási szolgabíró : *Marczibányi* Lőrincz, alszolgabíró *Endrődy* Mátyás, esküdtek : *Simon* András és *Zsolnay* Zsigmond, biztos : *Farkas* Ferencz, a nagybecskereki járási szolgabíró: *Fadányi* Gáspár, alszolgabíró : *Sántha* István, esküdtek: *Krupikay* Antal és *Gombócz* György, biztos: *Körmendy* Gábor, a kanizsai járási szolgabíró : *Szálits* Mátyás, alszolgabíró : *Bóczy* Mihály ; esküdtek *Nagy* Miklós és *Adamovics* Ignácz, az újpécsi járási szolgabíró: *Buday* József ; alszolgabíró: *Vörös* János, esküdtek *Praesot* Antal és *Pálma* János.

A királyi biztos elfoglalva az elnöki széket, szép beszédben üdvözölte a megjelenteket. Ezután *Trajcsik* Ádám felolvasta a vármegye visszaállításáról szóló diplomát és a vármegye új tisztikarának névsorát, mire ezek nyomban letették esküjüket Sorgenfrej Jakab csanádi kanonok kezéhez. Gróf Niczky ezután hűségre és a kötelesség teljesítésére intvén a törvényhatóságot, átadta az alispánnak a vármegye pecsétjét, a diploma két példányát ; a levéltár kulcsait pedig megőrzés végett a megye főjegyzőjének adta át. Végre az alispán köszönetet mondott a kir. biztosnak és felkérte őt, hogy a vármegye hálás köszönetét és hűséges engedelmességét ő felségének is jelenteni szíveskedjék.

A vármegye határainak megállapítása.

Torontál vármegye határait a következőleg állapították meg : éjszakon Ujszegedtől kezdve egész Perjámosig a Maros folyó, délen a katonai Határőrvidék, keleten Temes vármegye és nyugaton a Tisza folyó lettek a határai. A megyevonal Torontál és Temes vármegye között Perjámosnál vette kezdetét és eleintén délnek, majd később délkeletnek, kissé tovább délnyugatnak, majd ismét délnek irányult és haladt egészen Obrovácz pusztáig, Pakácz, Billét, Német, Szilas, Dinnyés, Újpécs, Czebra, Maczedonia, Dollácz, Ofszenicza Szóka és Margitta községek határait érintve.

A kir. bizottság Nagybecskereket tette meg a megye székhelyének és a vármegye területét négy járásra osztották fel. A járások székhelyei lettek : Nagybecskerek, Nagyszentmiklós, Kanizsa és Újpécs. A nagybecskereki járásban 27, a nagyszentmiklósiban 23 és a kanizsaiban 34 község volt.

1780 szeptember havában a főispáni széket is betöltötték. Radványi gróf *Győri* Ferencz udvari tanácsos lett a főispán, kit Nagybecskereken október hó 4-én iktattak be ünnepélyesen. A beiktatást maga gróf Niczky Kristóf hajtotta végre. Ekkor már csupa magyar nyelvű szónoklat hangzott el a vármegye termében. Niczky a királyi parancs felolvasása után szintén magyar nyelven szólt a főispánhoz és a rendekhez és Győry főispán is, az összes jelenvoltak »nagy örömére« magyarul szónokolt.

A kamarai birtokok eladása és az uj urbarium.

A bekebelezési bizottság legközelebbi teendői közé ezután a kamarai birtokok eladása és a bekebelezett részek számára új úrbéri szabályzat elkészítése tartozott, mely utóbbit a Bánság részére 1780 október 17-én hirdettek ki és november hó 1-én léptettek életbe. Ez az új urbarium lényegesen különbözött a többitől, mert a földmíveseknek nemcsak nagyobb állományú telkeket biztosított, de máskülönben is sokkal kedvezőbb volt. A népnek nyujtott kedvezményekkel azt akarták elérni, hogy ez elnéptelenedett vidékre friss munkaerőket édesgessenek, a bennszülötteket pedig — a nekik nyujtott kedvezményekkel — az új vármegyei rendszer részére akarták megnyerni.

A kincstári birtokok eladására 1781. augusztus 1-ét tűzték ki. A 30.000 forint becsértéket meg nem haladó ingatlanokat Temesvárott, a bekebelező bizottságnál, az azt meghaladó becsértékűeket pedig Bécsben az udvari kamaránál adták el a legtöbbet igérőknek.

Bécsben a következő uradalmakat bocsátották az előre megállapított kikiáltási árak mellett árverés alá : Törökkanizsa 72.826 frt ; Beodra 85.948 frt ; Iványd 37.933 frt ; Nagyszentmiklós 405.732 frt ; Csóka 82.860 frt ; Szőreg 140.405 frt ; Elemér 159.562 frt ; Zombor 62.504 frt ; Padé 407.90 frt ; Zsombolya 200.404 frt ; Béb 204.156 frt ; Mariafölde 218.561 frt ; Párdány 143.610 frt ; Ittebe 435.529 frt ; Perjámos 310.496 frt ; Németszentpéter 304.101 frt ; Klári 125.470 frt ; Écska 174.080 frt ; Fény 90.331 frt ; Szanád 60.607 frt ; Nagygáj 97.882 frt ; Torontálszécsány 68.465 frt. Temesvárott, a kir. bekebelezési bizottság előtt, torontálmegyei uradalom nem került árverés alá. Mint a fentebbiekből látható, a torontálmegyei kincstári javakból némely uradalmak továbbra is kincstári kezelés alatt maradtak.

II. József telepítései.

II. József trónra lépte után elhatározta, hogy a még mindig nagy kiterjedésű kincstári birtokokat ujabb telepítéssel benépesíti. E czéljainak elérésére legalkalmasabbaknak találta a rajnavidéki németeket.